

81-242-923
D-81

П. С. Дудик
Л. В. Прокопчук

Підручник

Синтаксис української мови

ам!
альма
серія
матер

- Синтаксис української мови як лінгвістичне вчення
- Словосполучення
- Речення як синтаксично-комунікативна одиниця
- Прості речення
- Складні речення
- Синтаксично нечленовані комунікативні одиниці
- Пряме й непряме мовлення
- Пунктуація





П. С. Дудик
Л. В. Прокопчук

Синтаксис української мови

Підручник



Київ
Видавничий центр «Академія»
2010



Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 1/II-4582 від 01.06.10 р.)

Синтаксис є центральним розділом граматики, адже на синтаксичному рівні лексеми, словоформи набувають граматичного оформлення і комунікативної спрямованості, утворюючи синтаксичні одиниці — члени речення, словосполучення і речення різноманітної будови. Кожна мова має свої синтаксичні закономірності. Особливості синтаксису української мови, його зв'язки з іншими мовними рівнями, сутність синтаксичних одиниць та основи української пунктуації розкрито у пропонованому підручнику. Особливу увагу приділено вивченню словосполучень і синтаксично нечленованих комунікативних одиниць.

Адресований студентам вищих навчальних закладів. Прислужатися всім, хто цікавиться синтаксисом сучасної української мови і прагне вдосконалити власне мовлення.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор Л. Є. Азарова;
доктор філологічних наук, професор М. І. Степаненко



1. Синтаксис української мови як лінгвістичне вчення	1.1. Предмет синтаксису	7
	1.2. Синтаксис мови і синтаксис мовлення	9
	1.3. Основні синтаксичні одиниці мови	11
	1.4. Зв'язок синтаксису з іншими розділами науки про мову	16
2. Слово-сполучення	2.1. Словосполучення як синтаксична одиниця	20
	Сутність словосполучень	21
	Словосполучення в системі інших мовних одиниць	23
	Парадигматика словосполучень	28
	Прості і складні словосполучення	30
	2.2. Сурядні словосполучення	32
	2.3. Підрядні словосполучення	35
	Типи підрядного синтаксичного зв'язку	36
	Предикативні, напівпредикативні і непередикативні словосполучення	46
	Різновиди словосполучень за частиномовною належністю головного слова	49
	Синтаксичні відношення між словами у словосполученні	53

	2.4. Синонімія словосполучень	58		4.5. Речення зі вставними і вставленими конструкціями	224
3. Речення як синтаксично-комунікативна одиниця	3.1. Речення і його диференційні ознаки	62		Вставні слова, сполучення слів і речення	225
	3.2. Речення і судження. Члени речення і члени судження	69		Вставлені слова, сполучення слів і речення	231
	3.3. Класифікація речень	71		4.6. Речення зі звертаннями	234
	Стверджувальні і заперечні речення	72	5. Складні речення	5.1. Складні речення як синтаксичні одиниці	243
	Комунікативні різновиди речень. Окличні речення	75		Сутність складних речень	243
	Формально-синтаксична класифікація речень	80		Засоби зв'язку між предикативними частинами складного речення	246
	3.4. Парадигматика в системі речень, членів речення	85		5.2. Складносурядні речення	250
	3.5. Речення і синтагма	87		Сутність і особливості складносурядних речень	250
	3.6. Актуальне членування речень	88		Різновиди складносурядних речень	253
4. Прості речення	4.1. Члени речення як синтаксичні одиниці	91		5.3. Складнопідрядні речення	260
	Головні члени речення	92		Сутність і особливості складнопідрядних речень	260
	Другорядні члени речення	106		Класифікація складнопідрядних речень	264
	Порівняльні зврати	121		Складнопідрядні речення з одним підрядним	265
	Явища синкретизму в системі членів речення	123		Складнопідрядні речення з кількома підрядними	290
	Порядок слів у реченні	126		5.4. Складні безсполучникові речення	295
	4.2. Односкладні речення	130		Сутність складних безсполучникових речень	295
	Сутність односкладних речень	130		Складні безсполучникові речення з одnofункціональними предикативними частинами	298
	Різновиди односкладних речень	133		Складні безсполучникові речення з різnofункціональними предикативними частинами	300
	4.3. Неповні речення	170		Інтонація і розділові знаки у складних безсполучникових реченнях	303
	Сутність неповних речень	171		5.5. Багатокomпонентні синтаксичні конструкції	305
	Структурні різновиди неповних речень	174		Складні речення змішаної будови	305
	Неповні речення в діалогах	177		Періоди	310
	Еліптичні неповні речення	180		Надфразні єдності	311
	Приєднувальні неповні речення	185			
	4.4. Прості ускладнені речення	190			
	Речення з однорідними членами	190			
	Речення з відокремленими членами	203			

6. Синтаксично нечленовані комунікативні одиниці	6.1. Слова-речення	315
	6.2. Незакінчені та перервані речення	328
	6.3. Звертання-речення	332
7. Текст. Абзац. Пряме й непряме мовлення	7.1. Текст. Абзац	339
	7.2. Пряме, непряме і невластиве пряме мовлення. Цитування	343
8. Пунктуація	8.1. Виникнення, розвиток і сутність української пунктуації	351
	8.2. Принципи української пунктуації	354
	8.3. Система і функції розділових знаків	356
	8.4. Пунктуація в різностильових текстах	361
	Термінологічний словник	365
	Література	374

1.

Синтаксис української мови як лінгвістичне вчення

Синтаксис української мови є завершальною ланкою знань про її структуру, яка сформувалась і комплексно усталилась уже в другій половині XIX ст., але й нині продовжує розвиватись, уточнюватись, збагачуватись теоретично і практично відповідно до потреб українського соціально-лінгвістичного сьогодення.

1.1. Предмет синтаксису

Центральним розділом граматики є синтаксис як учення про способи і засоби поєднання одиниць нижчих мовних рівнів у конструкції, які виконують комунікативну функцію.

Синтаксис (грец. syntaxis — складання, побудова, поєднання, зв'язок, порядок) — розділ граматики, що вивчає будову і функціонування речень та словосполучень, членів речення, способи поєднання слів у словосполученнях і реченнях та комунікативні нечленореченнєві одиниці (слова-речення).

Терміном «синтаксис» також називають синтаксичну будову мови. Використовують його й у вузьких значеннях: синтаксис словосполучень, синтаксис членів речення, синтаксис речень, синтаксис еквівалентів

речення, синтаксис простого речення, синтаксис складних речень тощо.

У синтаксичній будові української мови найповніше виявляються способи й засоби мовотворчої діяльності її носіїв і користувачів. Тільки на синтаксичному рівні всі мовні одиниці фонетичної, лексичної, фразеологічної і морфологічної підсистем мови стають мовленнєвими одиницями, стилістично (функціонально) самодостатніми, здебільшого комунікативно довершеними.

Лише дві мовні одиниці, які розглядають у синтаксисі, належать до комунікативних одиниць мови й мовлення: це речення та еквіваленти речення, його функціональні замітники — слова-речення: *Так; Ні; Невже?; Геть!; Ох!* тощо.

Як практично немає мови взагалі (всемови), так і немає всемовного, всесвітнього синтаксису. Це лише абстрактно-уявне наукове поняття. Є тільки синтаксис окремої мови, споріднених мов або зіставні синтаксиси певних мов — споріднених і неспоріднених. Кожна людина завжди спілкувалась і спілкується з іншими конкретною народною мовою — родовою, племінною, мовою народності чи — найбільш повно і нормативно — національною мовою. Дехто послуговується «мертвою» мовою (старогрецькою, латиною тощо), штучною (есперанто) або користується діалектним мовленням, своєрідність якого зумовлена наявністю в ньому певної кількості діалектизмів, що нерідко простежуються в основному складі літературної мови, залишаючись при цьому ненормативними для неї одиницями: *курче, ногой, сижу, пшінка (кукурудза)* тощо.

Предметом синтаксису є синтаксичні одиниці мови, їхня семантика і структура, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення.

Синтаксис як особливу галузь знань про мову формують такі основні підрозділи:

- загальна теорія і практика синтаксису як учення про синтаксичну будову мови;
- вчення про словосполучення і сполучення слів;
- вчення про речення (прості і складні), члени (член) речення;
- вчення про синтаксично нечленореченнєві комунікативні одиниці (слова-речення);
- вчення про абзаци, тексти, пряме, непряме і напівпряме мовлення.

Вивчення синтаксичної будови мови розпочалося за античних часів у Давніх Греції і Римі. Уже в «Російській граматиці» (1755) Михайла Ломоносова (1711—1765) речення тлумачать як «мовлення, котре містить у собі повний розум». Російський мовознавець Костянтин Аксаков (1817—1860) вважав синтаксис частиною граматики, «в якій знаходить свій вияв життя слова, в якій свідомість у слові стає цілісністю відповідно до цілісності життя».

Класичними дослідниками синтаксису російської мови були: Олексій Шахматов (1864—1920) («Синтаксис російської мови»), Олександр Пешковський (1878—1933) («Російський синтаксис у науковому висвітленні»), Олександр Потебня (1835—1891) («Із записок з російської граматики») та ін.

До найвідоміших дослідників синтаксичної будови української мови належать: Леонід Булаховський (1888—1961), Борис Кулик (1899—1970), Олександр Мельничук (1921—1997), Іван Вихованець, Катерина Городенська, Арнольд Грищенко (1936—2006), Ніна Гуйванюк, Світлана Сроменко, Анатолій Загнітко, Ніна Іваницька, Іларіон Слинько (1912—1994), Марія Плющ, Каленик Шульжук (1940—2010), Михайло Кочерган та ін.

Щодо синтаксичних одиниць, конструкцій як об'єктів вивчення погляди лінгвістів не одностайні. Різняться думки щодо визначення членів речення, різновидів структури речення, нереченнєвих комунікативних конструкцій. Проблемним залишається питання залежності синтаксичної будови словосполучень, речень від фонетичної системи мови, співвідношення лексем, фразеологізмів, морфемних одиниць та морфологічних форм слова із синтаксисом.

1.2. Синтаксис мови і синтаксис мовлення

Мова і мовлення є найоб'ємнішими реаліями в теорії і практиці лінгвістики. У них знаходять свій вияв усі одиниці мови й мовлення — від фонем до речень і текстів, ужитих в усній і писемній формах, в усіх стилях мови. Розмежувальне використання лексем «мова» і

«мовлення» ускладнюється тим, що вони мають спільний корінь *мов-*.

Мова й мовлення не протиставлені одне одному, але й не тотожні. Кожна з мов первісно витворювалась із окремих індивідуальних мовлень, кількість яких постійно зростала.

Наукові підвалини для розмежування мови і мовлення заклали німецький лінгвіст Вільгельм фон Гумбольдт (1769—1835), основоположник теорії загального мовознавства. Кожне мовлення, на його думку, за своєю реалізацією суб'єктивне, оскільки висловлюється — усно чи писемно — окрема особа. Водночас воно і об'єктивне, бо сказане чи написане нею набуває загальнонародної значеннєвості, внаслідок чого стає зрозумілим для всіх носіїв конкретної мови.

Обґрунтував і поглибив трактування сутності та взаємозв'язку мови й мовлення Фердинанд де Соссюр (1857—1913) — французько-швейцарський лінгвіст, автор «Курсу загальної лінгвістики» (1916).

В україністиці термін «мовлення» (в зіставленні з терміном «мова») увійшов до активного наукового вжитку у 1984 р. — з появою книги психолога й мовознавця Івана Синиці (1910—1976) «Психологія усного мовлення учнів».

Співвідношення між мовою і мовленням — це співвідношення загального (мови) і часткового (мовлення), у якому мова слугує провідним і регульовальним началом, бо мовлення індивіда витворюється на основі вже наявних одиниць мови. Мова як потенційна спілкувальна система — це вся сукупність різнотипних мовних одиниць, правил та зразків їх поєднання і вживання.

Мовлення є конкретною реалізацією мови, що дає підстави розмежовувати синтаксис мови і синтаксис мовлення.

Синтаксис української мови. Це сукупність синтаксичних одиниць, які репрезентують синтаксичну будову української мови: усталені різноструктурні речення — прості й складні, а також слова-речення, кожним із яких у конкретній мовленнєвій ситуації мовець об'єктивно висловлює свою думку й певну почуттєвість.

Синтаксис українського мовлення. Його сутність полягає в теорії і практиці використання мовцем кожної з

наявних у синтаксичній будові мови одиниць, речень найрізноманітнішої структури, починаючи від одночленного (речення з одним членом речення) і завершуючи складним реченням. Одне складне речення будь-якої побудови — це лише одна окрема комунікативна одиниця мови й мовлення.

Із лексемами «мова» і «мовлення» витворилась розгалужена система уживаних у лінгвістиці і мовленнєвій практиці термінологічних і напівтермінологічних сполучень слів: *українська мова, мовні засоби, навчання мови, рідна мова, заняття з української мови, мовна освіта, поліфункціональність мови, функції мови, мовне оформлення тексту, значення мови, уроки української мови, звуковий склад мови та ін.; мовлення рідною мовою, мовленнєвий розвиток особи, мовленнєві вміння, мовленнєвий процес, сприймання рідного (нерідного) мовлення, форми мовленнєвого етикету, інтонація мовлення, образність мовлення, доречність мовлення, удосконалення власного мовлення, мовленнєва культура людини тощо.*

Чим повніше й доречніше людина послуговується мовою, доцільно створює і використовує у своєму мовленні наявні в мові синтаксичні конструкції, тим швидше й легше вона налагоджує контакти з іншими носіями мови. Спілкуючись з іншими, людина змінюється, бо по-різному сказане (чи написане) слово в реченні впливає на співрозмовників, налаштовує їх на певні дії, спосіб мислення, почуттєвість. Вихована особа прагне формувати, витворювати в собі переважно тільки соціально й етично позитивні мовленнєві навички, бо тільки на цій основі може зреалізовуватися високий рівень її мовленнєвої (отже, й загальної) культури.

1.3. Основні синтаксичні одиниці мови

Синтаксична будова української мови (як і вся її система) формувалася впродовж багатьох століть. Вона має у своєму складі кілька основних структурних одиниць:

1. Словосполучення. Ця одиниця формується щонайменше двома повнозначними словами: *нове ← життя*,

поверхово ← *знаючий, працювати* → *наполегливо* (підрядні словосполучення); *день і ніч, працювати й багатіти* (сурядні словосполучення).

Структура словосполучень нерідко збігається зі структурою речень, становлячи в таких випадках речення, тобто окрему комунікативну мовну одиницю: *Чудова пісня* (речення) і *чудова пісня* (не речення, а словосполучення, номінативний елемент мови, лише потенційно комунікативний).

2. Сполучення слів. Вони в усіх випадках репрезентують тільки один член речення. Якщо «словосполучення» вже стало усталеним синтаксичним терміном, то поняття «сполучення слів» ще не набуло чіткої термінологічної визначеності. Будь-яке словосполучення є одночасно й сполученням слів, однак не кожне сполучення слів є словосполученням.

Розрізняють такі різновиди (типи, групи) сполучень слів:

1) лексичні сполучення слів, які становлять певну семантичну й граматичну єдність двох чи більше повнозначних слів (часто ускладнених службовим словом або словами), котрі синтаксично не членуються на окремі члени речення, виражають одне поняття; сполучення слів відповідає тільки на одне запитання: *Чорне море, Герой України, Петро Кононович Сагайдачний, додаткова вартість, мовний апарат людини, білий вірш, білий-білий, білий-пребілий, перша відміна іменників, складнопідрядне речення* та ін.;

2) фразеологічні (переважно ідіоматичні) сполучення слів, що виражають одне цілісне, нерозкладне поняття і виконують функцію окремого члена речення; за своїм лексичним значенням сполучення слів у багатьох випадках дорівнюють окремому повнозначному слову: *покласти зуби на полицю* (голодувати); *замілювати очі* (обманювати); *пекти раків* (червоніти від сорому); *бити байдики* (нічого не робити); *стріляний горобець* (бувала людина) тощо;

3) сполучення слів, які становлять аналітичні (складені) словоформи, тобто морфологічні складові однієї лексеми: *будеш працювати* (форма дієслова в майбутньому часі), *найбільш вдалий* (форма найвищого ступеня порівняння прикметника);

4) поєднання (сполучення) слів: а) з одного й того самого іменника в різних відмінках з прийменником чи без нього: *день за днем, з дня на день, робота роботою*; б) з двох дієслів в одній формі: *піду подивлюся, посиджу послушаю*; в) сполучення інфінітива з дієвідмінюваною формою того самого дієслова: *написати напишу, заспівати заспіваю, послухати послухаю*;

5) іменниково-прийменникові сполучення слів: *у світі, на морі, при березі, із сорому*;

6) сполучення слів із нечленореченневою звертальною функцією: а) сурядні сполучення слів: *Прощайте, рясні долини і села, сповнені краси!* (О. Підсуха); б) підрядні сполучення слів: *Лети, моя думо, Моя люта муко!* (Т. Шевченко);

7) сполучення слів, якими виражається значення вставності чи вставленості: *На жаль, чудес на світі не буває* (П. Воронько); *Я вчив його письму (не без мороки) і глadiatorському ремеслу* (Д. Павличко);

8) сполучення слів, утворені поєднанням дієслова з часткою: *йдіть же, зробили б*;

9) поєднання службових слів, вигуків, ужитих у функції слів-речень, тобто синтаксично нечленованих конструкцій: *Та вже ж; Та еге ж; Та ні; Чи-ба; Ого-го; Ось воно що і под.*

3. Слова і словоформи. Повнозначне слово становить визначальну лексичну одиницю мови й мовлення. Усі слова мають фонемно-звукову природу. У вживанні повнозначних слів у певній синтаксичній функції виразно виявляється мислено-мовленнєва індивідуальність кожного, хто висловлюється. Крім службових слів, кількість яких в українській мові обмежується 400—500 одиницями, і генетичних (споконвічних) вигуків, що їх не більше кількох десятків, усі інші слова в українській мові — повнозначні. Вони трибичні за своєю сутністю: 1) сформувалися із фонем, звуків, які становлять матеріальну, фонетико-фонологічну сутність слів; 2) мають свою семантику, тобто окреме лексичне значення (або кілька чи й багато таких значень); 3) їм властива певна сукупність граматичних категорій, значень і певна система граматичних форм (якщо слово морфологічно змінюване). Кожне повнозначне слово є носієм щонайменше двох граматичних значень: слову

сьогодні потенційно властиве прислівникове морфологічне (часове) значення і синтаксичне обставинне значення (також часове); прикметниковій словоформі *чорніший* властиві граматичні значення чоловічого роду, називного й знахідного відмінків, однини і граматично-лексичне значення вищого ступеня порівняння. Повнозначних слів з одним граматичним значенням немає.

Морфологічно незмінюване слово є тільки словом, а не словоформою, бо використовується лише в одному фонетичному варіанті. У цьому полягає його мовна й мовленнєва єдність та своєрідність. Змінюване (флексивне) слово завжди представлене певною системою словоформ, кожна з яких репрезентує тільки один його формальний вияв. Наприклад, слово *друг* має 14 відмінкових форм: 7 в однині і стільки ж у множині. Усі словоформи лексеми *друг* утворюють її *парадигму* (грец. *paradeigma* — приклад, взірць) — устатуну в українській мові систему форм цього слова. Словоформа — це вияв тільки однієї з форм морфологічно змінюваного слова. Окрема словоформа є одним із кількох виявів повнозначного слова, однією з репрезентацій певної змінюваної лексеми. Змінюване слово становить чітко визначену й диференційовану (розрізнявальну) систему його словоформ.

Такі службові слова, як прийменники (особливо первинні) й частки, — це тільки службові компоненти певних словоформ. Сполучник у складі речення не є складовою члена речення: він тільки слугує засобом формування й вираження певних синтаксичних відношень між однорідними й неоднорідними членами речення, відокремленими членами речення, сурядними й підрядними реченнями в складному реченні, вставними і вставленими конструкціями, звертаннями.

Морфологічно змінюване слово використовується в окремому реченні, як правило, в одній зі своїх словоформ. Проте зрідка слово в реченні може бути представлене двома й більше словоформами, як, наприклад, у таких каламбурних фразах: *Голова голові головою голову розбив* (3 лексеми — *голова* *голові* (у значенні «очільник»), *головою* *голову* (у значенні «частина тіла»), *розбив* — 5 членів речення, 3 словосполучення — *голова розбив*, *розбив голову*, *розбив головою*); *Він володів дорогоцінним даром: нікому не робив нічого даром; Мало б*

змогу те чорнило, То б усіх підряд чорнило. Такі каламбури витворились на омонімічній (різнозначненевій) лексичній основі.

У словоформах найповніше реалізується *граматична валентність лексем* — здатність до семантичного й синтаксичного сполучення з іншими словами в реченні.

Змінювані слова, їхні словоформи становлять найчисленніші одиниці синтаксичної будови кожної флективної мови, в якій переважають слова, котрі мають флексії (закінчення).

4. Члени речення. Це мінімальні синтаксичні одиниці мови, що функціонують лише в межах речення, будучи його типовішими складниками.

Члени речення представлені такими основними видами: 1) підметом як головним членом двоскладного речення; 2) присудком — головним членом двоскладного речення; 3) головним членом односкладного речення — в дієслівній чи іменній формі (у шкільному вивченні синтаксису цього терміна зазвичай не використовують, а послуговуються термінами «підмет» і «присудок»); 4) означенням як другорядним членом речення (особливим різновидом означення є прикладка); 5) додатком — другорядним членом речення; 6) обставиною — другорядним членом речення. Наприклад, у двоскладному реченні *А дівчина сирота у наймах марніє* (Т. Шевченко): *дівчина* — підмет двоскладного речення, *сирота* — прикладка, тобто своєрідне іменникове означення, *марніє* — присудок двоскладного речення, *у наймах* — обставина місця; *Я — сам. Вікно. Сніги... Зимовий вечір. Тиша. Ви* (П. Тичина): виділені речення — односкладні номінативні, у третьому з них лексема *вечір* становить головний член, а *зимовий* — означення до нього.

5. Речення. Це основна, всеосяжна і найтипівіша інформаційно-комунікативна синтаксична форма спілкування, утворена з членів речення — одного, двох, кількох чи багатьох. Реченням властива розгалужена схема класифікації, розмежування на речення прості й складні. Прості речення найчастіше поділяють на непоширені й поширені, двоскладні та односкладні, повні й неповні; складні речення — на складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові, складні речення із сурядністю і підрядністю, сполучниковістю і безсполучниковістю, а також періоди.

6. Функціональні замітники речення (слова-речення). Як і речення, вони належать до комунікативних мовних і мовленнєвих одиниць, але не можуть бути кваліфіковані як речення, бо не мають його основної ознаки — члена (членів) речення. Їх поділяють на такі функціональні групи: 1) стверджувальні слова-речення: *Ви цілком свідомі себе? — Так* (О. Довженко); 2) заперечні слова-речення: *Повечеряємо разом? — Ні* (М. Стельмах); 3) питальні слова-речення: *Полк, який втратив прапор, — розформовується. Не існуватиме більше! — Справді?* — *Ляля стояла глибоко вражена* (О. Гончар); 4) спонукальні слова-речення: *Годі!* — *гукає отаман.* — *Підпалити комиші* (М. Коцюбинський); 5) емоційно-оцінні слова-речення: *Я льотчиком буду... Як Петро Ваш. — Ага!* — *хихикає Корній* (О. Гончар). З деякою умовністю до окремих функціональних груп слів-речень можуть бути зараховані: 1) незакінчені, обірвані (перервані) речення: *Ти того... Кинь натякати. Бо я...* (І. Рябокляч); 2) звертання-речення: *Заходить [пан] у чорну пекарню, пхає рукою двері і кричить: — Марино! — Нікого. — Олено!* (М. Коцюбинський).

Отже, синтаксична будова української і кожної іншої мови сформувалася з матеріальних звуків (фонем). Значеннєвість у ній виражають лексеми (повнозначні слова), фразеологізми, властиві їм граматичні (морфологічні) форми, які в багатьох випадках виражаються службовими словами, значно рідше — вигуками. Основною одиницею синтаксичної структури мови є речення — комунікативна одиниця, яка утворюється з членів (члена) речення; комунікативну функцію також виконують слова-речення — нечленореченнєві синтаксичні конструкції.

1.4. Зв'язок синтаксису з іншими розділами науки про мову

Кожна мова є системним поєднанням різнотипних і різнорівневих мовних одиниць. Поширена думка, згідно з якою синтаксис посідає центральне місце в граматичній системі мови; звідси випливає, що всі інші рівні підпорядковані йому.

Зв'язок синтаксису з фонетикою очевидний. Із фонем (навіть з однієї фонемою) утворюються слова, з яких складаються словосполучення й речення. Їхня сутність матеріальна, фізіологічно-акустична, бо всі елементи мови людина вимовляє і сприймає на слух або зором (коли їх записано). Без фонем (звуків) не з'явилися б ні морфологічна, ні синтаксична системи мови; всі вони сформувалися у взаємній залежності. Різні форми слова належать слову, організовують і репрезентують його. Найчастіше слова використовуються тільки в реченнях, набагато рідше — в словах-реченнях.

Лексичне значення слів становить їхню семантику, яка сама по собі є явищем ідеальним, бо не має окремішнього буття: не було б матеріальних за своєю сутністю звуків — не було б і слів із властивою їм семантикою; пор.: слова *мұка* і *мукá*, які різняться лише такою фонетико-акцентною ознакою як наголос і сприймаються на цій основі різнозначнєво. Тільки однією фонемою може розрізнятися значення словосполучень, пор.: *подяка друга* (=друг дякує) і *подяка другу* (=дякують другові, другу).

Різне лексичне наповнення формально тієї самої схеми речення може змінювати його структурно-синтаксичну сутність: *Читає* (речення двоскладне, неповне) і *Світає* (речення односкладне, безособове, повне); також одне лише службове слово може змінювати зміст деяких словосполучень: *ваза на столі* — *ваза в столі* — *ваза при столі*.

Речення складається щонайменше з одного повнозначного слова. Немає комунікативно самодостатніх речень із службового слова: в діалозі *Книжка на столі?* — *На* відповідь *На* суто просторічна, зрозуміла тільки в конкретному акті мовлення, в контексті, у цьому випадку — на тлі змісту речення-питання. Речення будь-якого лексичного наповнення — одно-, дво-, кілька- і багатослівне — одночасно слугує одиницею номінативною (бо кожним повнозначним словом у реченні хто-небудь або що-небудь називається), а тому є одиницею комунікативною, спілкувальною. Цим засвідчується тісний зв'язок лексичної та синтаксичної систем мови.

Синтаксичному розгляду підлягають фразеологічні одиниці, фразеологізми, фразеологічні вирази —

зворот і *logos* — слово, вчення) — це сполучення слів, які становлять один член речення (*ідіоми*), або речення різноманітної будови (*фразеологічні одиниці*). Фразеологічні одиниці менш стійкі, ніж ідіоми. Це переважно народні прислів'я і приказки, крилаті вислови видатних осіб: *Серцю не накажеш; Лиш той ненависті не знає, Хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка). Фразеологічні одиниці здебільшого мають структуру речення, отже, їх можна характеризувати і за членами речення.

Дотепер залишається неповністю визначеною проблема зв'язку синтаксису з *морфологією* (грец. *morphe* — вид, форма і *logos* — слово, вчення) — граматичним ученням про будову й словозміну слів, групування їх за частинами мови. Російський лінгвіст Віктор Виноградов (1895—1969) писав: «Нема нічого в морфології, чого нема чи раніше не було в синтаксисі... Морфологічні форми — це відстояні синтаксичні форми». Синтаксис слугує організуючим центром для морфології, сферою використання морфологічних форм слів. Словоформи змінюваних слів і одна лише форма незмінюваних первісно могли сформуватися й усталитися в мовленні тільки внаслідок використання їх спершу в індивідуальному мовленні, а після цього — і в колективному. Отже, синтаксичне послуговування морфологічними мовними одиницями ставало основою закріплення їх у мовній системі. Зв'язок синтаксису й морфології очевидний і взаємний: не постала б потреба в синтаксичному використанні ресурсів морфологічної системи кожної мови, властивих їй словесних форм, не сформувалися б і самі морфологічні форми мови, її граматичні (морфологічні) категорії (рід, число, відмінок, особа, спосіб, час тощо), не з'явилися б і морфологічні значення слів, об'єднані в межах певної частини мови.

Із синтаксисом найтісніше пов'язана *пунктуація* (лат. *punctuatio, punctum* — крапка) — галузь лінгвістичних знань про усталену в писемній літературній мові систему правил уживання розділових знаків.

Синтаксична будова сучасної української літературної мови має чітко виражену системну й структурну сутність. Цим засвідчується високий рівень її розвитку. Кожна зі складових синтаксичної системи української мови закріпилася в ній у певній формі вияву, слугує

усталеною структурною моделлю, має всенародний чи досить широкий діапазон втілення, бо, закріпившись у мові, використовується в безлічі індивідуальних мовлень.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте визначення синтаксису як галузі лінгвістичних знань, розділу граматики.
2. Охарактеризуйте предмет синтаксису.
3. Визначте основні синтаксичні одиниці мови.
4. Розкрийте сутність зв'язку синтаксису з лексикологією.
5. Як пов'язані між собою синтаксис і фразеологія?
6. Навівши приклади, поясніть своєрідність зв'язку синтаксису з морфологією, а синтаксичних одиниць мови — з її морфологічними одиницями.

2.

Словосполучення

Однією з основних синтаксичних одиниць поряд з реченнями, членами речення та словами-реченнями є словосполучення. Мінімальний його обсяг — дві лексеми, два повнозначні слова, які пов'язані між собою зв'язком підрядності або сурядності. Словосполучення інформативно об'ємніше, ніж окреме слово; водночас словосполучення, як і окреме повнозначне слово, потрібно витлумачувати у синтаксичному, морфологічному й лексико-семантичному аспектах.

2.1. Словосполучення як синтаксична одиниця

Учення про словосполучення як мінімальне поєднання повнозначних слів у структурі речення (і поза ним) становить особливий об'єкт синтаксичних знань, що поглиблює вчення про речення — центральну синтаксичну структуру. Всі типи, форми, закономірності побудови словосполучень — це завжди зреалізована своєрідна складова речення або його потенційна, можлива частина (якщо словосполучення розглядають позареченнєво, окремішньо).

Сутність словосполучень

Дослідження словосполучень розпочалося ще в Давній Греції. Аполлоній Дискол (II ст.) уявляв собі синтаксис як учення про поєднання слів одне з одним, тобто в межах речень, з яких і витворюється «цілісне мовлення».

У російському мовознавстві М. Ломоносов, не вживаючи терміна «словосполучення», писав про сполучення в мовленні повнозначних і службових слів, про їхній взаємозв'язок, який пізніше назвали узгодженням чи керуванням. Синтаксичні думки М. Ломоносова поглиблювали Олександр Востоков (1781—1864), Федір Буслєв (1818—1897), Пилип Фортунатов (1848—1914), О. Потебня, О. Шахматов, О. Пешковський, Михайло Петерсон (1885—1962), В. Виноградов, Віра Белошапкова (1917—1996), Наталя Шведова (1916—2009) та ін. Монографічний опис словосполучень російської мови здійснив М. Прокопович, а української — Григорій Удовиченко (1917—2003), Петро Дудик, О. Мельничук.

У теорії словосполучення ще й дотепер чимало суперечливих і нерозв'язаних питань, що зумовлено винятковою мовною і мовленнєвою розгалуженістю та складністю цього синтаксичного явища.

Словосполучення — синтаксична одиниця-конструкція, яка становить синтаксичну й лексико-семантичну цілісність щонайменше двох повнозначних слів, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком.

Генетично словосполучення формувалися зі слів, коли постала потреба в повнішому осмисленні реалій життя і почала спонукати мислення найдавнішої людини до елементарно розчленованого сприймання того, що наявне в дійсності, коли з'явилося усвідомлення незалежних і залежних відношень між словами — як відображення і вияву таких самих відношень між об'єктами, явищами у всесвіті і в самій людині.

У словосполученнях реалізуються лексичні й синтаксичні властивості слів, здатність окремого слова поєднуватися з іншими. Основою для такого поєднання слугують усталені в мові семантичні (змістові, смислові) та граматичні (синтаксичні) відношення між словами в словосполученні, підрядний чи сурядний зв'язок між ними. Порівняно зі словами словосполучення

становлять вторинні семантико-синтаксичні утворення. Відмінність між сурядними і підрядними словосполученнями є внутрішньо- і зовнішньокатегоріальною, яка полягає в неоднаковому характері семантичних і синтаксичних відношень між компонентами словосполучення.

Двобічне — семантичне й синтаксичне — поєднання слів у словосполученнях є обов'язковим, в іншому разі слова не можуть утворювати словосполучення. Із семантичного погляду сполучення слів *небо і синє, дерев'яне озеро, носити море* — нісенітниця, абсурд; у цих поєднаннях слів репрезентовані тільки граматичні моделі деяких різновидів словосполучення. Або: *синім небо, глибоке озером, пливати озера* — зрозуміло, про що йдеться, семантичний зв'язок між компонентами цих утворень тільки затемнений, проте це не словосполучення, бо слова не поєднані синтаксично за усталеними в мові нормами.

Усі словосполучення доцільно вивчати в триєдиному вимірі: в аспектах властивості їм лексичної семантики, граматичного оформлення і виконуваної функції. Функція словосполучень полягає в тому, що вони є розширеною номінацією предметів чи явищ і в складі речень слугують певній спілкувальній меті.

Порівняно з окремим повнозначним словом думка у формі словосполучення виражається диференційовано, розчленовано, містить ширшу інформацію, що природно, бо зазвичай двома словами можна сказати більше, ніж одним словом, однією лексемою.

Компонентом словосполучення часто слугує службове слово (слова): *у новому будинку, на землі й на морі, скуштуйте ж бо винограду*. Словосполучення з прийменником прийнято кваліфікувати як *прийменникові*, наприклад: *без належної підготовки, не наслідуйте надії мною, послухайтеся ж друга і святого обов'язок*. У простому реченні сполучники є автономними, нейтральними щодо повнозначних лексем (і членів речення) одиницями, не належать до їхньої структури: *Підземні надра й горді гори скорились нам і служать нам* (М. Рильський).

Усі різновиди словосполучень української мови формувалися впродовж багатьох сотень поколінь, структурно й лексично усталювалися в ній, примножувалися

у формах численних і різнотипних структурних моделей з певним лексичним значенням. На відміну від слів, які існують і використовуються в готовому вигляді, а тому лише відтворюються, повторюються, словосполучення мовець завжди створює шляхом творчого поєднання щонайменше двох повнозначних слів за певною моделлю. Отже, словосполучення формуються із слів не механічно, безсистемно, а за певними структурними ознаками. Щоб відтворити конкретні явища дійсності, номінувати їх, мовець поєднує слова у словосполучення і сполучення слів, кожне з яких репрезентує семантико-структурну мовленнєву творчість того, хто висловлюється — усно чи писемно.

Словосполучення в системі інших мовних одиниць

Серед синтаксичних одиниць словосполучення посідає особливе місце. Воно сформувалося зі слів, перейнявши від них називальну функцію, яка лише на синтаксичному рівні зреалізовується комунікативно — як складова комунікативності речення. Це проміжна одиниця між словом і реченням.

Словосполучення і слово. Обидві ці мовні одиниці адекватні матеріально, бо утворені з найменших матеріальних мовних одиниць — фонем. Про словосполучення і слова в порівняльних вимірах В. Виноградов писав: «Словосполучення — це складне найменування. Воно несе ту ж саму номінативну функцію, що й слово. Воно так само, як і слово, може мати цілу систему форм». Отже, називати кого-небудь або що-небудь розгалужено, неоднослівно — в цьому основна функціональна зорієнтованість словосполучень. Словосполучення як синтаксичне утворення складніше за повнозначне слово вже хоча б тому, що навіть структурно мінімальне словосполучення формується з двох повнозначних слів, тобто з двох лексичних номінацій. Словосполучення *молота держава* водночас є найменуванням двох понять-реалій — певного явища та його ознаки, а словосполучення *люблю Україну* містить у собі лексичне значення певної дії. У всіх випадках словосполучення є структурою щонайменше двокомпонентною, диференційованою, номінативно розгалуженою. На підставі цього інколи в теорії

синтаксису словосполучення кваліфікується як поширене слово. Цей термін у шкільному курсі мови використувати не варто, бо словосполучення адекватне слову тільки за властивою йому номінативною функцією. Водночас навіть із суто номінативного погляду словосполучення є не окремою цілісною назвою, а становить поєднання двох назв, наприклад: *чудовий край* (перша лексема — назва ознаки, друга — назва предмета, якому ця ознака властива), *відвідати родичів* (назва дії і назва прямого об'єкта дії).

Стосовно слова словосполучення є тим мінімальним контекстом, яким забезпечується перший ступінь конкретизації семантики слів (порівняно з другим ступенем такої конкретизації в складі речення). У словосполученні ніби «знімається» узагальненість семантики слів у їхньому автономному вияві; ця узагальненість конкретизується, бо слово в словосполученні, зберігаючи властиве йому лексичне значення (пряме чи переносне), демонструє одне зі своїх типових використання у мовленні.

Словосполучення, як і слово, характеризується такими особливостями:

— слугує будівельним матеріалом для речення; отже, ні саме по собі, ні в складі речення не є самодостатньою комунікативною одиницею, відносно самостійним висловленням — такою одиницею є тільки речення або його еквівалент (слово-речення, речення-звертання); до процесів мовлення словосполучення долучається в складі речення або тоді, коли становить окреме речення;

— однаково належить і мові (як її своєрідна морфологічно-синтаксична модель, усталена в мові норма), і мовленню (конкретному вияву цієї мовної моделі в устах носіїв мови в її усній чи писемній формі);

— не має предикативного значення; словосполученню також не властива окрема комунікативна інтонація в складі речення — ця інтонація тільки номінативна, називальна;

— словосполучення (підрядне й сурядне), утворене з повнозначних змінюваних слів, має свою парадигму.

На відміну від слова (тим більше від фонем і морфем) словосполучення не існують у готовому вигляді; конструювання словосполучень — це завжди складний розумово-мовленнєвий процес творення їх на основі підрядного чи сурядного зв'язку.

Словосполучення, на думку В. Виноградова, «володіє меншою самостійністю й визначеністю, ніж слово і речення». Водночас семантична спроможність словосполучення повніша, ніж окремого слова. Від слова, навіть складного, словосполучення відрізняється й тим, що становить різне поєднання слів в окреме синтаксичне ціле, яке внутрішньо «роздвоюється», членується на самостійні лексеми.

Творення в колективному мовленні різнотипних словосполучень мотивується як суто мовними чинниками, так і позамовними. Вони закорінені в реальному житті, в якому існує безкінечна множинність найрізноманітніших предметів, явищ, дій, ознак: незліченні й відношення, які об'єктивно виникли між ними і які відображаються у свідомості людини та відповідно виявляються в її мовленні.

Якщо повнозначні слова у словосполученні зберігають відносну самостійність, можуть функціонувати і поза ним, то такі елементи слова, як фонемі, морфемі самостійного функціонування не мають, пор.: *затримання снігу і снігозатримання*.

Словосполучення і члени речення. Унаслідок поширення, починаючи з 50-х років ХХ ст., концептуально важливих поглядів В. Виноградова основними синтаксичними структурами почали вважати тільки підрядні словосполучення і речення. Сурядні словосполучення залишилися поза синтаксичним розглядом.

Словосполучення трактували як найменше некомунікативне структурно-змістове поєднання слів. Окремою і самодостатньою комунікативною одиницею словосполучення стає тоді, коли оформляється як речення, пор.: *Любов і ненависть*; *Розвинена мова* — речення; *любов і ненависть, розвинена мова* — словосполучення.

Поділ основних синтаксичних одиниць мови тільки на словосполучення й речення був неповним, бо поза увагою залишалися члени речення, структура яких різноманітна. Найчастіше член речення лексично і графічно виражається окремим повнозначним словом, яке може доповнюватися службовим — прийменником, часткою (прості підмети, присудки та ін.). Здебільшого простежується така взаємозалежність лексичних одиниць у реченні:

— у ньому стільки членів речення, скільки й повнозначних слів;

— члени речення можуть бути виражені поєднанням повнозначних слів, нерідко вони ускладнені службовим чи напівслужбовим словом. За таких умов утворюються аналітичні (складені) форми різних членів речення: складені підмети, присудки двоскладного речення, головний член односкладного речення і такі самі неоднослівні другорядні члени речення: *Ми з братом щиро любилися зроду, змалку* (Марко Вовчок); *Любий тато! Він умів виховувати в мені вдячність* (І. Микитенко); *Хіба є хтось в світі крилатіший за людину* (О. Гончар); *Ліси ставали густіші й густіші* (П. Загребельний); *Любо було глянути на постать Замфіра з гордим обличчям, з міцним станом* (М. Коцюбинський). Кожна з виділених частин речення становить один окремих член речення, одну з двох частин словосполучення: *Ой, три шляхи широкі до купи зійшлися* (Т. Шевченко): *три* → *шляхи* — одне підрядне словосполучення і один член речення (складений підмет); але: *шляхи* → *широкії*, *шляхи* → *зійшлися*, *зійшлися* → *до купи* — одне словосполучення, два члени речення;

— якщо мінімальним значеннєвим компонентом словосполучення є повнозначне слово, то мінімальним значеннєвим компонентом речення нерідко буває лише один член речення: *Працюю*; *Небо* тощо.

Член речення — лексична і граматична категорія, яка з'являється тільки в реченні. Функція кожного із членів речення визначається його частиномовною належністю, семантикою, синтаксичною функцією і позицією в реченні.

Поза реченням члени речення не існують, їхнє функціонування можливе тільки в реченні. Щодо словосполучень, то вони існують і поза реченням, підлягають синтаксичному аналізу, переважно виявленню того, яким синтаксичним зв'язком (підрядним чи сурядним) поєднані слова у словосполученні. Під час аналізу словосполучень поза реченням прийнято послуговуватися не терміном «член речення», а тільки назвою «лексема» (слово), бо член речення — це в усіх випадках лише обов'язковий елемент речення.

Словосполучення і речення. Ці синтаксичні одиниці — різнорівневі й різнофункціональні. Поява слово-

сполучень стала можливою тільки завдяки вживанню їх у структурі речень. Шлях до утворення словосполучення пролягає через речення. У реченні творяться найрізноманітніші типи словосполучень. У структурі речення словосполучення стають компонентами цілісної комунікативної одиниці — розповідної, питальної чи спонукальної. Слова, з яких утворюються словосполучення, набувають тієї форми, моделі й позиції, яких вимагають структура і зміст речення. Словосполучення в реченні набувають значеннєвості, зумовленої конкретними потребами комунікації.

Якщо словосполучення тільки називає певний предмет, його ознаку, дію тощо, то речення, крім цього, ще й містить повідомлення про них; певні структури речень використовують, щоб запитати чи спонукати когонебудь до чого-небудь, висловитись про неможливе або тільки бажане чи можливе за певних умов: *Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрість би була своя* (Т. Шевченко) — складне розповідне речення.

Словосполучення вимовляється інтонацією номінативною (називальною), тоді як речення реалізує свою сутність в інтонації комунікативній. Інтонація для речень слугує предикативним чинником, одним із засобів вираження *предикації* (лат. *praedicativus* — стверджувальний) — конкретної пов'язаності змісту речення з дійсністю, певними особами, явищами, подіями.

Будь-яке словосполучення може стати реченням. Водночас однослівне речення не пов'язане зі словосполученням, наприклад: словосполучення *весняний день*, односкладне номінативне речення *Весняний день* і двоскладне речення *День весняний* (непоширене, в якому наявний іменний складений присудок з нульовою зв'язкою). Речення *Проводжає мати сина захищати рідний край* (В. Сосюра) утворене із шести повнозначних слів, шести членів речення і п'яти словосполучень: *мати проводжає, проводжає сина, проводжає захищати, захищати край, рідний край*.

Семантичний і синтаксичний зв'язок між словосполученням і реченням ґрунтується на підпорядкуванні словосполучення реченню. Словосполучення могло з'явитись лише в реченні, хоча номінально існує й поза ним. В усіх випадках словосполучення із синтаксичного погляду — це найчастіше або своєрідна (номінативна,

змістова й синтаксична) складова речення, або окреме речення (комунікативна одиниця). Потрібно розрізняти: а) словосполучення як наукове поняття, синтаксично-абстрактну модель (схему), яка, утворившись у конкретних реченнях, увібравши певну сукупність властивостей речення, згодом закріпилась у мовленнєвій свідомості і мовленнєвій практиці носіїв мови; б) словосполучення як органічну частину конкретного речення (словосполучення формується в реченні як його складова, тому й підпорядковане реченню); в) словосполучення як особливий конститутивний (будівельний) матеріал, який витворився з будівельного матеріалу нижчого мовного рівня — слів, певних словформ.

Словосполучення в реченні може існувати в синтаксично неповній формі: *Душа його прохала волі, молоді сили — простору* (Панас Мирний) — випущено, не названо дієслівний присудок *прохали*, проте лексичне значення словесно неповного словосполучення мислено збереглося.

Отже, місце словосполучення в системі мовних одиниць визначається специфікою його номінативної функції.

Парадигматика словосполучень

Кожному зі словосполучень, як і повнозначним змінюваним словам властива своя *парадигматика* — окрема система форм вияву в парадигмах, наприклад: *рідний прапор, рідного прапора, рідному прапору* та ін. Якщо словосполучення утворилося з двох незмінюваних повнозначних слів (*плідно працювати, сьогодні зранку*), то воно представлене лише одним структурним варіантом — *одноваріантною парадигмою*. Словосполучення зі змінюваних слів певної граматичної будови мають спільне граматичне значення, наприклад, синтаксичного відношення між предметом та його ознакою (*сучасна техніка, тролейбусна зупинка, перевиконаний план*); називання дії і предмета, на який зорієнтована й переходить дія (*перемогли ворога, зібрали урожай*).

Усі парадигми словосполучення із змінюваних слів тотожні семантично. В окремій (неконтекстній, нереченнєвій) репрезентації вони зі стилістичного погляду однаково нейтральні чи емоційно забарвлені (крім тих випадків, коли певне повнозначне слово в словосполученні семантично та інтонаційно виокремлюється в реченні, через що функціонально активізується: *втричі прикро, найбільш оригінально* та ін.

Щодо службових слів, то прийменники слугують додатковими елементами словосполучення лише в одній із його парадигматичних форм: *з приємною зустріччю*; так само: *в приємній зустрічі, від приємної зустрічі*. На відміну від них частки (*приємна ж зустріч, приємної ж зустрічі, приємній же зустрічі*) щоразу стають органічним елементом словосполучення, бо поєднуються з обома лексемами-компонентами в усіх їхніх формах — парадигмах.

Підрядне словосполучення компонується із парадигм мовних одиниць двох типів: організувальної, конструювальної (головний компонент словосполучення) і організованої, конструйованої (залежний компонент словосполучення). Підрядне словосполучення змінюється або в межах парадигми синтаксично головного (стрижневого) слова (*слухати доповідь, слухаю доповідь, слухай доповідь*), або в межах обох своїх парадигм (*мій край, мого краю, моєму краю*).

Кожній окремій парадигмі словосполучення (як і змінюваного слова) властива певна сукупність граматичних значень, які для словосполучення загальні (рід, число, відмінок, час, спосіб та ін.) порівняно з лексичним значенням, що для повнозначного слова, використаного окремо чи в словосполученні, завжди індивідуальне. Граматичне значення словосполучення залежить від його конкретної семантики й мовленнєво-морфологічного оформлення.

Парадигматика сурядних словосполучень інша: вона одноплосинна, однотипна в усіх своїх складових. У сурядних словосполученнях виявляється звичайне продовження першого компонента словосполучення іншим його компонентом, бо всі вони незалежно від властивості їм морфологічної сутності синтаксично однокфункціональні, тобто виконують функцію того самого члена речення.

Прості і складні словосполучення

В українській мові словосполучення структурно й семантично різноманітні, кількісно незчисленні, що пояснюється такою самою сутністю слів. Зі словосполучення розпочинається мовленнєве буття кожного слова. Структурне розмаїття словосполучень витворюється розмаїтістю слів, з яких формуються словосполучення.

Словосполучення може складатися з двох і більше повнозначних слів. За цією ознакою розрізняють словосполучення прості і складні.

Прості словосполучення. Утворюються вони двома повнозначними словами — морфологічно змінюваними й незмінюваними (без прийменників, часток чи за їх допомогою) — на основі підрядного чи сурядного зв'язку: *орфографічний словник, цвіт яблуні, місто Тернопіль, прийти на збори, екзамен із фонетики, розкажіть же нам, натхненно співати, дуже ніжно, демократія і свобода, розумний, хоч і молодий*. Зв'язок між компонентами простого словосполучення — одноплосинно-підрядний (узгодження, керування чи прилягання) або одноплосинно-сурядний. До простих словосполучень також належать:

— словосполучення, головний чи залежний компонент яких є лексичним сполученням слів: *тепло-ніжне* ← *Чорне море, газета* → *«Голос України», кімната відпочинку* → *на вокзалі, засідання* → *в Міністерстві освіти й науки України*;

— словосполучення, залежна складова яких становить синтаксично нерозкладне сполучення слів: *учень* → *→ дев'ятого класу, лежати* → *з розплющеними очима, речення* → *складної конструкції, жінка* → *років п'ятдесяти п'яти*;

— словосполучення, головним чи залежним компонентом яких слугує фразеологізм: *грізний* → *дамоклів меч, спочивати на лаврах* → *передчасно, годі* → *замилувати очі*;

— словосполучення, один із компонентів яких становить аналітичну (складену) форму слова: *будемо* → *наполегливо, найбільш* — *здібний* ← *← учень*;

— сурядні словосполучення, в яких один чи обидва компоненти є лексичним або фразеологічним сполученням слів: *Волга і Каспійське море; вуглекислий газ і сір-*

чана кислота; працювати, а не ласи точити; суєта суєт і буква закону.

Останнім часом у науці набуває поширення термін «елементарне словосполучення» (І. Вихованець та ін.). Однак термінологічні межі цього поняття нечіткі, та й сам термін випадає з усталеної граматичної традиції (пор.: *прості слова, прості числівники, прості речення* та ін.). До елементарних зараховують словосполучення, які будуються на основі одноразового застосування підрядного або сурядного зв'язку і співвідносного із синтаксичним зв'язком семантико-синтаксичного відношення. Таке тлумачення елементарних словосполучень по суті збігається з трактуванням простих словосполучень — одного з вихідних понять у теорії словосполучення.

Складні словосполучення. Вони складаються з трьох і більше повнозначних слів, поєднаних двома чи трьома типами підрядного зв'язку: *довгожданий* ← *вісник* → *перемоги* (узгодження і керування), *дуже нетактовний у розмові* (прилягання і керування), *захоплено слухати пісню* (прилягання і керування), *огляд хворого лікарем* (керування і керування), *нова квартира з усіма вигодами* (узгодження, керування, узгодження).

Виокремлення складних словосполучень дещо умовне, бо, зрештою, кожне з них логічно й синтаксично піддається членуванню на прості словосполучення: *давній друг батька* — складне словосполучення, *давній друг і друг батька* — два прості словосполучення; *дуже тактовний у розмові* — *дуже тактовний, тактовний у розмові*; *захоплено слухати пісню* — *слухати пісню, слухати захоплено*. Межі складного словосполучення виявляються нечітко визначеними. Однак термін «складне словосполучення» акцентує на значнішій і складнішій семантико-синтаксичній єдності компонентів словосполучення. Це стосується й кількокомпонентних відкритих сурядних словосполучень, хоч поєднання елементів у них семантично менш пов'язане, менш тісне, певною мірою факультативне.

Тільки підрядні словосполучення можуть підлягати поділові на прості і складні. Сурядні словосполучення випадають із цієї схеми — через синтаксичну однотипність (однорідність) їхніх складових.

Деякі науковці виокремлюють також групу *комбінованих словосполучень*, у яких залежне слово

водночас є стрижневим словом якого-небудь простого (чи складного) словосполучення: *захоплено читати цікаву книгу, хороший друг мого батька*. У навчальному курсі мови впроваджувати це поняття недоцільно: зрештою, кожне з таких словосполучень чітко членується на кілька простих.

За будовою словосполучення різноманітні. Підставою для їх поділу на прості і складні є не кількість слів, а особливості семантико-синтаксичного поєднання компонентів словосполучень.

2.2. Сурядні словосполучення

У сучасному мовознавстві, зокрема в українському, вже майже усталилась тривала та обґрунтована науково-синтаксична традиція — вважати сурядні словосполучення поряд з підрядними одним із двох основних структурно-семантичних різновидів словосполучень. У концепції, яку було розвинуто й поглиблено в «Російській граматиці» — 70, «Російській граматиці» — 80, працях провідних російських синтаксистів (Н. Шведової, В. Бабанської, В. Белошапкової, Н. Валгіної та ін.), сутність словосполучення зведено до лексико-семантичного й синтаксичного поєднання слів тільки на основі підрядного зв'язку.

Принципово іншу теорію словосполучення викладено у працях Л. Булаховського, О. Мельничука, І. Вихованця, К. Городенської, О. Гвоздева, П. Кузнецова, В. Кулика, А. Загнітка, К. Шульжука, Н. Гуйванюк, Н. Іваницької та ін. Наприклад, О. Мельничук вважав, що «немає підстав для того, щоб до словосполучень відносити конструкції лише з якимсь певним характером синтаксичного зв'язку, наприклад з підрядним зв'язком, і не враховувати словосполучень з іншим — сурядним — типом зв'язку, які в такому разі взагалі не знаходять собі місця в системі синтаксичної науки».

Сурядні словосполучення — словосполучення, складові яких (лексеми поза реченням, лексеми й члени речення в складі речення) поєднані між собою сурядним зв'язком, синтаксично не підпорядковані одна одній.

Від підрядних словосполучень сурядні відрізняються:

— семантичними ознаками (відображають дійсність одноплосинно, бо позначають або тільки осіб, предмети, явища, або лише дії, ознаки, кількість когось чи чогось);

— граматичними ознаками (утворюються на основі синтаксичної сурядності).

Для сурядних словосполучень характерні змістова й синтаксична незалежність, рівноправність їхніх складових, непідпорядкованість компонентів один одному. Однаковою мірою це властиво складносурядним реченням і певним групам безсполучникових складних речень: їх предикативно-реченнєві частини також з'єднані сурядно, тільки в першому випадку цей зв'язок сурядний сполучниковий, у другому — сурядний безсполучниковий: *Чорніє млин, рум'яна спить вода, і солов'їна пісня молода пливе струмком із росяного саду* (М. Рильський) — між першою і другою предикативними частинами цього складного речення зв'язок сурядний безсполучниковий, між третьою і двома першими — сурядний сполучниковий (єднальний сполучник *і*).

Отже, сурядні словосполучення створюються партаксичним (координаційним, узгодженим) зв'язком одиниць, які рівноправні і виконують у реченні ту саму синтаксичну функцію.

Слова в сурядних словосполученнях можуть бути поєднані відкритим або закритим зв'язком.

Відкриті сурядні словосполучення. За кількістю синтаксично однофункціональних компонентів такі словосполучення бувають мінімальної, двочленної, будови (з двома членами речення) або кілька- і багаточленної синтаксичної будови. В обох випадках сурядний зв'язок реалізується безсполучниково або за допомогою різнотипних сурядних сполучників, що виражають різні семантико-синтаксичні відношення між лексичними компонентами словосполучень, а саме:

а) єднальні відношення, які виражаються сполучниками *і (й), та, ні... ні, та ні... та ні, ані... ані*. Єднальний зв'язок порівняно із протиставним чи розділовим простежується набагато частіше; найактивнішим є сполучник *і*. З єднальним сполучником *та* пов'язаний відтінок розмовності, подекуди й додатковий відтінок приєднувальності (особливо за наявності частки *ще*); до того ж за допомогою цього сполучника можна уникати стилістично небажаного збігу голосних — за умови,

коли попереднє слово закінчується, а наступне починається голосним звуком: *Спека і тиша — передвісники бурі* (П. Кочура); *Голодуючі були смирні, боязкі й упокорені* (О. Мак); *Матері й батьки уважно слухали Василя Олександровича. Він говорив і як лікар, і як психолог, і як педагог* (І. Цюпа); *Я не складав тобі ні гімнів, ні поем* (М. Зеров);

б) розділові відношення, які виражаються за допомогою сполучників *або, чи, то...то, хоч, або...або, хоч... хоч, чи... чи, а то, а чи, чи то... чи то, не то... не то*. Ці відношення мають різні модифікації (вимірні вияви): несумісність певних фактів, дій тощо, їх непокєднуваність або, навпаки, чергування у своїх виявах предметів, явищ (*то...то*), непевність мовця у їх наявності чи взагалі можливості: *Добудь нові слова, нові струни або мовчи* (Леся Українка); *Хоч згинутти, а хоч добути слави* (В. Самійленко); *Моє життя веде мене нерівно — То на вершини, то в яри страшні* (М. Рильський).

Закриті сурядні словосполучення. Вони здебільшого компонується за допомогою сурядних зіставно-протиставних сполучників: *не горе, а радість; життєрадісний, але хворий; не тільки не розчарувався, а навіть повеселішав, помолодшав*. Закритість сурядних словосполучень із зіставно-протиставним зв'язком дещо умовна, бо кожна з обох повнозначних частин таких словосполучень можна однотипно, в якомусь одному напрямі розгорнути, поширити. Пор.: *не горе, біль, нещастя, а радість, втіха* та ін.

Найбільш типові для закритих сурядних словосполучень такі семантико-синтаксичні відношення:

а) протиставні й зіставно-протиставні відношення, для вияву яких використовують сполучники: *а, але, та* (в значенні *але*), *але й, та й, однак, зате, проте, лише, тільки, хоч... але, хоч... зате, хоч... та, а втім, так, тим часом, як... так, як... так і, не тільки (не лише)... а й, хоч... та, не то що... а (але), не так... як* та ін. Закритими сурядними словосполученнями виражаються емоційно нейтральне або емоційно забарвлене зіставлення двох компонентів, їхня взаємна розбіжність, навіть деякий контраст між ними;

б) градаційні відношення, які виражаються за допомогою сполучників *як... так і, не тільки... але й, якщо не... то, не стільки... скільки* та ін. Для градаційних сло-

восполучень характерне семантико-інтонаційне виділення другого компонента: *Сади Болгарії — не тільки цвіт, Не тільки плід, а й слід безсмертних літ* (М. Рильський);

в) приєднувальні й функціонально близькі до них пояснювально-уточнювальні відношення, які конструюють за допомогою приєднувальних сполучників *і, та, також, навіть, і навіть, та й, так ще й* або пояснювально-уточнювальних *тобто, або, а саме, як-от* та ін. У приєднувальних словосполученнях другий компонент містить такий елемент думки, якого, можливо, мовець не проектував, коли створював першу складову словосполучення, але який сплинув у пам'яті згодом: *Я волів би, щоб се сказав хтось інший, а не жінка Рубінова та ще й при чоловіку* (Леся Українка).

Сурядні словосполучення можна також класифікувати на прості (двокомпонентні, закриті) й ускладнені (кілька- і багатоконпонентні, відкриті); сполучникові і безсполучникові: *Кожна професія цікава й потрібна, захоплююча* (О. Копиленко); *Перлами, росю, сонцем, долиною вмивається земля. Квітами, намистом, буйним зелен-листом зацвітуть поля* (В. Сосюра).

Як і підрядні словосполучення, сурядні відповідають специфічним потребам номінації та комунікації. Насиченістю різностильових усномовних і писемних текстів ланцюжками сурядних словосполучень формується своєрідний семантичний та інтонаційний лад мовлення: його ритмічна плавність, градаційне членування на певні сегменти, якими різняться способи висловлювання думки.

2.3. Підрядні словосполучення

Найчастіше у мові реалізується підрядний зв'язок слів, на основі якого формуються різні типи, способи граматичної (синтаксичної) залежності слів у підрядних словосполученнях.

Підрядні словосполучення — словосполучення, складові частини яких (лексеми поза реченням, лексеми і члени речення у реченні) поєднані між собою підрядним зв'язком, через що одна з них синтаксично підпорядкована іншій.

Компонентами кожного підрядного словосполучення є синтаксично головне слово (незалежне, стрижневе,

опорне, основне, провідне, підпорядковувальне, пояснюване, означуване) і залежне слово (синтаксично нестрижнєве, підпорядковане, пояснювальне, означувальне); використовують і такі терміни: «керуюче слово» і «кероване слово»; «прилягаюче слово».

Поєднання залежного слова з головним визначається категоріальними семантико-граматичними властивостями тієї частини мови, до якої належить головне слово. Частиномовне значення обох компонентів підрядних (і сурядних) словосполучень репрезентує ту загальну логіко-граматичну основу, на якій формуються конкретні словосполучення, кожне зі своєю окремою семантикою, яка зберігається і в реченні, але вже з певною стилістичною своєрідністю.

Типи підрядного синтаксичного зв'язку

Існують три основні типи підрядного зв'язку, в яких виражаються способи граматичної залежності слів у словосполученні: узгодження, керування і прилягання.

Узгодження. Цей різновид зв'язку властивий сполученням іменників із прикметниками, дієприкметниками, а також числівників і займенників прикметникової форми (*четвертий* ← *день*, *наша* ← *перемога*)

Узгодження — тип підрядного зв'язку слів у словосполученні й реченні, за якого форми синтаксично залежного слова уподібнюються таким самим формам головного слова.

При узгодженні форма пояснювального слова цілком залежить від форми пояснюваного. Наприклад, у словосполученні *безсмертний подвиг* синтаксично залежне слово *безсмертний* вжито у чоловічому роді, однині, називному відмінку лише тому, що такі граматичні (морфологічні) категорії властиві головному слову *подвиг*. Граматична зміна головного слова спричиняється до зміни залежного слова: *безсмертного* ← *подвигу*, *безсмертні* ← *подвиги* тощо.

Головним словом при узгодженні найчастіше є іменник (значно рідше займенниковий іменник чи інше субстантивоване слово), а залежним — прикметник: *новий* ← *дім*, *якийсь* ← *невідомий*, *героїчне* ← *минуле*. Залежними словами також бувають: порядкові числівники (*друга* ← *зустріч*); усі форми кількісного числівника *один*

(*один день*, *одна весна* тощо); займенники прикметникової форми (*мій* ← *приятель*, *ця* ← *зустріч*); дієприкметники (*збудований* ← *гараж*, *відремонтована* ← *дорога*, *пожовкле* ← *листя*).

Узгодження буває повним або неповним.

Повне узгодження. За такого зв'язку залежний компонент граматично повністю уподібнюється головному, набуває його форм, властивих йому граматичних значень (у межах, які допускаються морфологічними формами обох лексем): у словосполученні *захопливе оповідання* залежний прикметник, як і іменник, набув форми середнього роду, однини, називного відмінка, тобто повністю, в усіх можливих граматичних категоріях, значеннях (рід, число, відмінок) узгодився із синтаксично провідним компонентом. У множинній формі цього словосполучення — *захопливі оповідання* — узгодження можливе тільки в числі й відмінку; і в цьому випадку узгодження повне, хоча й немає узгодження в роді, бо воно у множині неможливе. Також і в словосполученнях із прикладкою (*брита «Харків»*, *дівчина-підліток*) узгодження повне, хоча й немає узгодження в роді — воно неможливе, бо обидва іменники об'єктивно належать до різних родів.

Неповне узгодження. Цей вид зв'язку характерний для таких випадків:

— у словосполученнях з іменниками чоловічого роду, які слугують назвами осіб жіночої статі за професією, обійманою посадою чи характером іншої суспільно-виробничої діяльності: *фельдшер*, *лікар*, *інженер*, *архітектор*, *архіваріус*, *ректор*, *професор*, *декан*, *директор*, *диктор*, *секретар*, *продавець* тощо. У розмовно- побутовому, частково й у публіцистичному мовленні нормативним вважають використання при таких іменниках залежного прикметника в жіночому роді — для називання осіб жіночої статі: *наша фельдшер*, *досвідчена лікар*, *нова директор*. Узгодження в жіночому роді обов'язкове тоді, коли дієслово в реченні має форму жіночого роду і, отже, наявне подвійне узгодження — означення й присудка: *Наша секретар уже прийшла* (Розмовне);

— за морфологічної незмінності головного слова — іменника, за формальної однаковості всіх його відмінків. У цьому разі зв'язок узгодження також неповний,

неморфологічний, а тільки синтаксичний: *новозбудова-не* ← *депо*, *новозбудовані* → *депо*;

— у словосполученнях із власною назвою (книги, фільму, спектаклю, картини, установи, організації, підприємства та ін.), коли прикметник узгоджується з єдиним чи синтаксично провідним словом — власною назвою: *Шевченків (Шевченківський) «Кавказ»* і *Шевченкова (Шевченківська) поема «Кавказ»*.

Окремий різновид узгодження становить узгодження в словосполученнях з прикладкою — т. зв. *прикладкове узгодження*. У ньому також наявні відношення означуваного й означувального. Означувальним, пояснювальним компонентом слугує прикладка. Іменник-прикладка в усіх випадках обов'язково узгоджується з означуваним іменником у відмінку, а також здебільшого і в роді та числі (повне узгодження): *місто Рівне, депутат Косів, хлопець-підліток* — узгодження у відмінку, роді і числі; *електрик Петрова* — немає узгодження в роді; *місто Чернівці, роман «Прапороносці»* — узгодження тільки у відмінку.

Керування. Це підрядний зв'язок слів у реченні чи в словосполученні, коли при одному слові, синтаксично провідному, опорному (переважно дієслові) вживається залежне слово (здебільшого іменник) у певному непрямому відмінку.

Керування — тип підрядного зв'язку, за якого залежне слово стоїть у тій відмінковій формі (без прийменника чи з прийменником), якої вимагають лексико-семантичне і граматичні (морфологічні) значення головного слова.

У словосполученні *берегти природу* дієслово *берегти* самою сутністю властивих йому семантики й граматичної форми вимагає, щоб залежне слово *природу* було вжито у знахідному відмінку без прийменника; у словосполученні *вийшли до Львова* головне слово *вийшли* зумовлює форму знахідного відмінка з прийменником *до* залежного слова *Львова*.

Виокремлюють кілька різновидів керування в структурі словосполучення.

1. За наявністю чи відсутністю прийменника розрізняють керування:

— безприйменникове (безпосереднє), коли залежне слово стоїть у безприйменниковому відмінку (*любити*

Батьківщину, споруджувати завод, відвага солдатів, профілактика грипу, гідний ушанування);

— прийменникове (опосередковане, посереднє), коли підпорядкування відмінкової форми реалізується за участю прийменника (*збиратися до бібліотеки, розповісти про тайгу, пливати на човні, зустріч зі знайомими, готовий до бою, дехто з них*).

2. Залежно від морфологічної природи головного слова, його частиномовної належності керування може бути:

— дієслівне (*навчати студентів, диригувати оркестром, розмовляти з друзями, готуватись до екзаменів*);

— іменникове (присубстантивне) (*виховання людини, подяка учневі, зневага до ледарів*);

— прислівникове (*угору по сходах, краще за інших*).

3. Залежно від характеру сполучуваності обох компонентів, сили їхньої структурно-семантичної пов'язаності керування поділяють на сильне і слабке.

Сильне керування. Воно наявне тоді, коли між головним словом і залежним від нього іменником чи субстантивованим словом встановлюється тісний словий і синтаксичний зв'язок, який реалізується тільки в певному непрямому відмінку, переважно знахідному: *конспектувати* → *лекцію*, *любити* → *прекрасне*, *зустрічатися* → *з товаришами*, *жадоба* → *діяльності*. Форма залежного слова за сильного керування зумовлена лексико-семантичними і граматичними властивостями головного слова, яке вимагає поширення, уточнення своєї семантики за допомогою залежного слова, вжитого при цьому обов'язково тільки в певній відмінковій формі: *досліджувати*, *вивчати* (що?) *річку*, *змагатися* (з ким?) *з товаришем*, *боротися* (з чим?) *з бідністю*.

Певна відмінкова форма за сильного керування є регулярною, вибір її залежить від лексичного значення дієслова. У реченні *Плацдарм жив своїм життям: будували, вдосконалювали лінії оборони* (О. Гончар) виділені дієслова-присудки сприймаються як інформативно достатні тільки тому, що семантично їх розгортає, доповнює іменникове словосполучення *лінії оборони* (із знахідним відмінком опорного іменника *лінії* в ролі прямого додатка). Те саме спостерігається у випадку функціонування перехідного дієслова *будувати* в

переносному значенні: *У незалежній Україні ми будемо світогляд громадян на загальнолюдських і національно-українських духовних засадах* (З газети). Знахідний відмінок прямого об'єкта світогляд регламентований семантикою дієслівного присудка *будемо*.

Сильне керування в дієслівних словосполученнях здебільшого вимагає знахідного відмінка. Можливі й інші форми відмінків:

— родового відмінка при запереченні, передаваному часткою *не*: *І ми стоїм на всенародній варті, — не виривать зброї з нашої руки* (М. Бажан);

— родового відмінка залежного іменника з речовинним значенням: *купити молока* (тобто лише певну частину його маси), *взяти хліба, принести води, придбати риби*;

— орудного знаряддя (інструментального) при дієсловах із значенням конкретної фізичної дії: *орати трактором, рубати сокирою, писати ручкою*.

У дієслівних словосполученнях з обставинними відношеннями сильне керування може бути зумовлене, крім семантики, ще й словотвірними чинниками — наявністю префіксів, які за функцією співвідносні з прийменниками. У моделях таких словосполучень «префіксальне дієслово + прийменник + іменник» прийменник дублює префікс, що структурно вирізняє ці словосполучення з-поміж інших: *списати → з книги, зійти → зі сцени, увійти → в кімнату, забігти → за огорожу, доходити → до річки, дописати → до газети, відійти → від моря, написати → на транспаранті*. Відзначені словотвірні якості певних мовних одиниць частково можуть поширюватись і на синонімічні словосполучення з віддієслівним іменником як опорним словом: *списування → з книги, зривання → з вікна, вхід → у кімнату, забіг (забігання) → за огорожу, допис → до газети, відхід → від моря, напис → на транспаранті*.

Природною є також сильнокерована відмінкова форма при предикативних прислівниках, співвідносних з перехідними дієсловами: *видно → море, чутко → спів*, і при безособових дієслівних формах на *-но*, *-то*: *скошено → траву, зібрано → урожай, розбито → табір, скинуто → царя*.

Слабке керування. Цей різновид керування охоплює перехідні дієслова, а також перехідні, якщо при них

не вжито іменника (займенника) у знахідному чи родовому відмінках зі значенням прямого об'єкта. Зв'язок компонентів за слабого керування відносно вільний, здебільшого факультативний, головне слово цілком чи майже повністю зберігає самостійність свого лексичного значення у сполученні із залежним словом, пор.: *грати → мелодію, грати → танго, грати → на скрипці* — сильне керування; *грати → в парку, грати → на подвір'ї, грати → з товаришем, грати → у нас, грати → на роялі, грати → у футбол, грати → долею* — слабе керування. У цих словосполученнях з об'єктними і обставинними відношеннями залежний іменник необов'язково зумовлений сутністю дієслова *грати*, а тільки допускається його семантикою. Крім того, семантика дієслова *грати* не залежить від того, є при ньому залежне слово чи його немає.

Чіткої межі між сильним і слабким керуванням немає; існує багато перехідних, проміжних явищ у цій сфері, але практичне розрізнення обох різновидів керування здебільшого можливе. Цілком очевидно, наприклад, що сильним є керування в таких словосполученнях із дієсловом *сіяти*: *сіяти → зерно, сіяти → ярину, землю ← сіяти, сіяти → борошно, сіяти → сівалкою*; також і у випадку переносного вживання: *сіяти → добро (зло, ворожнечу, ненависть, розбрат, паніку)*. Натомість слабким є керування в таких словосполученнях: *сіяти → в степу (в полі, по зябу, після дощу, після угноєння тощо)*.

Прилягання. Цей спосіб підрядного зв'язку, на відміну від узгодження й керування, характеризується тим, що залежне слово є морфологічно незмінним: *дискутувати → культурно, говорити → хвилюючись, запропонувати → сісти, наказ → наступати, дуже → → прикро*.

Прилягання — тип підрядного зв'язку, за якого залежне слово є невідмінюваним, а головне може бути як відмінюваною частиною мови, так і невідмінюваною.

Стрижневими у словосполученнях із підрядним зв'язком прилягання бувають слова різних частин мови, але найтиповішими є дієслова в усіх без винятку формах. Навпаки, залежні компоненти таких словосполучень виражаються досить обмеженим класом слів:

— прислівниками, крім предикативних прислівників типу *видно, жаль, пора, шкода: повернути → ліворуч, Київ → восени, праця → вручну, абсолютно → правильно*;

— дієприслівниками: *говорю → сміючись, їду → запізнюючись, їду → співаючи, біжу → підстрибуючи*;

— інфінітивами: *починай → відповідати, примушу → здатися, схильний → перебільшувати, радий → сказати*.

Прилеглі слова, будучи незмінюваними, не мають тих граматичних форм, у яких реалізується узгодження чи керування. Зв'язком прилягання в підрядних словосполученнях виражаються різноманітні відношення між компонентами.

1. Словосполучення із залежним прислівником або дієприслівником. У таких словосполученнях переважає придієслівний зв'язок, бо залежний прислівник чи дієприслівник синтаксично найчастіше пов'язується з дієсловом. Обидва компоненти словосполучення здатні формувати різного типу відношення: означально-кількісні (спосіб дії, міри і ступеня) та обставинні (просторові, часові, причинові, мети, умови тощо): *читаю → повільно, розмовляю → по-українськи, телефонує → безперестанку, працюємо → сумлінно, іди → швидше, трохи → розгубитися, ледве-ледве → чути, повернутись → надвечір, відвідати → завтра, прийти → вчистися, пішов → попрощавшись*. Загалом ті самі синтаксичні відношення виражаються прислівником і дієприслівником у словосполученнях із віддієслівним іменником та прикметником у функції головного слова: *поворот → праворуч, їзда → верхи, повернення → пішки, будівництво → по-новому, читання → сидячи, економічно → відсталий, незвично → чемний*.

2. Словосполучення з пригледим інфінітивом. Інфінітив здебільшого прилягає до іншого дієслова або, рідше, до віддієслівного іменника чи прикметника. Пригледий інфінітив може виконувати суб'єктну або об'єктну функцію. *Суб'єктний інфінітив* позначає дію, яка збігається з дією, вираженою головним словом — дієсловом або віддієслівним іменником; щоб полегшити сприймання висловлюваного, незалежне дієслово в словосполученні вживається в неінфінітивній формі: *приїхав → відпочити, зумів → винести, подумався → впа-*

сти, відважився → діяти, сів → пограти. Об'єктний інфінітив позначає дію, суб'єкт якої інший, — він не збігається із суб'єктом дії, виражається граматично незалежним дієсловом: *заохотив (учнів) → учитись, дозволив (пенсіонерам) → працювати, вклав (дітей) → спати, запросив (гостей) → обідати, вчив (дипломатів) → маневрувати*.

Прилягання суб'єктного і об'єктного інфінітивів регламентується дієсловом у функції синтаксично головного слова: інфінітив нормативно поєднується тільки з дієсловами певних лексико-семантичних груп. Так, наприклад, суб'єктний інфінітив здебільшого прилягає до:

— фазових («швидкісних») дієслів, які мають значення початку дії, її продовження або кінця; у деяких дієсловах одне з цих значень виявляється лише частково: *почав → змагатися, продовжив → навчатися, кинув → допомагати, перестав → сердитися, припинив → дискутувати, повадився → красти, закінчив → сперечатися*;

— дієслів, які виражають схильність або несхильність до чогось, спробу чи намір досягнути щогось: *намагався → переконати, поривався → зробити, збирався → сказати, розраховував → перемогти, посмів → заперечити, запізнився → зробити, ризикнув → не погодитись*.

Так само об'єктний інфінітив прилягає тільки до дієслів певної семантики в ролі головного компонента словосполучення, зокрема до:

— дієслів із значенням волевиявлення особи: *наказав → принести, заборонив → слухати, дозволив → сказати, попросив → поради, зобов'язав → виконувати, умовив → прийти, благав → зробити*;

— дієслів, що означають дію, яка конкретно адресується іншій особі: *дав (кому-небудь) → поспати, подав → снідати, приніс → почитати*;

— дієслів, які означають процеси мислення, сприймання, бажання, стосуються різних виявів інтелектуально-емоційної сфери людини: *думав → зробити, хотів → сказати, надумав → пофантазувати, планував → написати, сподівався → встигнути, передбачав → допомогти*;

— дієслів із значенням уміння, здатності, можливості: *умів → зробити, міг → декламувати*.

Поширеними є випадки прилягання залежних інфітивів до віддієслівних іменників. Такі словосполучення, як правило, можуть трансформуватися в синонімічні до них дієслівні конструкції: *побоювання* → *говорити*, *відмова* → *допомогти*, *намагання* → *полетіти*, *згода* → *зробити*, *жадоба* → *дізнатись* (пор.: *побоюватись* → *говорити*, *відмовитись* → *допомогти* тощо).

Прислівники, дієприслівники та інфінітиви не єдино можливі, а тільки найтиповіші лексеми, з яких формуються залежні компоненти словосполучень із зв'язком прилягання. Крім них, до стрижневих слів можуть прилягати:

— незмінювані (невідмінювані) іменники: *замовити* → *таксі*, *прямувати* → *в депо*, *зайти* → *до купе* та ін.;

— фразеологізовані сполучення слів, які стали скам'янілими розмовними зворотами, своїм значенням близькі до прислівників, уживаються в мовленні як «готові» структурно неподільні цілісні одиниці: *куди твоє діло*, *цур йому пек*, *ні в сих ні в тих*; *ні бе ні ме*, наприклад: *Натовп стояв ні в сих ні в тих* (Ю. Смолич);

— дієслівно-присудкові усичені форми типу *бах*, *бац*, *бебех*, *бульк*, *бух*, *дзень*, *зирк*, *кап*, *клац*, *плиг*, *стриб*, *хап*, *чмок* тощо. Типова ознака таких слів — морфологічна незмінюваність, що й дає підстави зарахувати їх до групи всіх інших різновидів незмінюваних одиниць мови, які поєднуються із синтаксично провідними словами способом прилягання: *Мати кив на мене: вийди мов* (А. Тесленко): *мати* → *кив* — предикативне словосполучення, утворене з підмета і присудка. Форми типу *бульк*, *дзень*, *стук*, *шасть* не в усьому репрезентують прилягання: використання таких форм передбачає не вибір певного незмінюваного слова, а вибір однієї з граматичних форм розгалуженої дієслівної парадигми (пор.: *стук* — *стукнув* поряд із *стукаю*, *постукаю* та ін.).

Тяжіння. Кореляція. Синтаксичні зв'язки слів у підрядному словосполученні настільки різноманітні, що не в усіх своїх виявах вкладаються в три основні типи чи способи підрядного зв'язку — узгодження, керування і прилягання. Тому неодноразовими, починаючи із 40-х років ХХ ст., були спроби виявити такі види зв'язку, як тяжіння і кореляція. Це окремі проміжні типи підрядного зв'язку, які в системі словосполучення не досить виразно індивідуалізовані, лексично і грама-

тично виявлені. Обидва терміни не використовують у шкільному вивченні мови, неоднозначно їх трактують і застосовують у вузівському викладанні.

Тяжіння. Цей різновид зв'язку перебуває на межі узгодження й керування, простежується у т. зв. *граматичних трійках* — трикомпонентних сполученнях слів, що складаються з: дієслова зі значенням руху або стану, прикметника (дієприкметника, порядкового числівника чи займенника прикметникової форми) та іменника, займенника чи субстантивованого слова у функції підмета, наприклад: *Студенти повернулися з канікул бадьорими*; *студенти повернулися* — узгодження в числі, *повернулися бадьорими* — узгодження в числі, одночасно й керування, адже дієслово *повернулися* вимагає орудного відмінка (пор.: *повернулися* → *бадьорими*); це подвійний, двобічний зв'язок, бо прикметник *бадьорими* семантично та граматично зорієнтований і на підмет *студенти*, узгоджується з ним у числі.

Зв'язок тяжіння також позначений семантичною своєрідністю: головний і залежний компоненти дієслівного словосполучення характеризують суб'єкт дії (особу чи предмет) у якомусь його стані чи за повнотою вияву в ньому певної зовнішньої або внутрішньої прикмети. Такий стан чи ознака з'являються під час виконання особою певної дії. На думку автора терміна Л. Булаховського, тяжіння переважно «становить собою граматичну пару з дієслова і прикметника (дієприкметника або займенника-прикметника), узгодженого з дієсловом у числі та роді; із смислового боку цей зв'язок означає, яким є предмет-підмет у момент вияву приписуваної йому присудком дії: *прийшов веселий*, *ходив замислений*, *слухає вдоволений*. Або: *Воронцов лежав жовтий і зосереджений* (О. Гончар); *Ми прийшли бадьорими новий Херсон вітати* (С. Крижанівський); *Він їхав перший* (Ю. Смолич).

Кореляція. В науковому обігу, викладанні у вищій школі дедалі частіше використовують термін «кореляція» (лат. *correlatio* — співвідношення), яким позначають граматично-змістовий зв'язок прикладки (означувального, пояснювального компонента) з означуваним, пояснюваним словом (підметом, головним членом односкладного речення, додатком тощо). Автор цього терміна — Є. Кротевич. Прикладка підпорядковується

пояснюваному слову тільки семантично, а не граматично: між означуванним словом і прикладкою наявний граматичний паралелізм, співвідношення, відповідність, взаємозв'язок, а не граматичне підпорядкування одного компонента іншому.

Хоча за змістом прикладковий елемент є пояснювальним, граматично зв'язок між обома компонентами синтаксично проміжний — між сурядністю і підрядністю. Обидва іменники збігаються тільки відмінковою ознакою, але не в усіх випадках формами числа і роду: *машина-таксі, машиною-таксі, газета «Молодь України» — газети «Молодь України»*. Отже, у більшості випадків прикладка не узгоджується з означуванним словом, а тільки дублює його граматичні ознаки. Тому є підстави виокремлювати особливий тип синтаксичного зв'язку — сурядно-підрядний, інакше кажучи — корелятивний. Із суто методично-практичних міркувань термін «кореляція» використовують обмежено, переважно з науково-дослідною метою.

На думку О. Мельничука, варто також запровадити до наукового вжитку поняття «сполучниково-підрядний зв'язок», яким формуються сполучниково-підрядні конструкції типу *люди, що зібралися; свято, що наближається; важкий, бо мокрий; сердитий, бо голодний; зелений, аж темний; блискучий, немов скляний; спритний, хоч і великий; радіє, аж сміється; говорить, немов співає; каже, що справиться*. Виокремлення сполучниково-підрядного типу зв'язку сумнівне, не може претендувати на широке навчально-методичне застосування. Його сумнівність полягає хоча б у тому, що з власне логічного й синтаксичного поглядів це радше подвійний сурядно-підрядний зв'язок.

Предикативні, напівпредикативні і непередикативні словосполучення

Предикативність словосполучення можна визначити не окремішно, а лише в структурі речення, якому властива логіко-синтаксична категорія *предикативності* — співвіднесеності повідомлення з дійсністю.

Предикативні словосполучення. Ці синтаксичні одиниці-конструкції вирізняють тільки у двоскладному

реченні. Конструюються вони з мінімальних синтаксичних одиниць у ролі головних членів предикативного центру речення, тобто з підмета і присудка. Отже, їм властива провідна реченнєтворна функція. Предикативні словосполучення репрезентують особливий різновид словосполучень у внутрішньосинтаксичній організації речення.

У реченні *Ніч темна людей всіх потомлених скрила Під чорні широкії крила* (Леся Українка) виокремлюється центральний, ядерний компонент — *ніч скрила*. Це предикативне словосполучення, стрижнева ланка в синтаксичній структурі речення, його предикативна і граматична основа. Жодне інше словосполучення у складі цього речення не може зрівнятися з предикативним словосполученням за важливістю виконуваної синтаксичної функції. Саме воно формує модально-часовий план речення, визначає характер конкретної співвіднесеності висловленого в реченні змісту із дійсністю, яка виражається в категоріях певної модальності (дійсного, умовного чи наказового способу) і в площині певного часу. У реченні *Над селом стояв звичайний в осінню пору туман* (М. Коцюбинський) зв'язок присудка з підметом зумовлений і семантикою, морфологічними ознаками, і позицією в реченні: обидві форми вступили між собою у зв'язок семантичної і граматичної координації, тобто майже рівноправного синтаксичного співвідношення, однак лише для певного випадку, бо тільки в одній із їхніх форм зв'язок між ними предикативний. Цим забезпечено часовий план у віднесеності ознаки-дії *стояв* і носія цієї ознаки *туман*; поєднанням слів у синтаксичній ролі присудка і підмета утворилася граматико-семантична основа речення.

Напівпредикативні словосполучення. Такі конструкції вичленовують у реченнях, ускладнених відокремленими другорядними членами. Їм належить проміжне місце між предикативними і непередикативними, тобто найбільш типовими словосполученнями. Наприклад, у реченнях *На відстані метра від мене на вікні сиділо галченя, майже доросле* (О. Копиленко); *І наша земля, засніжена й біла, кличе в простори свої* (В. Сосюра); *Вже було видно гори, вкриті лісом* (І. Нечуй-Левицький) виділені блоки слів становлять напівпредикативні словосполучення, кожне з яких підпорядковане певному

означуваному слову. Усі ці напівпредикативні сполучення слів піддаються трансформації, перетворенню на предикативні — за умови утворення конструкції складнопідрядного речення: *...галчєня, майже доросле — яке майже виросло* (перше речення); *земля, засніжена й біла — яка була засніжена й біла* (друге речення); *гори, вкриті лісом — які були вкриті лісом* (третє речення). Перші два речення можна також перетворити на прості ускладнені конструкції з невідокремленими членами, які увійдуть до складу непередикативних словосполучень: *...сиділо майже доросле галчєня; засніжена й біла земля — засніжена земля, біла земля*.

Для напівпредикативних словосполучень характерна згорнута, потенційна предикативність. Вони містять додатковий предикативний (присудковий) зміст повідомлення, що й уможливорює перетворення їх на підрядну частину складного речення. Такі словосполучення виражають додаткові дію, стан, ознаку, що долучаються до основної дії-стану, передаваної присудком двоскладного речення чи головним членом односкладної дієслівної структури речення. Отже, однією своєю якістю (додатковим характером повідомлення) напівпредикативні сполучення слів виявляються спорідненими з предикативними, іншою (підрядний зв'язок між компонентами) — із звичайними непередикативними словосполученнями.

Напівпредикативні словосполучення можливі тільки в реченні. Вони не містять комплексованого (внутрішньо поєданого) вияву всієї сутності словосполучення як окремої синтаксичної одиниці, бо між обома компонентами — головним і залежним — немає повної єдності: відокремлений член інтонаційно, певною мірою й семантично, відмежований від означуваного слова, сприймається дещо ізольовано, напівсамостійно.

Непередикативні словосполучення. Це найбільш частовживані і «справжні» словосполучення, які функціонально можна поділити на дві групи:

1) поєднання слів, які створені окремо, але за певними ознаками структури речення, хоча попередньо й не проєктуються як його можливі елементи;

2) словосполучення, які вицленовуються з внутрішньосинтаксичної організації речення як його природні компоненти, що утворюють речення разом з іншими членами речення або самі формують речення, його сутність

як комунікативної одиниці. Пор.: *дивний сон* — тільки підрядне словосполучення, а в структурі речення *Я бачив дивний сон...* (І. Франко) воно є одним із структурно-семантичних компонентів окремої цілісної синтаксичної конструкції.

Отже, характеристика предикативних, напівпредикативних і непередикативних словосполучень передбачає трактування їх тільки в складі речення, бо лише в ньому словосполучення набуває модально-часової співвіднесеності з дійсністю.

Різновиди словосполучень за частиномовною належністю головного слова

Словам кожної з повнозначних частин мови властива сполучуваність зі словами інших частин мови, певні сполучувальні можливості, або синтаксична валентність, бо в кожній із частин мови об'єднуються слова однотипної семантики і граматичної форми; слова частини мови характеризуються спільністю граматичних категорій і граматичних значень. Іменники, наприклад, позначають предметність, яка оформлюється в самостійних для них граматичних категоріях роду, числа, відмінка; прикметники узгоджуються з іменниками в роді, числі й відмінку; дієслова — назви дій, станів — виявляють свою валентність, відношення до залежних від них іменників. Лексико-граматична природа стрижневого слова зумовлює його здатність до розгортання, поширення, поєднання з іншим словом (словами) у структурі словосполучення, а це визначає характер зв'язку між елементами словосполучення, породжує безмежну кількість найрізноманітніших граматичних моделей словосполучень із конкретним лексичним наповненням їх у кожному окремому мовленнєвому використанні. Наприклад, своєрідність словосполучення *молода сосна* зумовлена не тільки семантичними, а й граматичними чинниками: іменник *сосна* володіє здатністю граматично підпорядковувати собі прикметник *молода*, натомість прикметник, будучи найбільш узгоджуваним словом, може набувати лише тієї форми, якої вимагає форма іменника, що у змінюваних словах виявляється у флексіях обох членів одного словосполучення.

Синтаксично опорними частиномовними одиницями, з яких найчастіше структуруються підрядні словосполучення, є іменники та дієслова, рідше прикметники, прислівники, числівники, займенники.

За частиномовною належністю стрижневого слова виокремлюють кілька різновидів словосполучень, кожен із яких допускає певну внутрішню градацію, що визначається різними способами і засобами вираження головного слова:

1. Субстантивні словосполучення. Іменник у ролі головного члена таких словосполучень поширюється залежним словом з означувальною семантикою і в певній морфологічній формі. Найпродуктивнішими є моделі субстантивних словосполучень «прикметник + іменник» та «іменник + іменник» (часто з прийменником): *безшумний* ← *постріл*, *аграрно-промисловий* ← *комплекс*, *ранішня* ← *зоря*, *нафтопровідна* ← *лінія*, *навколишнє* ← *середовище*, *співчутливе* ← *зітхання*; *начальник* → *управління*, *складання* → *екзамену*, *розв'язання* → *задачі*; *ненависть* → *до ворогів*, *перехід* → *через вулицю*, *спогоди* → *про зустріч*.

Менш продуктивні ті різновиди субстантивних словосполучень, у яких залежне слово виражене займенником (*мій* ← *улюбленець*, *якийсь* ← *винахідник*, *образ* → *за себе*); порядковим або кількісним числівником (*третьій* ← *ювілей*, *одинадцять* ← *нагорода*, *трьох* ← *сміливців*); дієприкметником (*господарючий* ← *суб'єкт*, *написана* ← *резолуція*); прислівником (*кава* → *по-варшавськи*, *стрілянина* → *здадала*, *робота* → *вручну*); інфінітивом (*бажання* → *подобатись*, *наказ* → *наступати*).

Зрідка простежувані в теорії синтаксису протилежні міркування (субстантивні словосполучення кількісно переважають над дієслівними або навпаки) потрібно сприймати тільки як більш чи менш імовірні припущення, бо ні теоретично, ні практично вони не можуть бути доведені конкретними фактами мови: в розвинутих мовах найбільше іменників; дієслів як окремих лексем значно менше, проте дієслово з його предикативними функціями має найбільші валентні можливості, тобто здатність групувати своїми численними морфологічними формами навколо себе слова у функції додатків і обставин.

2. Вербальні (лат. *verbum* — дієслово) словосполучення. За граматичним (морфологічним) вираженням залежного слова їх можна класифікувати на такі групи:

а) дієслівні словосполучення з іменником у ролі залежного слова (безприйменникові і прийменникові): *шанувати* → *землю*, *освітлювати* → *сцену*, *написати* → *листа* (*лист*), *підказувати* → *студентові*, *шкодити* → *здоров'ю*, *обмінюватися* → *адресами*, *вслухатися* → *в мелодію*, *відповідати* → *перед колективом*, *листуватися* → *з другом*, *спонукати* → *до знань*;

б) дієслівні словосполучення із залежним прикметником (*здаватися* → *найвним*, *ставати* → *грамотним*), числівником (*поділити* → *на десять*, *зменшити* → *до чотирьох*), займенником (*поважати* → *всіх*, *залишитись* → *без нікого*), інфінітивом (*просити* → *відмовитись*, *приїхати* → *вчитися*), прислівником (*бігти* → *підтюцем*, *знервовано* ← *розпитувати*, *діяти* → *рішуче*), дієприслівником (*читати* → *лежачи*, *іти* → *не оглядаючись*).

3. Ад'єктивні (лат. *adjektivum* — прикметник) словосполучення. З граматично незалежним прикметником може сполучатися:

— іменник (часто з прийменником): *вдячний* → *товаришеві*, *свідомий* → *обов'язку*, *червоний* → *від хвилювання*, *категорична* → *в поглядах*;

— числівник: *більший* → *двох*, *легший* → *від трьох*;

— займенник: *кращий* → *від усіх*, *привітний* → *до кожного*;

— інфінітив: *радий* → *доповісти*, *ладен* → *відшкодувати*;

— прислівник: *дуже* ← *цікавий*, *цілком* ← *забезпечений*, *по-весняному* ← *теплій*.

Ад'єктивні словосполучення часто синонімічні із дієслівними — за структурною схемою і семантично-стилістичними відтінками, пор.: *червоний від сорому* і *почервонів від сорому*, *злий на себе* і *злився на себе*.

4. Адвербіальні (лат. *adverbium* — прислівник) словосполучення. Головним словом у таких словосполученнях слугує прислівник, у т. ч. й предикативний (слово категорії стану). Залежний компонент у прислівникових словосполученнях може бути виражений:

— іменником: *приємно* → *братові*, *жаль* → *матері*, *видно* → *місто*, *незадовго* → *до свят*, *біліше* → *снігу*, *далеко* → *від залізниці*, *високо* → *в небі*;

— прислівником: *дуже* → *важливо*, *вельми* → *цікаво*, *незвичайно* → *вдало*, *цілком* → *природно*;

- числівником: *більше* → *двох*, *менше* → *двадцяти*;
- займенником: *краще* → *всіх*, *приємно* → *кожному*, *важко* → *з тобою*;
- інфінітивом: *можна* → *розпочинати*.

5. Нумеральні (лат. *numero* — лічу, підраховую) словосполучення. Їх сутність зумовлена лексико-граматичною природою числівників у функції синтаксично провідного компонента словосполучення. Числівник вказує на кількість предметів, явищ, понять, окреслюючи її математично точно: *десять* — це тільки десять, не менше і не більше (пор.: *мало*, *багато* і подібні слова, які належать до прислівників із кількісним значенням).

Залежно від того, яких відмінкових форм вимагає синтаксично опорний іменник, виокремлюють такі групи нумеральних словосполучень:

а) словосполучення із числівниками *два (дві)*, *обидва (обидві)*, *три*, *чотири* у функції головного слова: *два* → *карбованці*, *дві* → *гривні*, *обидва* → *годинники*, *три* → *кілометри*, *чотири* → *дні*;

б) словосполучення із кількісними числівниками від п'яти до дев'ятнадцяти, назвами десятків і сотень, а також збірними і неозначено-кількісними числівниками: *п'ять* → *днів*, *двадцять* *п'ять років*, *шестеро* → *сестер*, *кілька* → *років*, *багато* → *ночей*, *мало* → *слів*.

Коли кількісні числівники вжито в інших відмінкових формах, вони із синтаксично провідних елементів у підрядних словосполученнях змінюються на залежні, що узгоджуються з головним словом: *двадцятьма* ← *роками*, *кількох* ← *років* тощо.

6. Пронімінативні (лат. *pronomen* — займенник) словосполучення. Головним компонентом у структурі таких підрядних словосполучень є займенник; залежним може бути іменник, прикметник, інший займенник: *хто-небудь* → *із знайомих*, *хтось* → *із переможців*, *щось* → *огидне*, *хтось* → *із колег*, *будь-хто* → *зі студентів*, *хто-небудь* → *із старшого віку*, *що-небудь* → *про них*, *будь-що* → *зі сказаного* та ін.

Аналіз словосполучень за частиномовною належністю головного слова засвідчує структурну різноманітність поєднань повнозначних і службових слів у межах усієї граматичної мовної системи, морфолого-синтаксичне й лексичне багатство української мови.

Синтаксичні відношення між словами у словосполученні

У словосполученнях і реченнях синтаксичні відношення ґрунтуються на тих логічно-змістових відношеннях, які виявляються в їхній структурі. У сурядних словосполученнях синтаксичні відношення характеризуються лексико-семантичною незалежністю пов'язаних між собою компонентів. У підрядних словосполученнях, навпаки, синтаксичні відношення становлять відношення семантико-граматичної залежності; вони зумовлені змістом та граматичною сутністю головного і залежного компонентів словосполучення, що поєднано відображають ті реалії й відношення між ними, які наявні в об'єктивній дійсності. Наприклад, ознака (прикметникова, дієслівна тощо) як своєрідна реалія належить від особи, істоти, предмета, визначається його сутністю.

Виокремлюють такі основні типи синтаксичних відношень у підрядних словосполученнях: предикативні, атрибутивні (означальні), об'єктні та обставинні.

1. Предикативні відношення. Вони притаманні предикативним словосполученням, сформованим із головних членів двоскладного речення, тобто підмета і присудка, поєднаних особливим різновидом координації — узгодженням: *Сміх танцює в Хоминих грудях* (М. Коцюбинський); *Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди...* (О. Олесь). Предикативні відношення можливі тільки в структурі речення. Поза ним вони становлять лише певну загальну схему словосполучення, один з елементів якого є назвою предмета (в загальнограматичному трактуванні цього слова), а другий вказує на властиву йому активну ознаку (дію) або стан, які сприймаються в певному часовому вияві, значенні.

2. Атрибутивні відношення. Це такий тип відношень семантико-граматичної залежності, за якого предмет (опредмечена дія, стан) характеризується за певною зовнішньою чи внутрішньою якістю, властивістю, належністю або визначається за просторовою, часовою ознакою, вказівкою на спосіб дії, причину тощо: *патріотичний вчинок*, *чудова місцевість*, *дозріла пшениця*, *двадцятьма година*, *незалежність держави*, *місто Харків*, *ізда на великій швидкості*, *парк біля моря*. Атрибутивні

відношення формуються на основі значень двох типів: значення предметності головного слова і значення ознаки залежного слова.

Існує два типи атрибутивних відношень: власне атрибутивні, означальні (*африканський континент, зеленіюче поле, шум ріки, десяти роковини*) і обставинно-означальні, в яких на атрибутивне значення (який?) нашаровується обставинне (*сніданок нашвидку, горе від недбалства, випадок на вулиці, вихід праворуч*).

Атрибутивні відношення наявні в тих словосполученнях, у яких головне слово позначає предмет, а залежне — певну ознаку цього предмета: його якість, властивість, розмір, вік, форму, матеріал, належність, кількість, призначення та ін. Питання *який?, чий?, котрий?, скільки?, скількима?, на скільки?* допомагають у виявленні певного різновиду атрибутивних відношень. Залежне слово за атрибутивних відношень виконує синтаксичну функцію означення і найчастіше виражається прикметником, значно рідше іменником: *київські каштани, легка промисловість, шкіряний м'яч, загальноармійський порядок, українська пісня; батьків заповіт, трубка телефона, заготівля кормів, пляшка з-під молока, боротьба за мир*.

Певна якість, ознака предмета може бути виражена також дієприкметником, числівником, займенником, прислівником: *оперуючий лікар, змудьгований глядач, непрочитана повість, пожовклий лист, з п'ятдесятьма курсантами, дев'яностий пасажир, кожна мить, наші канікули, якась незнайома, прогулянка верхи, розмова наодинці, кава по-польськи*.

Інфінітив у ролі залежного слова поєднується з небагатьма іменниками, які здебільшого мають модальне значення можливості, бажаності, необхідності, волевиявлення та ін.: *можливість → працювати, бажання → вчитися, необхідність → боротися, прагнення → відпочити, клятва → вистояти*.

Головним словом в атрибутивних словосполученнях, крім іменника, може бути будь-яке інше субстантивоване слово: *його ← минуле, її ← майбутнє, кохана → друга, смачне ← друге, наше ← завтра, голосне ← ура*.

Особливим різновидом атрибутивних словосполучень є синтаксично нерозкладні сполучення слів з озна-

чально-кількісною характеристикою предмета. Головним словом у таких словосполученнях можуть бути:

— кількісний числівник (крім числівника *один*) у називному і знахідному відмінках: *два → космонавти, чотири → браслети, одинадцять → медалей*;

— іменник типу *двійка, трійка, п'ятірка, десятка, сотня* тощо, якщо його використовують як назву числа (2, 3, 5, 10, 100): *Василь повернувся раптом у село з двоїкою таких дітей-близнюків, як огірочки* (П. Козланюк);

— іменник із кількісно невизначеною семантикою об'ємного виміру, який неможливо позначити цифрою: *більшість → курсантів, ряд → товаришів, частина → коштів, решта → грошей, літр → води, метр → ситцю, море → колосків*;

— іменник *пара* в значенні *двоє* (*пара → коней*), а також зі значенням «стисло про когось чи про щось сказати»: *Як скінчу життя страждання... Щоб не чути більш образ, — киньте часом і про мене пару щирих, теплих фраз* (П. Грабовський); *Я пару слів сказав би* (В. Речмедін); на позначення невеликої кількості чогонбудь: *І за якихось пару літ знову заселили родючий... куточок степу* (Г. Тютюнник);

— слова *багато, мало, чимало*, якими з кількісною невизначеністю характеризуються певні явища, предмети: *Рідні пісні навіювали на нього багато споминів* (О. Гончар).

Ці різновиди сполучень слів до словосполучень взагалі і до атрибутивних зокрема можна зарахувати лише умовно з огляду на те, що вони синтаксично нерозкладні, становлять один член речення, тоді як для звичайних словосполучень характерна синтаксична членованість (два компоненти словосполучення — два члени речення); до того ж елементи таких словосполучень (*три → дні, решта → днів*) поєднані зв'язком керування, а не узгодження, як це простежується у типових атрибутивних словосполученнях із залежним прикметником чи словом прикметникової форми.

3. Об'єктні відношення. Ці відношення встановлюються між названою в словосполученні дією чи станом і тим предметом, якого ця дія або стан стосується. Об'єктні синтаксичні відношення наявні в словосполученнях, у яких головне слово виражене переважно дієсловом, рідше віддієслівним іменником, предикативним прислівником,

що має при собі залежне слово зі значенням предмета, на який безпосередньо чи непрямо переходить дія. Наприклад, у словосполученнях типу *пробурити свердловину, відредагувати статтю* залежне слово є назвою прямого об'єкта дії, позначеної дієсловом.

У словосполученнях зі стрижневим віддієслівним іменником типу *ремонт* → *приміщення, розподіл* → *премії* залежний іменник слугує виразником прямого об'єкта дії, що засвідчується можливістю синонімічної заміни віддієслівного іменника будь-якою формою перехідного дієслова, пор.: *ремонтувати* → *приміщення, розподіляти* → *премію* (знахідний відмінок прямого об'єкта) і *ремонт* → *приміщення, розподіл* → *премії* (родовий відмінок прямого об'єкта).

У словосполученнях з об'єктними відношеннями в ролі залежного компонента, крім іменників, можуть бути: займенники (*хвилювати* → *її, турбуватися* → *про них*), числівники (*пізнати* → *трьох, запросити* → *одного*), субстантивовані слова (*поважати* → *сміливих, знайти* → *першого, добути* → *пального*), інфінітиви (*принести* → *снідати, рекомендувати* → *лікуватися*, пор.: *принести* → *сніданок, рекомендувати* → *лікування*), кількісно-іменникові сполучення слів у знахідному відмінку (*купити* → *кілограм цукру*).

4. Обставинні відношення. Вони ґрунтуються на значеннях дій, станів, з одного боку, та обставинних значеннях — з іншого. Обставинні відношення простежуються в словосполученнях, у яких залежне слово позначає спосіб дії, якість, міру, ступінь вияву дії, стану чи ознаки або місце, час, причину, мету, умову дії, стану чи певної ознаки. Головним компонентом у таких словосполученнях найчастіше є дієслово, рідше віддієслівний іменник. Залежне слово виконує роль обставини.

Обставинні синтаксичні відношення бувають кількох різновидів. Виявлення кожного з них потребує розуміння своєрідності семантико-граматичних властивостей обох компонентів словосполучення. Розрізнити їх також допомагають питання, поставлені від головного слова до залежного:

1) обставинно-означальні відношення:

— відношення способу дії (їх виявляють за допомогою питань *як? у який спосіб?*): *писати* → *грамотно, бігти* → *швидко, працювати* → *з піднесенням, дивитися* → *з докором, летіти* → *літаком*;

— відношення кількості, міри або ступеня (скільки? скільки разів? якою мірою?): *два рази* ← *перечитати, зовсім* ← *втомлений, бігти* ← *до знесилення*;

2) просторові відношення (де? куди? звідки?): *зустрітись* → *в інституті, бігати* → *на стадіоні, виїхати* → *за кордон, піднятися* → *за хмари*;

3) часові відношення (коли? як довго? з якого часу? доки?): *зустрітися* → *навесні, прийти* → *через місяць, прийти* → *своєчасно, чекати* → *з дитинства*;

4) причинові відношення (чому? від чого? через що? з якої причини?): *плакати* → *від образи, напівхворий* → *з похмілля, похвалити* → *за відвагу, сказати* → *згарячу*;

5) відношення мети (навіщо? для чого? з якою метою?): *сміятися* → *з горя, зробити* → *на зло, прийти* → *поговорити, придатний* → *для малювання*;

6) умовні відношення (за якої умови?): *зробити* → *при бажанні, зупинитись* → *на випадок заборони*.

Синтаксичні відношення одного типу можуть ускладнюватися синтаксичними відношеннями іншого, тобто в деяких словосполученнях суміщаються різнотипні відношення (атрибутивні, об'єктні, обставинні), простежується властивий їм синкретизм (нерозчленованість): *Поїздка* (яка? і куди?) *за кордон, життя* (яке? і де?) *в місті, праця* (яка? і коли?) *ночами*.

Важливий також інший аспект синтаксичних відношень: стрижневу слову може бути властива розгалужена валентність, тобто здатність сполучатися з кількома чи багатьма різнозначенневими і синтаксично підпорядкованими словами. Завдяки цьому формуються словосполучення різної семантики, з неоднаковими синтаксичними відношеннями між компонентами, пор.: *стріляти з кулеметів* (об'єктні відношення — названо знаряддя дії) і *стріляти з окопів* (обставинні (просторові) відношення).

Семантично і структурно менше диференційовані словосполучення сурядні. Найпоширеніші різновиди синтаксичних відношень у них такі: єднальні, протиставні, протиставно-зіставні, розділові, градаційні і приєднувальні.

Отже, словосполучення виражають широкий спектр семантико-синтаксичних відношень, що зумовлено потребою мовців передавати різноманітні змістові і граматичні значення.

2.4. Синонімія словосполучень

На лексичному, фразеологічному, граматичному (морфемному, морфологічному, особливо синтаксичному) рівнях синонімія зумовлює велику функціональну спроможність мови, широкоаспектну відтінково-змістову точність, водночас образність, яскравість, емоційність. Важлива в цьому плані й синонімія словосполучень, особливо підрядних, меншою мірою — сурядних.

Синонімія підрядних словосполучень. За частини мовною належністю головного структурного елемента такі словосполучення бувають субстантивними, в яких синтаксично провідним елементом є іменник, або дієслівними з дієслівною формою у функції головного слова.

Серед субстантивних значну групу становлять словосполучення, утворені іменником та синтаксично залежним від нього присвійним прикметником. Синонімічні до них словосполучення з двох іменників — синтаксично незалежного й синтаксично залежного у формі родового відмінка: *Степанова книжка — книжка Степана, батьків синочок — синочок батька; матирина любов — любов матері; братів подарунок — подарунок брата*. Також словосполучення загалом тієї самої структури, але з відносним прикметником у функції синтаксично залежного компонента; відносний прикметник у цьому випадку замінюється спорідненим іменником у родовому відмінку чи в іншому непрямому відмінку, подекуди з прийменником: *нічна тиша — тиша ночі, дивізійний штаб — штаб дивізії, вовняні шкарпетки — шкарпетки з вовни, річний звіт — звіт за рік, молочний бідон — бідон для молока, шкільний товариш — товариш по школі, міські вулиці — вулиці міста, приміський ліс — ліс при місті, заводська делегація — делегація заводу*.

Синонімічну єдність можуть становити безприйменникові і прийменникові іменні словосполучення: *безсловесна пісня — пісня без слів, безмірна хитрість — хитрість без міри, безтурботна старість — старість без турбот, безрадісна перемога — перемога без радості, вихідного дня — у вихідний день, лихого години — в лиху годину, гарячим літом — в гаряче літо, придорожні будинки — будинки при дорозі — будинки вздовж до-*

роги — будинки від дороги — будинки через дорогу, неприємність через нерозуміння — неприємність від нерозуміння.

Окрему групу становлять словосполучення, які містять вказівку на кількісний вияв ознаки певного предмета. Синтаксично залежна частина таких словосполучень виражена однослівною числівниково-прикметниковою формою або двослівною формою кількісного числівника, іменника і прийменника: *п'ятиповерховий палац — палац на п'ять поверхів, за сорокаградусної температури — за температури в сорок градусів, десятивідсотковий прибуток — прибуток у десять відсотків*.

Не менш розгалужена синонімія в системі дієслівних підрядних словосполучень. Наприклад, у реченні *Українська мова утверджується як державна* (з газет) наявне підрядне дієслівне словосполучення *утверджується як державна* легко трансформувати в такі синонімічні варіанти: *утверджується у функції державної, утверджується на правах державної, утверджується по-державному*.

Синонімія дієслівних словосполучень залежить від здатності певних дієслів керувати різними іменниками (субстантивними словами) і пов'язаними з ними прийменниками: *платити гривню — платити по гривні; плакати від радості — плакати з радості, страждати від сорому — страждати із сорому, працювати з дозволу — працювати за дозволом, вдатися до хитрощів — піти на хитрощі, дібрати під колір — дібрати за кольором, увійшов до кімнати — увійшов у кімнату, просіяти крізь сито — просіяти через сито, їхати на метро — їхати в метро, жити між людьми — жити між людей* (пор. також: *літати над хмарами — літати понад хмарами*). До активно вживаних також належать дієслівні синонімічні словосполучення з безприйменниковим і прийменниковим керуванням: *працювати вечорами — працювати по вечорах, потрібен усім — потрібен для всіх, летіти літаком — летіти на літаку, розпочати роботу — стати до роботи*.

Окрему групу становлять синонімічні дієслівні словосполучення з віддієслівними іменниками, які поєднані з прийменником: *питання про вступників — питання зі вступниками; нарада про тваринництво — нарада з тваринництва*.

Синонімічні підрядні словосполучення також різняться стилістично. Їх функціональна своєрідність зумовлена належністю словосполучення до певного стилю мови, наприклад: *відсутній через хворобу* — нейтральне словосполучення, *відсутній з причини хвороби* — книжний зворот.

Синонімія сурядних словосполучень. У системі сурядних словосполучень синонімія простежується обмеженіше, переважно на рівні сполучникового і безсполучникового оформлення єднальної і меншою мірою розділової однорідності: *Працею людина і сильна, і красива* (О. Гончар) — пор.: *Працею людина сильна і красива; Працею людина сильна, красива; Мене весь час то палило, то морозило* (Ю. Збанацький) — пор.: *Мене весь час палило, морозило.*

Членування словосполучень на різні типи (групи) зумовлене лексико-граматичною своєрідністю їхніх складників. Усі без винятку граматичні моделі словосполучень сформувались у структурі речення. Тільки через речення словосполучення набули окремішнього буття. Існуючи (але не функціонуючи) й поза реченням, самі словосполучення індивідуалізуються, стають органічним комунікативним елементом мовлення тільки в реченні.

Усі словосполучення будуються за певними структурними схемами, моделями, формуються не хаотично, а на основі різнотипних лексико-граматичних властивостей повнозначних слів.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте загальне визначення словосполучення.
2. Укажіть основні ознаки, якими словосполучення відрізняються: а) від слів; б) від членів речення; в) від речень.
3. Які словосполучення називають: простими, складними; предикативними, напівпредикативними, непередикативними?
4. Розкрийте суть головної (стрижневої) і залежної частин підрядного словосполучення.
5. Охарактеризуйте типи словосполучень за частиномовною належністю. Наведіть приклади.
6. У чому виявляється сутність підрядного зв'язку між повнозначними частинами словосполучення? Охарактеризуйте основні типи підрядного зв'язку.

7. Сформулюйте визначення узгодження як синтаксичного зв'язку структурних частин словосполучення. Яке узгодження називають повним, а яке — неповним? У яких формах слів реалізується узгодження різних видів?

8. Яким зв'язком поєднується прикладка з пояснюваним словом? Охарактеризуйте цей зв'язок.

9. У чому полягає сутність керування як одного з різновидів підрядного зв'язку? Яке керування називають сильним і яке — слабким? Наведіть приклади.

10. Який підрядний зв'язок слів у словосполученні називають приляганням? У яких формах слова реалізується прилягання?

11. Розкрийте сутність тяжіння і кореляції як своєрідних типів підрядного зв'язку, навівши приклади.

12. Охарактеризуйте своєрідність кожного з основних структурно-семантичних засобів організації підрядних словосполучень. Наведіть і прокоментуйте приклади таких словосполучень, у яких відношення між компонентами виражаються за допомогою флексій, порядку слів та ін.

13. Розкрийте сутність сурядних словосполучень. На основі якого синтаксичного зв'язку вони формуються?

14. Сформулюйте, навівши приклади, мовно-теоретичні основи виокремлення різних типів (груп) сурядних словосполучень.

15. На які групи можна класифікувати сурядні словосполучення за частиномовною належністю і синтаксичною функцією властивих їм елементів?

16. З якої кількості лексично повнозначних частин може утворюватися сурядне словосполучення?

17. Яким є характер відношень між елементами підрядних словосполучень? Наведіть, пояснивши, приклади основних видів відношень між головним і залежним словами в словосполученні.

3.

Речення як синтаксично-комунікативна одиниця

Основною мовною одиницею є речення. Його своєрідність і важливість полягає в комунікативних функціях: речення слугують для контактів, спілкування між людьми, вираження думок, почуттів, емоцій. Цій меті підпорядковані всі наявні в мові різновиди речень. Їхня структура і функції різноманітні, що зумовлено спілкувальними потребами мовців.

3.1. Речення і його диференційні ознаки

Жодна з мовних одиниць не має такого багатогранного й неоднозначного трактування, як речення. Наразі існує кілька сотень визначень речення, що зумовлено значною розгалуженістю і різнобічністю структури речень у кожній мові, особливо у мові літературній.

За радянських часів, починаючи з 50-х років ХХ ст., найбільшого поширення набуло визначення, яке запропонував В. Виноградов: речення — це граматично та інтонаційно оформлена мовна комунікативна одиниця,

котру використовують у мовленні як основний засіб формування й вираження думок, емоцій.

У більшості досліджень із русистики й україністики речення potrаkтоване як одна з визначальних категорій синтаксису, протиставна слову й словосполученню — в більшості випадків за формальною організацією, лексичним значенням і виконуваною в мовленні функцією; це будь-яке висловлювання, котре слугує повідомленням про кого-небудь чи що-небудь і розраховане на слухове (у вимові) або зорове (на письмі) сприймання. В «Українській мові. Енциклопедії» подане таке визначення речень: «Речення — основна синтаксична одиниця, що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також є відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки». Термін «речення» (первісно «речень») вперше використано в «Граматичі руского язика» О. Партицького (1871).

Речення — основна комунікативна мовна й мовленнєва одиниця, до визначальних ознак якої належать: предикативність, модальність, відносна закінченість змісту, певна логічна сутність, граматична організованість, інтонаційна оформленість.

Щоб глибше збагнути сутність речення як синтаксичної одиниці, потрібно вдатися до аналізу таких його диференційних (розрізнявальних) ознак:

1. Предикативність речення; його модальність. *Предикативність речення* — синтаксична категорія, якою формується речення і визначаються конкретне відношення, зв'язок вираженого в реченні змісту з дійсністю. Це мовне виявлення того значення, яке виражається реченням і сприймається у вимірах часу (теперішнього, минулого, майбутнього) і способу (дійсного, умовного, наказового), чим забезпечується осягнення конкретного зв'язку змісту речення з певними явищами життя. Наприклад, словом *весна* тільки називається певна пора року, явище природи (на відміну від *літо, осінь, зима*); натомість реченням *Весна* стверджується, повідомляється про наявність якоїсь конкретної весни, саме тієї, а не іншої: про весну, яка тепер у цю мить наявна в природі, або про одну з весен у минулому, або про весну, яка ще тільки настане в майбутньому.

Реченням *Весна* сконденсовано виражається думка-судження, яку розчленовано можна було б висловити, зокрема, такими структурами речення: *Те, що ми зараз спостерігаємо (чи відчуваємо), — весна; Весна — це прекрасна (чудова, неповторна) пора року* та ін.

Предикативність реалізується у нерозривно пов'язаних категоріях часу й модальності.

Модальність (лат. *modus* — спосіб, міра) — семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності, а також його об'єктивну і суб'єктивну оцінку. Думка, висловлена реченням, зорієнтована на сприйняття її як чогось реального в минулому, в час мовлення чи в майбутньому або можливого за певних умов. Речення може містити повідомлення, наказ, прохання, бажання, припущення тощо. Ці аспекти змісту речення втілюються в категорії модальності. На їхній основі український мовознавець О. Мельничук виокремив сім різновидів значень модальної сутності речення: розповідності, бажальності, умовності, питальності, спонукальності, гіпотетичності (ймовірності), переповідності, наприклад: *Вітер піднявся вгору і сипнув промінням на море* (І. Нечуй-Левицький); *Люди — прекрасні* (В. Симоненко); *А в Чипчинім серці виростилося бажання верховодити* (Панас Мирний); *При такому стані здоров'я йому треба було зробити три операції* (Я. Баш); *Хіба ви і в грозу літаєте?* (О. Гончар); *Віддай людині крихіт себе* (Л. Костенко); *Буду писати по можливості щодня* (М. Коцюбинський) та ін. Модальність властива лише реченням і функціональним замінникам речення (словом-реченням). У різних виявах модальності і втілюється предикативність речень.

Основним носієм предикативності у двоскладних реченнях є присудок у поєднанні з підметом, а в односкладних — головний член речення. Другорядні члени речення доповнюють те, що виражається предикативною (граматичною) основою, привносять у речення певні додаткові лексичні значення, розгалужують семантику речення. Другорядні елементи можуть виявитися семантично домінуючими в реченні, що кожного разу залежить від конкретного актуального членування його складників — членів речення, логічного виділення одного з них та ін.

Модальність речення виражається не тільки його граматичною основою і повнозначними словами. Часто її передають службові слова, зокрема модальні частки. У багатьох випадках мовні одиниці, якими виражається модальність, не є членами речення, а становлять вставні чи вставлені слова, сполучення слів, наприклад: *Либонь, уже десяте літо, Як людям дав я «Кобзаря»* (Т. Шевченко); *Я, не вам кажучи, пустився в мандрів* (Т. Шевченко); *Зелений сад, — він тільки що зацвів, данину першу виплативши бджолам, Дрімив і снів* (М. Рильський).

2. Відносна закінченість змісту речення. Думка, яку виражає речення, ніколи не сприймається як абсолютно завершена, бо теоретично і практично це означало б, що зміст речення та його граматична структура представлені в якомусь остаточному варіанті, вияві. Навіть речення, які мовно фіксують закони природи, наприклад, *Земля обертається навколо Сонця* та інші, семантично й структурно можна представити в безлічі варіантів, утворюваних додаванням до цього речення інших слів: *Земля (наша) (завжди оберталась) обертається навколо Сонця* тощо. Немає меж у видозмінах навіть цього речення. Тому жодне з речень не можна вважати абсолютно завершеним ні за змістом, ні за граматичною будовою. Визначення речення як комунікативної структури, що виражає закінчену думку, потребує уточнення: речення виражає відносно закінчену думку.

3. Логічна сутність речення. Ця ознака речень виявляється у співвідношеннях, зв'язках між реченнями як мовними одиницями і судженнями, питаннями, спонукуваннями як одиницями мислення. Для витлумачення цієї проблематики в логіці й синтаксисі прийнято оперувати термінами «думка-розповідь» (повідомлення), «думка-запитання» і «думка-спонукування». Для опису речень у цих вимірах використовуються такі основні терміни: «судження», «суб'єкт судження», «предикат судження», «зв'язка», «питання», «спонукування», «об'єкт», «атрибут» та ін.

4. Граматична організованість речення. Ця ознака речення найбільш очевидна, бо, наприклад, у реченні *Учень відповідає* обидва його члени — підмет і присудок — закономірно, за граматичними й логічними законами мови скоординовані, узгоджені між собою в числі та

особі, їх ужито саме в таких, а не в інших морфологічних формах. Граматично організованим є також речення з одного повнозначного змінюваного чи незмінюваного слова, наприклад: *Розвидняється* — семантикою і граматичними ознаками цього речення (дієслово третьої особи однини, теперішнього часу) сформувалось речення односкладне, безособове. Двоскладне речення *Софія не думала спати лягати* (Леся Українка) має у своєму складі підмет *Софія* і чотирислівний присудок.

Синтаксична будова речень, як і їхня морфологічна структура, — це властива їм зовнішня сутність. Водночас внутрішньою реальією є семантика тих слів, з яких формуються речення. Якщо структура слів визначається їхньою фонемно-морфемною будовою, то структура будь-якого речення залежить від морфологічної будови членів речення. Інакше кажучи, структура членів речення, його синтаксична будова визначаються тим, словами яких частин мови і якою формою слів представлено члени речення.

5. Інтонаційна завершеність речення. Інтонація як обов'язкова ознака речення формується єдністю таких усномовних взаємозалежних якостей: мелодикою, інтенсивністю (силою), наголосом, темпом і тембром мовлення, паузами. За інтонацією розрізняють речення розповідні, питальні й спонукальні. Кожен із цих основних комунікативних виявів мовленнєвої інтонації може посилюватися окличною інтонацією. Писемна форма мовлення також конструється з орієнтацією на певний вияв її в усному мовленні.

6. Комунікативність речення. Ця ознака не властива членам речення, словосполученням і сполученням слів. Речення є основним засобом забезпечення всіх можливих комунікативних потреб кожного з мовців (лише незначна частина таких потреб досягається використанням слів-речень). Лише речення спроможне бути засобом спілкування носіїв мови, формування, вираження і сприймання ними думок, почувань, емоцій.

Речення мовці формують поступово, свідомо і з найменшою механічністю, автоматичністю. Це дає кожному змогу з першого слова в реченні свідомо чи навіть напівінтуїтивно змінювати склад речення, по-різному конструювати його, переривати висловлюване, вибудовувати речення так, як, можливо, на початку й не передбачалося.

увати речення так, як, можливо, на початку й не передбачалося.

Структура речень може бути різноманітною, хоча має обмежений набір варіантів. Речення будь-якої синтаксичної будови — двоскладні й односкладні, непоширені й поширені тощо — рівноцінні, однаково досконалі, але тільки за умови, коли структура і вживання їх комунікативно виправдані, відповідають конкретній ситуації мовлення, розумово-почуттєвим потребам того, хто утворює кожне окреме речення.

Речення — вершинна структурна складова мови, її найвища одиниця; всі інші мовні одиниці функціонально нижчі, становлять твірний матеріал для нього; підпорядковуючись одна одній, вони беруть участь у формуванні речень.

Кожен із різновидів речень утворюється найрізноманітнішими поєднаннями слів або одним словом. Неодмінним матеріалом для речень слугують усі мовні одиниці: звуки (фонemi), морфеми, слова, словосполучення, сполучення слів, речення, інші складові синтаксичної будови мови. Усі мовні одиниці репрезентують багаторівневу й багатоаспектну структуру мови, її різні яруси, рівні: фонетико-фонологічний, морфемний, дериваційний, морфологічний, лексичний, фразеологічний, синтаксичний, стилістичний. Набувши нормативного оформлення в реченні, мовні одиниці — його складові — вживаються в ньому з найбільшою конкретністю, бо тільки в реченні кожна з несинтаксичних мовних одиниць набуває комунікативної зорієнтованості, мовленнєвої спрямованості та використання з типізованою для мови функцією.

Речення сформувались і закріпились у мові на основі багатовікового мовленнєвого досвіду вживання носіями мови найрізноманітніших поєднань слів, нормування й усталення їх на синтаксичному і функціональному рівнях. Уже в двочленореченнєвому висловлюванні наявне системне впорядкування його елементів. Це стоюється й речень з одного повнозначного слова, яке на синтаксичному рівні використовується лише в певній формі. Наприклад, для номінативних односкладних речень такою формою є називний відмінок іменника (найчастіше): *Високі сосни. Серпень. Спекта. Усе так звично. Синь ріки* (І. Муратов).

Синтаксична будова сучасної української літературної мови охоплює комплекс мовних явищ, які найбільше характерні і для російської та білоруської. Ці мови істотно відрізняються одна від одної лексикою, фразеологією, морфологічними ознаками і значно менше — синтаксичною будовою.

Навіть окремих мовець упродовж багаторічного життя здебільшого використовує у своєму мовленні мільйони конкретних речень, які належать до порівняно небагатьох структурних типів, бо кожне конкретне речення, реалізуючись в усній чи писемній формі, є простим або складним, двоскладним чи односкладним тощо. Окреме речення репрезентує типову для української мови *структурну схему речення* — певний усталений у мові абстрагований і водночас цілком конкретний зразок; кожне речення формується так само, як і незчисленна кількість інших однотипних речень. Наприклад, структурно-синтаксичну схему «підмет + присудок + прямий додаток у знахідному відмінку» представляють такі речення: *Я читаю книжку; Мама готує сніданок; День змінює ніч* та ін. Лексика і зміст цих синтаксичних конструкцій зовсім різні, а синтаксична будова — однакова. В цьому виявляється узагальнений, об'єднувальний характер будь-якої синтаксичної схеми речення.

Мінімальна синтаксична будова кожного речення — його повнозначна однослівність. Вихідною та елементарною одиницею синтаксису є змінюване чи незмінюване повнозначне слово і службове, вигук, але не частина слова — фонема чи морфема. Тільки двослівне словосполучення або окреме слово може бути оформлене як речення. Зовнішньо речення нерідко збігається з будь-яким повнозначним словом, бо кожне з них, навіть службове, може набувати відносно самостійної комунікативної функції, тобто використовуватися як речення.

Максимальний обсяг речення словесно необмежений, бо воно може складатися з невизначеної кількості слів: навіть багатосторінковий текст художнього твору можна практично витворити структурою одного речення, вдаючись при цьому до найрізноманітнішого вживання розділових знаків.

Жодне речення не має тільки йому властивій індивідуальної будови. Кожне з них формується за зразками,

моделями, синтаксичною формою, яка властива і певному окремому реченню, і безлічі інших речень, поєднаних однотипною модальністю, логічно-граматичними ознаками і комунікативною зорієнтованістю.

У синтаксичній будові мови (як і у фонетико-фонологічній, морфемній, морфологічній) із часом відбуваються певні зміни, помітні лише в значних часових вимірах. Будь-яку синтаксичну одиницю мови потрібно характеризувати з урахуванням її місця в системі інших однотипних чи схожих за певною ознакою синтаксичних одиниць. Лише на такій основі повинна ґрунтуватися класифікація синтаксичних явищ, кожне з яких є одночасно і особливим процесом, і його наслідком.

3.2. Речення і судження. Члени речення і члени судження

Мова й мовлення кожної людини нерозривно пов'язані з її мисленням, свідомістю. Єдність їх виявляється в єдності елементів мови (слів, словосполучень, речень тощо) і елементів мислення (понять, суджень, питань, спонувань та ін.). Закономірності їх взаємодій досліджує *логіка* — наука про закони, форми і прийоми мислення, пізнання людиною явищ дійсності в їхній динаміці, саморусі і статичності.

Основними одиницями, якими оперує логіка, є поняття і судження.

Поняття — узагальнення істотних ознак об'єкта дійсності.

Вони виражаються словами, словосполученнями, а судження — розповідними реченнями; питання і спонування логічно і структурно реалізуються відповідно питальними й спонукальними реченнями.

Судження — основна форма мислення, думки, якою що-небудь стверджують (стверджувальні судження) або заперечують (заперечні судження) стосовно осіб, предметів, явищ, природи, різноманітних виявів життя, передовсім людини в ньому.

Залежно від співвідношення з реальністю судження бувають: *істинними*, якщо вони правильно відображають певні об'єктивні чи суб'єктивні реалії, і *хибними*, якщо спотворюють, помилково репрезентують і

коментують те, що наявне в природі й суспільному житті. Доки істинності судження не доведено, судження вважають *проблематичним*.

Кожне судження трикомпонентне, складається з: *суб'єкта судження* (те, про що розповідається в судженні, що стверджується або заперечується в ньому), *предиката судження* (те, що саме в ньому стверджується чи заперечується про суб'єкт судження) і *зв'язки* («є», «не є» тощо). Наприклад, у реченні *Наближається свято* ідеться про *свято* — суб'єкт судження; *свято наближається* — предикат судження; зв'язку виражено флексією дієслова-предиката: *-ається*. Отже, в цьому непоширеному розповідному реченні немає повної відповідності між членами судження і членами речення: членів судження три (суб'єкт, предикат, зв'язка), а членів речення два — підмет і присудок; підметом виражається суб'єкт судження, а присудком і зв'язкою — предикат. Семантична й синтаксична двочленність цього двоскладного речення відповідає логічній тричленності вираженого в ньому судження.

Суттєво іншим є співвідношення між членами судження і членами речення в поширеному двоскладному реченні. Наприклад, у реченні-судженні *Розкований народ розправив дужі крила* (В. Сосюра) суб'єктом судження слугує словосполучення *розкований народ*, предикатом і зв'язкою — вся інша частина цього речення; зв'язку виражено нульовою флексією (закінченням) дієслова-присудка. Простими реченнями виражаються прості судження, а складними — складні. Наприклад, *Сонце заходить, Гори чорніють, Пташечка тихне, Поле німіє* (Т. Шевченко): чотири прості речення, з яких утворилось одне безсполучникове складне речення, і чотири прості судження, з яких сформовано одне складне судження.

Певна логічна специфіка властива односкладним реченням. *Завірюха* — речення однокомпонентне односкладне, номінативне, в ньому словесно виражений тільки предикат: суб'єкт судження і зв'язка не представлені словесно, сприймаються лише як уявлюваний факт дійсності (*Те, що ми бачимо, відчуваємо* — суб'єкт судження, *завірюха* — предикат судження).

Судження може також бути виражене питально-риторичним реченням: *Хто може випити Дніпро? Хто властен виплескати море?* (М. Рильський), тобто: *Ні-*

хто не може випити Дніпра. Ніхто не властен виплескати море — заперечні судження.

Паралельно з терміном «суб'єкт судження» вживають синонімічні до нього терміни «діяч», «виконувач дії», «особа», «мовець», «предмет думки», «носії ознаки». Термін «предикат» став основою для термінів «предикативність (предикація) речення», «предикативна основа речення», «предикативні відношення в реченні», «предикативні, напівпредикативні й непередикативні словосполучення» тощо.

Речення можуть виражати не судження, а інші категорії, одиниці мислення, думки, наприклад *запитання* — мовленнєве звернення до кого-небудь з метою з'ясування чого-небудь: *Всі звертаються до Хоми з однаковим запитанням: — З переправи? Переправа готова?* (О. Гончар); *спонукання* — наказ, вимога, розпорядження, заклик, порада, пересторога, запрошення до спільної дії тощо: *Вдар словом так, щоб аж дзвеніло міддю!* (П. Тичина).

Мова, реалізуючись у мовленні, слугує засобом вираження мисленнєво-почуттєвих потреб мовців. Тому й одиниці мови, зокрема її провідні синтаксичні одиниці — речення й члени речення, — слід розглядати й використовувати на тлі й у взаємозв'язку з одиницями мислення — судженнями й членами суджень, що знаходять свій мовленнєвий вияв у структурах розповідних речень.

3.3. Класифікація речень

Синтаксична будова, семантика, комунікативність і стилістичне використання речень позначені різноманітними, практично незліченними формами вияву. Однак їх можна звести до обмеженої кількості типових моделей (типів, різновидів) речень, кожний із яких властиві певні визначальні ознаки, передовсім структурні, синтаксичні.

Усталилася традиція класифікувати речення за такими основними ознаками:

1. За характером, своєрідністю співвідношення змісту речення з дійсністю: стверджувальні і заперечні речення.

2. За метою висловлювання та інтонацією: розповідні, питальні, спонукальні (із членуванням їх на певні

синтаксично-комунікативні різновиди) й окличні речення (розповідно-окличні, питально-окличні і спонукально-окличні).

3. За синтаксичною структурою (частково й семантикою): прості і складні речення; двоскладні і односкладні; непоширені і поширені; повні і неповні.

Досвід лінгвістичних досліджень доводить, що найпліднішими — з наукового й педагогічного погляду — є таке вивчення синтаксичної будови кожної мови, яке передбачає одночасно структурний і семантичний аналіз мовних одиниць — слів, членів речень, словосполучень, речень. Його реалізовано в працях провідних синтаксистів: Д. Овсянико-Куликовського, О. Шахматова, О. Пешковського, В. Виноградова, Л. Булаховського, О. Мельничука, Ю. Шевельова, В. Бабайцевої, В. Белашапової, І. Вихованця та ін.

Кожне речення належить характеризувати в єдності властивій йому синтаксичної будови і закладеного в ній змісту. На цих двох засадах ґрунтується найбільш умотивована, теоретично усвідомлена й практично реалізована класифікація речень. Такий двобічний аспект у характеристиці речень найменше піддається суб'єктивізму та інтуїції в оцінюванні кожного з речень. Класифікація речень тільки за однією (навіть суттєвою) розрізнявальною ознакою була б однібою, неповною. Структурою і семантикою визначається комунікативна сутність речення, тобто така його підсумкова якість, задля досягнення якої і формується та використовується будь-яке речення. Саме комунікативність слугує рушійною силою, основою буття будь-якого речення, метою його існування в мові, в яку певне речення потрапляє з конкретної комунікативної потреби і в якій утверджується завдяки використанню кожного речення в індивідуальному мовленні осіб.

Стверджувальні і заперечні речення

Усне й писемне висловлювання найчастіше є розповідями про кого-небудь або що-небудь і реалізуються у формах розповідних речень. Розповідь у своїх основних виявах буває стверджувальною або заперечною, а ре-

чення, якими її виражають, — відповідно стверджувальними або заперечними. Такі речення відображають протилежні типи відношень між явищами і реаліями життя. Цей поділ речень не відображає протиставлення їх за такими ознаками, як реальність чи ірреальність повідомлюваного. Наприклад, речення *Студент склав екзамен* і *Студент не склав екзамену* однаково констатують і виражають реальність певного факту життя. Отже, обом реченням властива предикативність, модальність, але в першому вони позитивні, стверджувальні, а в другому — негативні, заперечні.

Стверджувальні речення. Ними мовці стверджують, визнають наявність реального зв'язку між певним предметом та його ознакою, тобто між предметом мовлення і тим, що про нього повідомляють. Цей зв'язок усвідомлюється як реально існуючий. Мовним показником стверджувальних відношень слугує відсутність у реченні частки *не*. Наприклад, у реченні *Рано встало золоте сонце* (М. Коцюбинський) виражено наявність конкретного зв'язку між тим предметом, про який щось повідомляють (*золоте сонце*), і тим, що саме повідомляють про цей предмет думки, тобто про його ознаку (*рано встало*).

Заперечні речення. Такими реченнями заперечують наявність реального зв'язку між предметом мовлення та його ознакою. Цей зв'язок усвідомлюється як відсутній, неіснуючий: *Не цвітуть квітки зимою і дерева не шумлять* (О. Олесь); *Ми не кинемо зброї своєї... Ми не підемо з кривавого бою... Ми не кинем боротись за волю* (О. Олесь); *До самого села не зустрілося жодної живої душі* (О. Гончар).

Лексично і граматично заперечення найчастіше виражається за допомогою частки *не*, однак можливі й інші засоби:

а) заперечне слово *немає* (*нема*): *І нема тому спочину, І краю немає* (Т. Шевченко); *Нема кінця моїй журбі...* (О. Олесь);

б) заперечна частка *ні*: *Небо синє, чисте — ні хмариночки, ні плямочки...; І ні душі навколо* (Панас Мирний).

Заперечення, виражене часткою *не*, може підсилюватись, увиразнюватись часткою *ні*, заперечним займенником чи займенниковим прислівником: *Ні повітря не*

ворухнеться, Ні пташка не защебече (М. Коцюбинський); *Не жди докорів і погроз, Ні зайвих слів, ні зайвих сліз* (О. Олесь); *В лісі не було нічого: ані грибів, ані ягід, ані черешень* (І. Франко); *Ніколи не покину я співати про землю, щастя і красу* (О. Гончар); *Ніколи пийте ворожі коні не будуть воду у Дніпрі* (В. Сосюра); *Ніхто ніде не гомонів* (Т. Шевченко); *Нічим тут вже не зарадити* (М. Стельмах). У діалогічному мовленні конструкції цього типу можуть і не мати у своєму складі частки *не*: *Жодних поступок!; Чим можна допомогти? — Нічим!* (Розмовне).

Частка *не* нерідко втрачає заперечну функцію, якщо входить до складу розділових повторюваних сполучників, які вказують на чергування дій, явищ або на можливість тільки однієї дії, явища з двох чи кількох імовірних: *Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля* (М. Коцюбинський).

Заперечення буває повним або частковим. Відповідно, виокремлюють загальнозаперечні речення і частковозаперечні. У загальнозаперечних реченнях заперечується певна ознака того, що виражено підметом. Цього досягають вживанням частки *не* перед присудком (частка входить до його складу): *Ой, чого ти, тополенько, Не цвітеш...* (О. Олесь); *Це були трудівниці-наймички, які не знали ні відпочинку, ні просвітку* (А. Шиян). У частковозаперечних реченнях частка *не* стоїть не перед присудком, а перед іншими членами речення — підметами чи другорядними членами. Заперечення в таких реченнях часткове і вони зберігають стверджувальну модальність: *Та посійся не словами, а розумом, ниво* (Т. Шевченко) (отже, все-таки чимось посійся); *Дніпро ще не зовсім звільнився від криги* (тобто загалом все-таки звільнився від неї); *Час — не наша власність* (Л. Костенко) (тобто час все-таки є чимось власністю, в цьому випадку — власністю всіх).

Заперечення можна висловити і без певних лексичних засобів, а тільки за допомогою інтонації чи порядку слів у реченні: *Куди вже мені це знати!*, тобто *Я не знаю*; *Так і будемо мовчати!*, тобто *Не будемо мовчати*.

Не бувають заперечними односкладні номінативні речення. Якщо в стверджувальних реченнях прямий додаток стоїть у формі знахідного безприйменникового від-

мінка, то в заперечних реченнях такий додаток зазвичай набуває форми родового відмінка (також безприйменникового), пор.: *Учень читає книгу і Учень не читає книги*.

Проміжну групу становлять *заперечно-стверджувальні речення*, наприклад: *Я не можу не йняти віри в щирість твою* (Н. Гнатюк). Присудок у цьому реченні — *не можу не йняти віри* (пор.: *не можу не вірити*); насправді речення за змістом стверджувальне, а за формою — заперечне; заперечення в ньому — «це лише тло, що на ньому повідомляється про дійсність факту» (М. Каранська).

Отже, поділ речень на стверджувальні і заперечні ґрунтується на відношеннях між предметами реальної дійсності і осмисленні їх мовцем.

Комунікативні різновиди речень. Окличні речення

Кожен мовець зазвичай висловлюється цілеспрямовано, його усне й писемне мовлення підпорядковане певній меті: повідомити якусь інформацію іншому, — в такому разі мовлення розповідне; поставити запитання — мовлення питальне; спонукати когось до певної дії своїм наказом, проханням чи побажанням — мовлення спонукальне. Ці комунікативні різновиди висловлювань-речень здебільшого підлягають семантико-синтаксичній класифікації їх на речення прості й складні, двоскладні й односкладні та ін.

Розповідні речення. Своєрідність таких речень полягає в їхній модальності — стверджувальній або заперечній (стверджувальні й заперечні розповідні речення).

Розповідні речення — речення, які використовуються для повідомлення про певні факти дійсності, явища, події і яким властива розповідна інтонація.

Вони становлять найуживаніший комунікативний (функціональний) різновид речень, дуже різноманітні за своїм змістом і структурою, виражають відносно закінчену думку, часто найбільш нейтральні з погляду мовленнєвої емоційності: *Тільки велика мета народжує великі характери* (О. Довженко); *Славен той, хто обр'їв шукає* (С. Крижанівський).

Розповідні речення містять інформацію, розповідь, повідомлення про кого-небудь або що-небудь. За їх

допомогою здебільшого констатують наявність або відсутність реальних чи ірреальних явищ, виражають застереження щодо їхньої можливості чи неможливості.

Інтонація таких речень розповідна із замкнутою структурою: початок, розгортання, завершення. Кожен член розповідного речення (як і питального чи спонукального) може бути виділений логічним наголосом, яким акцентується увага на найважливішому в конкретній мовленнєвій ситуації, слові, пор.: *Козаки брали участь у багатьох походах на турків* (О. Гончар). Унаслідок почергового логічного виділення в цьому реченні кожного з повнозначних слів утворюються його різні спілкувальні варіанти: *Козаки* (а не хтось інший) *брали участь*; *Козаки брали участь* (а не чинили що-небудь інше) тощо.

Питальні речення. Реченнями питальної модальності в особливий спосіб виражають спонукування, адресоване особі, від якої вимагають висловитись про те, що становить інтерес для самого мовця або для його співрозмовника: *Хто ви? Як ви зветесь? Як живете, по якій ступаєте нуті?* (М. Рильський); *Галю! — каже, — сподівайся гостей... — Яких?* (М. Старицький).

Питальні речення — речення, які містять запитання і якими мовець спонукає співрозмовника повідомити інформацію, що цікавить запитувача.

Визначальним засобом оформлення питальних речень слугує питальна інтонація, яка практично може набувати найрізноманітніших варіацій і якою кожне розповідне речення можна перетворити на питальне, пор.: *Все небо було закрите хмарами* (І. Нечуй-Левицький) і *Все небо було закрите хмарами?* Якщо в питальному реченні (як і в розповідному) по черзі логічно та інтонаційно виділяти кожне повнозначне слово, то внаслідок цього сформуються різні функціональні варіанти загалом тієї самої питальної синтаксичної конструкції, її різні синонімічні вияви, форми. Твірними засобами питальних речень можуть також слугувати питальні слова і певний порядок слів.

Питальні речення класифікують на такі групи:

1. Власне питальні речення. Ними висловлюють пряме запитання до певної особи (осіб), яку спонукають до негайної, часто конкретної відповіді. Це найуживані-

ші питальні конструкції. Вони різнофункціональні, структурно неоднотипні, найбільше характерні для діалогів. Питальні речення в структурі діалогу бувають граматично повними і — частіше — неповними: *Де твоя шинель, сержанте? — спитав Черниш, скидаючи свою* (О. Гончар); *Ходімо разом! — гукають перші. — Куди?* (Панас Мирний); *Невже не прийде?* (Лєся Українка); *Чи є поміж вас грамотні?* (В. Минко).

Структурно і функціонально власне питальні речення поділяють на з'ясувальні та уточнювальні.

У **питально-з'ясувальних реченнях** виникає потреба тоді, коли мовець хоче з'ясувати, дізнатись від співрозмовника (співрозмовників) про ті факти дійсності, яких він не знає, щодо яких має сумнів. Неодмінним засобом організації таких речень є питальний займенник (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) чи прислівникове слово (*де, куди, звідки, коли, доки, як, чому (чом), чого*), яким узагальнено позначають те, що співрозмовник-запитувач хоче з'ясувати: *А хто їде з молодих?* (М. Коцюбинський); *Що це з тобою сталося таке? — допитується Колісник* (Панас Мирний); *А ти що робиш ото на хаті? — гукнув голова на Лавріна* (І. Нечуй-Левицький); *Який тип мелодики характерний для питальних речень без питальних слів і з питальними словами?* (З підручника); *А де ж це хазяїн? — мовив голосно* (А. Головка); *Де могили наших героїв, товаришів наших?* (О. Довженко); *Доки працюватимеш? Відколи почав?* (В. Минко); *Як ти тепер відчуваєш себе? Чом з нею не живеш у згоді?* (М. Коцюбинський).

Особливий різновид питально-з'ясувальних речень становлять т. зв. **альтернативні (вибірні) питальні речення**, питання в яких передбачає альтернативну відповідь, котру допускають як одну з двох чи кількох можливих. Той, хто запитує, прагне дізнатись від співрозмовника про те, яке з перелічених слів відповідає реальному станowi речей. Наприклад: *У хорі співатимуть юнаки чи дівчата?; Ви пишете вірші, поєсти чи п'єси?; Він як відповідав: упевнено чи неупевнено?*

Питально-уточнювальні речення вживають тоді, коли хочуть, щоб співрозмовник лише підтвердив або заперечив зміст запитання. На таке запитання завжди можна відповісти *Так* або *Ні*, пор.: *Хіба*

мама буває в цей час дома? (А. Шиян) і *Мама буває в цей час дома?*; *Чи сподобалась вам наша річка?* і *Вам сподобалась наша річка?* Структури складнопідрядного речення також можуть мати значення уточнювальної прямої питальності: *Чи не продали б ви, чоловіче, тієї линки, що росте у вашій садочку?* (М. Коцюбинський).

Окремий різновид власне питальних речень становлять *перепитувальні речення*, як-от: *В шахи грали, — весело сказав Серьожа. — Грали?* — суворо перепитала Ільєвська (О. Гончар). Це найчастіше граматично неповні діалогічні конструкції. В них повторюється той елемент попереднього висловлення, котрий не досить зрозумілий або неясно почутий співрозмовником, внаслідок чого й виникає потреба в його повторенні.

2. Питально-риторичні речення (речення непрямої питальності). До питальних речень їх зараховують умовно, тільки через властиву своєрідну питальну інтонацію і те, що функцію засобів граматичного оформлення виконує питальний займенник або питальна частка: *Хто з вас може перелічити обов'язки матері?*; *Хіба так людині жити?*; *А коли ж до праці привчатися, як не замолоду?* (О. Гончар); *Ну, як не цвісти калині молодій?* (П. Тичина). Риторичне запитання — це несправжнє запитання, бо мовець часто добре знає те, про що він запитує. Питально-риторичним реченням виражають приховане ствердження або заперечення, пор.: *Чи словом зборкати орла?* *Чи правду кривді подолати?* (М. Рильський) і *Словом не зборкати орла! Кривді правду не подолати!* Через те що сутність питально-риторичних речень втілюється у своєрідній питальній інтонації і думка-судження в них виражається з особливою емоційністю, питально-риторичні речення широко представлені в багатьох творах художньої літератури, публіцистики, бо вони слугують стилістично яскравим засобом мовлення. Риторичні питальні речення комунікативно не зорієнтовані на отримання відповіді.

Спонукальні речення. Потреба в таких реченнях виникає тоді, коли необхідно стимулювати когось до виконання певної дії чи зміни стану.

Спонукальні речення — речення, якими виражаються різні волевиявлення мовців, спрямовані на реалізацію певної дії.

Різновиди і вияви спонукування неоднакові — імператив (наказ), прохання, заклик, побажання, благання,

порада та ін.: *Тікайте з дому, горить!* — кричав Андрій (М. Коцюбинський); *Води!* — скрикнув смотритель. — *Води!!* (Панас Мирний); *Гетьте, думи, ви, хмари осінні!* (Леся Українка); *Заспіваймо пісню щирі!* (Т. Масенко); *Міцно, браття, стиснім руки, обійміть гаряче; вкупі рушимо проти муки, що вражає боляче* (П. Грабовський).

Власне спонукальність як почуттєвість найбільшої інтенсивності може виражатися тільки інфінітивом (*Мовчати!*) або реченням з інфінітивною формою дієслова: *Негаймо очистити вози від усього стороннього. Викидати усе, що не може стріляти або вибухати. Натомість навантажуватись боєприпасами* (О. Гончар).

Однією з визначальних ознак спонукальних речень є інтонація, яка буває різнотипною, найчастіше наказовою, прохальною, бажальною, закличною. Спонукальна інтонація може наближатись до питальної чи розповідної.

Спонукування, розповідність і запитання — мовленнєві реалії, багаті на значеннєві та експресивно-емоційні оцінки — спільні, схожі і взаємопроникні. Грані між спонукальними і розповідними реченнями бувають мінімальними. І розповідним мовленням можна спонукати до дії: *Приїхав мій знайомий* — речення розповідне. На цю фразу можна і не зреагувати, хоча, зацікавившись повідомленням, її можна сприйняти як певне спонукування до дії, як непрямо спонукальний вислів. Будь-яке розповідне чи питальне висловлювання, речення, яке впливає на поведінку адресата мовлення, може частково осмислюватись і сприйматись як речення спонукальне.

Окремий різновид спонукальних речень становлять *бажальні речення* — типово розмовні синтаксичні конструкції, якими мовець виражає своє бажання, вдоволення чи невдоволення, що для нього є важливим, актуальним. Наприклад: *Хотіла б я пісню стати у цю хвилину ясну* (Леся Українка); *Поглянути б ще раз на синій Дніпро...* (Леся Українка). Сказане в бажальних реченнях стосується особи мовця. Такими структурами він виражає своє побажання що-небудь зробити, досягнути, домогтись: *Хоч би не запізнитись на роботу; Якби хоч війни не було: Як би то швидше розвиднілось!* та ін.

Окличні речення. Це виразний комунікативний різновид речень, основним критерієм виокремлення якого є специфічна інтонація, а не зміст речення.

Окличні речення — речення різного змісту, яким властива емоційна забарвленість та оклична інтонація.

Якщо розповідь, запитання чи спонування виражається інтенсивно, загострено, з виразною почуттєвістю, то речення набуває окличної модальності, окличного стилістично-емоційного спрямування, стає розповідно-окличним, питально-окличним або спонукально-окличним: *Се ти мій чарівниченьку?! (Леся Українка); Де ж той світ?! І де та правда!? Горе! Горе! (Т. Шевченко).*

Окличної модальності може набувати будь-який тип речення за метою висловлювання, якщо його вимовити з очевидною експресією, виражаючи в такий спосіб певне домінуюче почуття особи — радість, захоплення, подив, гнів, страх, переляк, відчай, обурення, гнів тощо. Пор.: *Настала весна; Настала весна?* і різнофункціональні окличні речення. *Настала весна!; Настала весна?! Або: З хат вибігали дядьки... Хапали відра, лопати: — Де горить?! — Що зчинилось?! — Бігом до волості! — Може, банда яка!.. (М. Потупейко).*

Оклична інтонація характеризується високим тоном, більшою силовою напругою голосу. Такі речення властиві здебільшого розмовному, художньому і публіцистичному стилям мови і майже не характерні для наукового та офіційно-ділового мовлення.

Формально-синтаксична класифікація речень

На структурно-синтаксичному (частково й лексико-семантичному) рівні підставою для класифікації речень слугує їхня граматична будова, семантична цілісність і наявність певної функціональної зорієнтованості. На цьому рівні розмежовують такі основні різновиди речень:

Прості і складні речення. Поділ речень на прості і складні передбачає аналіз їх з погляду граматичного, переважно синтаксичного, логіко-семантичного, інтонаційного, стилістичного і за писемного вияву речень — пунктуаційного.

Прості речення мають одну граматичну основу. Вони кількісно переважають у всіх стилях мови, бо кожне складне речення завжди формується найменше із двох простих речень. Просте речення здебільшого виражає елементарну, проте відносно завершену й комунікативно вартісну інформацію.

Просте речення завжди будується за певною усталеною в мові типовою структурною схемою, бо немає в мові жодного речення, яке зі структурного погляду було б неповторним, індивідуальним синтаксичним утворенням: кожне речення репрезентує один із різновидів (груп) речень. Усі прості речення слугують об'єктом окремої галузі синтаксису — синтаксису простого речення.

Складні речення утворюються з двох і більше предикативних ядер (предикативних основ, частин), об'єднаних граматично і семантично. Кожна з предикативних частин складного речення граматично оформлена як окреме просте речення. Залежно від типу граматичних зв'язків і семантичних відношень між частинами виокремлюють такі основні різновиди складних речень:

— складносурядні речення: *Дніпро спокійно шумить і реве, і хвиля берег б'є, і мла стоїть стіною від землі до неба (О. Довженко);*

— складнопідрядні з одним підрядним: *Яка в кого натура, така й совість (Г. Тютюнник);*

— складнопідрядні речення з кількома підрядними: *Люблю я бродити по лісі, слухати далекий шум дерев, коли здається, що кожне дерево шумить на свій мотив, на свій лад (О. Копиленко);*

— безсполучникові складні речення: *Благодатна пора наступає, природу розкішна дрож пронімає, жде спрагла земля плодотворної зливи (І. Франко);*

— періоди: *Азовське море і Чорне море, Зелені діброви і спів солов'я, Високі Карпати, донецькі простори. — Це ти, Україно, моя! (І. Нехода).*

Двоскладні та односкладні речення. Це основні структурно-синтаксичні типи речень, які охоплюють усі без винятку різновиди речень. Їх розмежовують на підставі складу граматичної основи: *двоскладні речення* мають підмет і присудок, *односкладні* — один головний член речення: *Пшениця хилить вуса*

ніжні (А. Малишко) — речення двоскладне, бо в ньому є підмет і присудок; *Вітчизну сонячну свою люблю високою любов'ю* (В. Сосюра) — речення тільки з одним головним членом.

Непоширені і поширені речення. Кожне просте речення залежно від наявності в ньому другорядних членів є або непоширеним, або поширеним. Складні речення не підлягають такому членуванню; тільки їхні предикативні частини (окремі прості речення в складному реченні) можуть бути охарактеризовані як поширені чи непоширені.

Непоширені речення — це прості речення з мінімальною формально-граматичною будовою. У них немає жодного другорядного члена речення; це речення тільки з двох головних членів — підмета і присудка, — які найчастіше (в розповідних реченнях) містять повідомлення про певний предмет думки та його предикативну ознаку: *Стугонить узбережжя* (О. Гончар). Вони бувають двоскладними й односкладними; розповідними, питальними і спонукальними; окличними; повними й неповними. Непоширені односкладні речення формуються лише з одного головного члена: *Гриміло. Сяяло. Лілося* (М. Стельмах); *Село. Гай. Дуби, липи, тополі... Таке все кучеряве, зелене стоїть* (А. Тесленко).

Якщо двоскладні непоширені речення становлять двочленореченнєву конструкцію, то односкладні непоширені речення належать до структур одночленореченнєвих. Отже, непоширені прості речення — це речення з неускладненою реалізацією структурної схеми речення, мінімальними змістом і синтаксичною структурою.

Поширені речення — це прості речення, в яких, крім предикативної основи, наявний хоча б один другорядний член речення. Як і непоширені речення, поширені представлені всіма структурними і комунікативними різновидами речень. У поширених реченнях, крім повідомлення про певний об'єкт думки і його дію, стан, якість (що завжди виражається предикативною частиною речення), міститься повідомлення або про атрибутивну ознаку предмета, або про об'єкт, на який спрямована дія, або про обставину, за якої дія відбувається: *Ранковий вітерець розганяв туман* (П. Панч); *Кажуть, аби лишити слід на землі, треба виростити сина й посадити дерево* (Б. Олійник); *Вчителєві треба*

сумлінно працювати роки й роки, десятиріччя, щоб побачити предмет свого творіння (В. Сухомлинський).

Чим лексично поширеніше речення, тим воно багатше інформативно, тим розгалуженіша, деталізованіша в ньому думка, тим повніше воно відображає певне явище дійсності. Кожен другорядний член речення — невідокремлений і відокремлений — привносить у речення (просте й складне) свій неповторний елемент інформації — більш чи менш важливої; інколи така інформація буває істотною, ніж та, яку закладено в головних (головному) членах речення.

Із власне синтаксичного погляду другорядні члени в будь-яких реченнях — неосновні (неелементарні) частини. Без них можливе просте непоширене речення і неможливе просте речення складнішої будови. Речення із другорядними членами висловлюють думки більшої складності порівняно з непоширеними реченнями. Водночас вони комунікативно рівноцінні з реченнями будь-якої іншої синтаксичної будови. Усе залежить тільки від доречності змісту речення, його нормативно-граматичної будови і функціонально-стилістичної доцільності в кожному конкретному випадку його вживання, а не від специфічних особливостей його синтаксичної структури. Кожна зі структурних форм речення є елементом всенародної мови. Водночас вона індивідуальна за змістом.

Прості непоширені й поширені речення можуть набувати *ускладненої форми*, якщо до їхнього складу входить такий напівпредикативний елемент, як прикметниковий, дієприкметниковий або дієприслівниковий зворот чи інший відокремлений член речення: *Степ, оповитий тишею, дихав пахощами росяних трав* (П. Панч); *Нехай мене, Кармелюка, в світі споминають* (Марко Вовчок); *Дівчата йдуть, співаючи, з ланів* (Леся Українка); *Розплющивши очі, Леонід побачив над собою каламутне небо* (О. Гончар); *Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле* (І. Нечуй-Левицький). Вони також можуть бути ускладнені звертанням або вставним чи вставленим елементом — словом, сполученням слів чи реченням: *Співай, мій народе, щасливі бадьорі пісні!* (Н. Забіла); *Тихе блідо-блакитне море, здається, спить* (М. Коцюбинський); *Лице довгасте, вузьке, тьмяно-бронзове (майже як черевики)*

з глибокими западинами на щоках; Він [Матур] стояв в оточенні своїх товаришів (мабуть, вони всі разом когось проводжали), й вираз його лица... був жалюгідний, прибитий, принижений (В. Винниченко).

Навіть формально однослівне речення є поширеним, якщо воно неповне, якщо в ньому пропущено один чи кілька другорядних членів речення: *То ти ж скажи Пилипові, щоб безперемінно достачив гроші...* — Скажу, скажу (П. Мирний).

Повні і неповні речення. Ці різновиди речень виокремлюють за такою лексико-синтаксичною ознакою як наявність або відсутність у них усіх граматично необхідних компонентів. Цей поділ не стосується складних речень.

У повних реченнях реалізується найбільш типова й уживана форма речення. Вони містять будь-який комплекс членів речення (або складаються тільки з одного члена речення), наявність яких зумовлена комунікативною настановою речення виражати саме такий, а не інший відносно завершений зміст — повідомлення-інформацію, запитання чи спонування. У повних реченнях реалізовується весь обсяг певних членів речення, які потрібні для його словесного оформлення. Повні речення становлять найпоширеніший різновид речень в офіційно-діловому, науковому, публіцистичному і художньому стилях мови (переважно в монологічних текстах).

Навпаки, в неповних реченнях (також в еліптичних неповних реченнях) якась структурна частина (член речення, його частина чи навіть кілька членів речення) словесно не виражена, але її підказує семантика і граматична будова самого неповного речення або контекст попереднього речення, в якому було названо пропущений член речення, або пропущений член речення зрозумілий із конкретної ситуації мовлення: *Осінь сонце сідало за хмари. Прощаючись з землею, заливало й землю огням світлом* (Панас Мирний); *Сталь гартується в огні, а людина — в труді* (Нар. творчість); *Зорі сяють: Серед неба горить білолиций* (Т. Шевченко); *Як же це ти, Віталику, не прив'язав?* (О. Гончар) — ідеться про човен; *Вам подобається військова професія?* — Дуже (В. Петльований); *Марта ревнувала Антона. Уперто, затаєно, сильно* (М. Коцюбинський).

Отже, сутність речень у їхньому всемовному вияві дуже різноаспектна, різноманітна структурно, семантично (лексично), комунікативно і функціонально, що зумовлено потребами мовців у висловленні будь-якої думки й почуттєвості як в усній, так і писемній формі.

3.4. Парадигматика в системі речень, членів речення

Структурна парадигматика на синтаксичному рівні виявляється в розгалуженій системі парадигм, кожна з яких синтаксично індивідуалізована, бо репрезентує певний член речення і речення в його повному складі. У системі синтаксичної будови сучасної української літературної мови розрізняють парадигматику словосполучень, членів речення і речень.

Якщо на рівні слова і на рівні словосполучення парадигматика однозначна, майже не допускає різнотлумачень (через статичність, усталеність певних парадигм, мовних одиниць), то на реченнєвому трактуванні явищ парадигматики значно складніше, бо складніша й об'єктивна сутність реченнєвих синтаксичних структур. Наприклад, парадигматика простого речення будь-якого різновиду — це повний комплекс його форм, представлених граматичними засобами, які усталилися в мові й виражають об'єктивно-модальні значення переважно у вимірах певних часів і способів.

Отже, парадигматика речень у її повному вияві — це вся система тих форм, якими може бути представлений певний структурний тип речення. Парадигмою окремого речення є тільки один різновид його синтаксичного оформлення за певною структурною схемою. Прості речення мають восьмичленну парадигматику, яка складається з трьох основних форм індикатива (дійсного способу) і п'яти форм ірреального способу — умовного в межах простого речення, умовного в структурах складного речення, бажального, спонукального і повиннісного (наказового). Вихідною формою реченнєвої парадигми є форма дієслівного присудка у двоскладному реченні і форма головного дієслівного члена речення в односкладному,

називний відмінок в односкладному номінативному реченні: *Студент відпочиває; Світає; Нудьга*. Більшість парадигм із такою самою семантичною основою має похідну форму предиката: *Студент відпочивав* (дійсний спосіб, минулий час), *Студент відпочиватиме; Студент буде відпочивати* (дійсний спосіб, майбутній час); *Студент відпочивав би* (умовний спосіб); *Відпочивав би студент, та цього не сталося* (умовний спосіб у формі складного речення); *Відпочивав би студент!* (бажальний спосіб); *Студенте, відпочивай, а ти працюй* (наказовий, повиннісний спосіб) та ін.

Синтаксична парадигматика формується системою синтаксичних парадигм, кожна з яких становить окреме речення в комплексі з іншим або іншими реченнями, які різняться комунікативно: одне з них є реченням розповідним, друге — питальним, третє — спонукальним, наприклад: *Пишу і Я пишу; Пишеш? і Ти пишеш?; Чи ти пишеш? Пиши! і Ти пиши!* Ці висловлення побудовані за схемою односкладних і двоскладних речень. Такі речення семантично паралельні, стилістично і функціонально відмінні, їх об'єднує тривимірна спільність — на рівні реченнєвої розповідності, питальності чи спонукальності. Якщо ці речення оформити лише морфологічно, на рівні слів — *пишу, пишеш, пиши; я — ти*, то й парадигматика таких форм слів стає морфологічною, бо реалізується в різних формах тієї самої лексики.

Парадигматика синтаксичного ладу мови формується з парадигматики членів речення, словосполучень і речень — двоскладних і односкладних, непоширених і поширених тощо. Нею засвідчується унормованість, внутрішня організованість системи однотипних мовних одиниць на всіх рівнях мови. Тільки морфологічно незмінне слово — це лише слово, яке використовується в одному варіанті, не має словоформ, через що й не становить певної системи синтаксичних парадигм.

Отже, реченню, як і окремому змінному слову, властива певна парадигматика, певна система суворо установлених парадигм, поза якими речення не існує. Водночас між лексичною і реченнєвою парадигмою наявна істотна відмінність: якщо всі форми змінюваного слова, які сукупно утворюють його парадигматику, семантично адекватні, однозначні (якщо сприймати їх окремішно), то парадигматичні форми речень завжди різняться

ся граматично, модально й стилістично: *Учень читає. Учень читав. Учень читатиме. Учень буде читати* — неоднаковою є часова пов'язаність змісту цих речень із дійсністю. На будь-яку парадигматичну структуру речення завжди нашаровується певна у граматичних категоріях, а на цій основі — і стилістична, функціональна своєрідність.

3.5. Речення і синтагма

Складним і суперечливим у теорії синтаксису залишається питання синтагматичного членування речень. Проблемність його зумовлена передовсім невизначеністю терміна «синтагма».

Синтагма (грец. *syntagma* — разом побудоване, поєднане) — інтонаційно-сміслова єдність, якою виражається в певному контексті, мовленнєвій ситуації одне поняття, що може складатися з одного слова, групи слів і всього речення.

Цей термін запровадив у науковий обіг російський мовознавець Лев Щерба (1889—1944). Синтагми, на відміну від словосполучень, існують тільки в реченнях, не мають позареченнєвого буття. Семантика і структура синтагм зумовлюють членування речень на певні інтонаційно-стилістичні відрізки. Вона у реченні найчастіше буває на одну одиницю менше, ніж повнозначних слів. Лише зрідка синтагма складається більш як із двох повнозначних слів. Вона створюється єдністю певної мелодики наголосу, темпу і паузи, збігається з *видахальною групою* — відрізком мовленнєвого ланцюжка, який вимовляється одним напором видихуваного повітря, без пауз. Наприклад, речення *Джерин садок [заквітчався] білим цвітом* (І. Нечуй-Левицький) найприродніше почленувати на три синтагми (відділені одна від одної вертикальною суцільною рисою). Однозначного розуміння синтагми й дотепер не вироблено, бо її межі, ґрунтуючись на інтонаційних засадах, не мають чіткої синтаксичної основи, отже, і практично-мовленнєвого вияву. В аналізі синтагм у мовленні зазвичай не вдаються до виявлення й характеристики членів речення і тих речень, у яких виділяються синтагми.

Ще суперечливішим у синтаксисі є трактування терміна «синтагматика». Найчастіше *синтагматику* визначають як загальну теорію і практику членування усного й писемного мовлення на синтагми, характеристики їх у певній послідовності й переважно без визначення властивості їм синтаксичної будови. *Синтагматичні відношення в структурі речення* — це логічні, змістові та інтонаційні відношення, на яких будуються не тільки прості і складні речення, мисленомовленнєві відношення не тільки між реченнями, а й між усіма іншими мовними одиницями одного рівня: фонема і фонема, морфема і морфема, слово і слово, речення і речення.

Терміни «синтагма», «синтагматика» потребують подальшого наукового осмислення, практичної конкретизації, особливо на власне синтаксичному мовленнєвому рівні.

3.6. Актуальне членування речень

Комунікативність (спілкувальність) речення виражається у т. зв. *актуальному членуванні* — виділенні (актуалізації) в реченні його інформативного центру.

За теорією і практикою *актуального членування речення* в кожному реченні належить виділяти такі логічно-граматичні частини: тему (дане, наявне, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване).

Тема — це вихідна частина висловлювання, що містить відому інформацію, на якій ґрунтується подальше розгортання думки; предмет повідомлення. Другу частину висловлювання, в якій зосереджено те, що повідомляється про тему, називають *ремою* (слово «рема» означає «предикат»). Рема поєднує в собі основний зміст повідомлення, слугує комунікативним центром висловлювання.

Обидва елементи актуального членування речення найбільш очевидні в питально-розповідних формах діалогу. Наприклад: — *Де ви тепер навчаєтесь?* — *У Киє-*

ві (пор.: *Тепер я навчаюсь у Києві*). Запитувачеві невідоме місце навчання співрозмовника, що й становить сутність «нового», тобто реми, — у *Києві*. Рему сформульовано у відповіді; вона відображає реакцію мовця, який відповідає на мовлення запитувача. Це «нове» в інформації-відповіді, елемент, який становить логічну основу для подальшого розгортання думки: *Як довго ти працюєш?* — *Уже три роки.* — *Як тобі працюється?* — *Добре.*

Актуальне членування усного й писемного мовлення дає змогу щоразу конкретизувати, індивідуалізувати мовлення, привернути увагу до основного в ньому (до реми). Це особливо показово в тих мовленнєвих ситуаціях, коли один із головних членів речення опиняється в нетиповій для нього позиції: *Незрівнянний майстер українського поетичного слова — Олександр Олесь* (Із журналу). Основна структурна схема цього речення є такою: іменник (*майстер*) + 2 іменники (*Олександр Олесь*). З погляду власне синтаксичного *майстер* — підмет, *Олександр Олесь* — присудок. Підмет стоїть у препозиції до присудка, перед ним, а присудок ужито в постпозиції стосовно підмета. Водночас такий висновок суперечить тій загальній логіці і семантичній зорієнтованості, які закладено в підметі і присудку та згідно з якими присудок має конкретизувати значення підмета, виражати його динамічну або статичну ознаку. Тому логічніше виділити в наведеному реченні інші члени речення, а саме: *Олександр Олесь* — підмет, тема, яка потребує пояснення; *незрівнянний майстер українського поетичного слова* — рема з центром-присудком *майстер*.

Останнім часом синтаксичні дослідження зарясніли термінами: «функціональний синтаксис», «структурно-функціональний напрям», «функціонально-семантичний напрям», «семантичний (або функціональний) напрям» та ін. По суті «функціональний синтаксис» мало чим відрізняється від «семантичного». У деяких працях автори ототожнюють поняття «функція» і «значення», «семантика» (Г. Валимова та ін.). Увага до функцій мовних одиниць має охоплювати значну частину теорії і практики синтаксису. Не варто лише гіперболізувати мовні функції, бо сама по собі жодна із них не існує: мовні функції — це завжди породження певної мовної матерії, мовних одиниць — від фонем і до кожної синтаксичної структури.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте найбільш умотивоване, на ваш погляд, визначення речення.
2. Укажіть, пояснивши на прикладах, основні ознаки речення.
3. Розкрийте співвідношення, взаємну залежність речення і судження.
4. Які речення називають стверджувальними і які заперечними? Наведіть, прокоментувавши, приклади таких речень.
5. Охарактеризуйте комунікативні різновиди речень. Навівши приклади, поясніть сутність розповідно-окличних, питально-окличних, спонукально-окличних речень.
6. За якими синтаксичними критеріями класифікують речення?
7. Стисло визначте своєрідність таких основних різновидів речень: простих і складних, двоскладних і односкладних, непоширених і поширених, повних і неповних.
8. Охарактеризуйте парадигматику членів речення і парадигматику речень.
9. Поясніть сутність синтагматичного членування речень.
10. У чому полягає актуальне членування речень?

4.

Прості речення

Прості речення, утворені з окремого слова чи найменш об'ємного сполучення слів, вважають історично первинним типом елементарних речень у кожній мові: з їхньою появою розпочалося формування того, що згодом стало основою синтаксичної будови мови. Вони містять тільки одну предикативну основу і є базовою одиницею для творення складних речень і текстів.

4.1. Члени речення як синтаксичні одиниці

У виокремленні і трактуванні членів речення дотепер залишається чимало дискусійних питань, більшість із яких не підлягає повному витлумаченню з огляду на прадавність формування речень, їхню розмаїтість і зміни в структурній будові, семантичну і стилістичну сутність.

Традиційно на семантико-граматичній основі розмежовують головні члени речення, які становлять його предикативний центр, і другорядні.

Головні члени речення

Предикативний центр речення становлять його головні члени. Існує три типи головних членів речення: підмет, присудок двоскладного речення та головний член односкладного речення.

Обидва головні члени двоскладного речення — підмет і присудок — становлять основу його синтаксичної будови, є диференційною ознакою реченнєвої двоскладності. Вони виражаються переважно повнозначними словами та їх різноманітними поєднаннями.

Підметом, його структурою й семантикою реалізується суб'єкт судження (те, про кого чи про що мовиться в судженні); присудок слугує виразником предиката судження (того, що саме мовиться про суб'єкт судження, виражений підметом або групою підмета). Наприклад, у простому непоширеному реченні-судженні *Настало літо* структура обох головних членів збігається зі структурою членів судження. У реченні *Українська мова (суб'єкт судження) має свою особливу музичальність* (предикат судження) (Д. Павличко) членів речення значно більше: *українська* (означення), *мова* (підмет) *має* (простий присудок), *свою* (означення), *особливу* (означення), *музичальність* (додаток).

У синтаксичній літературі найбільшого поширення набув підхід російського лінгвіста О. Шахматова, згідно з яким підмет є граматично незалежним, панівним головним членом речення, а присудок залежить від підмета. Присудок — це в усіх випадках певна характеристика підмета. Він позначає одну з ознак того, що виражено підметом: дію, стан, властивість, якість.

Підмет із залежними від нього компонентами (членами речення) становить *групу підмета*, а присудок із залежними від нього членами речення — *групу присудка*, наприклад у реченні *Від давніх часів і до наших днів митці прагнули оспівати красу рідної землі* (І. Вихованець): *митці* — підмет, усі інші члени речення — група присудка; *Вербова гілка зацвіла у мене на столі...* (М. Рильський): *вербова гілка* — група підмета, *зацвіла у мене на столі* — група присудка.

Підмет і присудок формують предикативну основу двоскладного речення. Вони перебувають в опозитив-

них (відносно протиставних) відношеннях, не мають окремішнього буття, доповнюють одне одного. Підмет, за визначенням О. Шахматова, виділяється через протиставлення присудкові, присудок — через протиставлення підметові.

Головні члени речення необов'язково виражають більшу значеннєвість висловлюваної думки. Комунікативно домінуючими можуть бути й другорядні члени речення, без яких у багатьох випадках речення сприймається як семантично недостатнє: *Я там побачив мрію* (В. Собко): крім головних членів речення — *я* (підмет) і *побачив* (присудок), наявні й другорядні — *там* (обставина), *мрію* (додаток), без яких (особливо без додатка) речення буде семантично незавершеним, комунікативно неповноцінним.

Підмет і його різновиди

У двоскладному реченні традиційно виокремлюють підмет і присудок як головні члени.

Підмет — синтаксично незалежний головний член двоскладного речення, що означає предмет (у граматичному розумінні цього слова), якому приписується певна дія, стан або ознака; перебуває в предикативному зв'язку з іншим головним членом речення — присудком.

У сучасній теорії речення здебільшого розглядають такі диференційні ознаки підмета:

— входить до основної структурної схеми двоскладного речення як її головний член; у логічному аспекті підмет становить вершину речення. Водночас поширений погляд, згідно з яким підмет і присудок становлять синтаксично рівноправні головні члени простого двоскладного речення;

— виражає суб'єкт дії, стану; є одним із носіїв предикативності речення;

— перебуває у двобічному зв'язку координації (своєрідного узгодження) з присудком, у предикативних семантико-синтаксичних відношеннях із ним;

— типовими формами вираження підмета слугують іменник, займенник у називному відмінку;

— у реченні найчастіше перебуває в препозиції до присудка, тобто стоїть перед присудком.

Мінімальний синтаксичний вияв підмета — одна лексема, одне повнозначне слово, а за особливих комунікативних випадків — навіть окреме службове слово.

За способом вираження підмети поділяють на прості і складені.

Прості підмети виражаються одним словом, що може належати до будь-якої частини мови:

— іменником (іменниками) у називному відмінку: *Хлопчик, зачарований Десною, виріс, щоб усіх нас чарувати* (П. Дорошко); *Над водою пропливало легеньке білосніжне павутиння* (Ю. Збанацький); *Хата була простора...* (Г. Тютюнник); *Стави політі медвяним соком* (А. Малишко); *Степ ширшає, розпросторюється після нічної мли* (О. Гончар);

— займенником, співвідносним з іменником: *Стояла я і слухала весну* (Леся Українка); *Ми пливе у далечині таємничу і незнану* (М. Вороний); *Все в ній біліло: і стеля, і вишиті мережані рушники* (І. Цюпа); *Хто одважиться в північ на море своє хибне човенце зіпнути?* (Леся Українка);

— субстантивованим словом (прикметником, дієприкметником, займенниковим прикметником, числівником, прислівником): *Ожило у душі незабутнє* (М. Драй-Хмара); *І забуте в душі ожива* (М. Братунь); *Чи живі ще там мої* (Ю. Збанацький); *Один служив у армії, другий працював у Києві* (Ю. Мушкетик); *Не дивиться їм грізно в очі «завтра»* (Олександр Олесь);

— службовим словом (прийменником, сполучником, часткою), вигукком, звуконаслідувальними словами, особовими формами дієслів: *Тільки «так» чи «ні», «за» чи «проти» мало сьогодні сенс* (П. Загребельний); *Тисячне «ура!» грозою сколихнуло податливі набряклі луки* (М. Стельмах); *Дорогою мов із-під землі донеслося до нього Грицькове «ку-ку»* (Панас Мирний); *Оте твоє «хочу» і «можу» повинні узгоджуватися* (В. Козаченко).

Простими вважають і підмети, виражені:

— фразеологізмом: *День був ясний, сонячний, теплий, починалось бабине літо* (І. Ле); *Се нечесне діло по смерті зневажати грішне тіло, в котрім також була жива душа* (І. Франко); *Пуста голова — баранові рідня* (Нар. творчість);

— лексичним сполученням слів: *Аркадій Троян — один з найкращих учнів: допитливий, дотепний* (О. Копи-

ленко); *Хвилию зеленою здіймається навесні Батийова гора* (М. Рильський).

Складені підмети формуються лексико-синтаксичним поєднанням двох чи більше повнозначних слів, які можуть бути доповнені службовим словом (словами).

Найчастіше складені підмети виражаються синтаксично неподільними сполученнями слів; обов'язковий елемент такого поєднання — семантично недостатнє слово, яке самостійно не може слугувати назвою певного явища, предмета, ознаки, процесу, кількості, а отже, й не може бути окремим підметом. Такі підмети найчастіше виражені:

— кількісно-іменним сполученням слів, яке утворюється поєднанням числівника (власне кількісного, збірного, неозначено-кількісного) у формі називного відмінка з іменником, граматична форма якого зумовлена опорним словом, тобто числівником: *Мільйони зір повільним бігом пливають над нами, мов річка* (Т. Масенко); *На землі багато квітів. Поміж ними є одна* (А. Чубинський); *Троє молодих людей сидять на поренчатах* (І. Франко); *Ах, скільки струн в душі дзвенить!* (Олександр Олесь);

— сполученням слів, головним компонентом якого є відчислівниковий іменник або іменник зі значенням міри, кількості: *Сотні солов'їв щебетали на кущах молодого поросту* (Панас Мирний); *Гурт хлопців підійшов до столу* (О. Гончар); *А над усім у чорному небі кружляла згряя сполоханих птахів* (А. Головка);

— сполученням іменників *більшість*, *меншість*, *частина* і под. з іменником у формі родового відмінка множини: *Більшість моїх оповідань перекладені на російську мову* (М. Коцюбинський); *Частина майдану коло Скейської брами оточена муrom* (Леся Українка);

— поєднанням займенника або числівника у формі називного відмінка з іменником чи іншим субстантивованим словом у формі родового відмінка з прийменником з: *Кожен з хлопців почував себе так, ніби до нього повернувся рідний батько* (М. Стельмах); *Один з візників, виряджений у чоботи і теплу фуфайку, в старій шапці з опущеними вухами, підійшов до гурту* (Ю. Збанацький); *Але дехто з учнів викликав у нього глибоке занепокоєння* (О. Донченко);

— сполученням слів зі значенням поєднуваності у виконанні дії. До складу такого соціативного (сумісного) підмета входить іменник (займенник) у формі називного відмінка та іменник (займенник) у формі орудного відмінка з прийменником з: *Дмитрик з Гаврилком вчепились ззаду за сани і причаїлися* (М. Коцюбинський); *Потім ми з Наталкою пішли додому, і всю дорогу вона підметові вживається тільки у формі множини, чим акцентується рівнозначна, однакова участь у дії обох виконавців, пор.: Мати з дитинкою ішли вулицею* (дитинка також ішла; з дитинкою — частина складеного підмета) і *Мати з дитинкою ішла вулицею* (дитинка самостійно не пересувалася; з дитинкою — додаток);

— поєднанням неозначеного займенника з прикметником: *Щось нове ожило в мені, сповнило енергією все молоде тило* (Ю. Збанацький); *І сталося щось страшне* (А. Головка); *Щось важке напливало їй на очі, здавлювало у горлі* (М. Стельмах);

— сполученням іменників початок, середина, кінець, край, кусок, решта, вид, ряд і под. з іменником у формі родового відмінка: *Початок дня ховається в світланні* (Є. Плужник); *Кінець дня минув у напруженій роботі* (М. Трублаїні);

— сполученням слів з метафоричним значенням: *І спогадів могутня течія несе мене назад — у клекіт років* (Л. Дмитерко); *Хмар рожевих цілий рій в безодні синій тане, гасне* (В. Сосюра); *Колеса війни вже гуркотіли недалеко від шпиталю* (М. Стельмах);

— поєднанням слів, серед яких немає слова в називному відмінку: *Мало що з закликів доходило до натовпу, та й мало хто з людей дослухався* (Б. Лепкий); *На перший погляд, йому, може, літ до двадцятка добиралося* (Панас Мирний); *Їх до десятка зайшло в кабінку* (А. Малишко).

Підметом можуть слугувати й речення різноманітної будови: *«І вражою злою кров'ю волю окропите» — з дитинства знайомі слова* (О. Гончар); *За непослух забере тебе Той, що в скалі сидить* (Леся Українка).

Роль підмета досить часто виконує інфінітив. Інфінітивний підмет буває простим або складеним.

Речення з простим інфінітивним підметом трапляються в мовленні нечасто. Це пояснюється

граматичною сутністю інфінітива, його своєрідною семантикою, яка здебільшого не потребує інших лексем для розкриття свого лексичного значення: *Працювати — це його покликання, його мета* (В. Собко); *Мислити і творити, творити і мислити — це для письменника його фах, його повсякденність* (О. Гончар).

При підметові, вираженому інфінітивом, присудок може мати таку форму:

а) іменника в називному чи орудному відмінку: *Розповісти — це справа нехитра* (М. Стельмах); *Вдихати вітер Батьківщини — найвище щастя на землі* (В. Сосюра); *Першою думкою в Остапа було тікати* (М. Коцюбинський);

б) інфінітива: *Жити — це значить не тільки брати, а й давати* (Д. Ткач); *І жити — це значить жити чуттям мільйонних сил* (М. Бажан);

в) прислівника з кінцевим суфіксом -о чи -е без дієслова-зв'язки чи із зв'язкою: *Знати людину глибоко — страшно* (Г. Тютюнник); *Вимагати уже зараз було нереально* (М. Козаченко); *Проте видобувати ножа було не так легко* (І. Багрянний).

Інфінітивний підмет, як правило, перебуває в препозиції до присудка. Якщо присудок виражений іменником у формі називного відмінка, то підмет-інфінітив може стояти і в постпозиції щодо нього. Це зумовлено потребою в посиленні змістової вагомості присудка. За такої мовленнєвої ситуації для з'ясування синтаксичної ролі інфінітива слід брати до уваги не його позицію в реченні, а змістове навантаження обох головних членів. При підметі-інфінітиві форма називного відмінка іменної частини присудка може бути перетворена на форму орудного відмінка. Наприклад, у реченні *Вдихати вітер Батьківщини — найвище щастя на землі* (В. Сосюра) підмет *вдихати* виражено інфінітивом, а іменну частину присудка *щастя* у формі називного відмінка можна легко перетворити на орудний відмінок — без зміни змісту речення. Пор.: *Вдихати вітер Батьківщини є найвищим щастям на землі*. Якщо граматична основа речення становить поєднання інфінітива і прислівника на -о, -е, то порядок розміщення обох складових такої граматичної основи слугує критерієм розмежування двоскладного й односкладного речень. У двоскладному реченні підмет-інфінітив стоїть у позиції після

присудка, а в односкладному безособовому реченні інфінітив використовують після прислівника. Наприклад, граматичну основу речення *Переховуватись далі на цьому боці було небезпечно* (М. Коцюбинський) становлять підмет *переховуватись* і присудок *було небезпечно*. В реченні *Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу* (О. Довженко) словосполучення *приємно бродити* є аналітично вираженням головним членом односкладного безособового речення.

Складені інфінітивні підмети становлять:

— поєднання дієслівної зв'язки в інфінітивній формі з непрямою відмінковою формою іменника чи іншого іменного слова або з інфінітивом: *Найвище щастя — бути добрим* (Б.-І. Антонич); *Уміти жити — трудне високе вміння...* (І. Франко);

— фразеологічні сполучення зі стрижневим словом у формі інфінітива: *Бути байдки — улюблена справа ледарів* (З газети).

Складений інфінітивний підмет визначає морфологічну форму присудка, яка може бути виражена:

а) інфінітивом повнозначних дієслів: *Заміж вийти — не дощову годину пересидіти* (Нар. творчість);

б) поєднанням допоміжного дієслова з інфінітивом: *Бути мислителем — означає тонко, чутливо пізнавати, розуміти, відчувати світ і себе в навколишньому світі* (В. Сухомлинський);

в) іменником у називному відмінку: *Бути педагогом — це ж така прекрасна професія* (О. Донченко).

Отже, структура вираження підмета попри значну різноманітність чітко визначена: найчастіше це повнозначне слово чи поєднання повнозначних слів, рідше у його складі може бути й службове слово.

Присудок і його різновиди

Обов'язковою структурно-семантичною ознакою двоскладного речення є наявність у ньому присудка.

Присудок — головний член двоскладного речення, який виражає предикативну ознаку того, що називає підмет: дію, стан, властивість.

Диференційні ознаки присудка полягають у тому, що він:

— входить до структурної схеми двоскладного речення як її головний член;

— називає дію, стан або часову й спосібну ознаку, властиву підметові;

— перебуває в координації, двобічній взаємозалежності, предикативних семантико-синтаксичних відношеннях із підметом;

— має типову морфологічну форму вираження (дієслово);

— у реченні найчастіше перебуває в постпозиції щодо підмета.

Незважаючи на тривалу дискусію мовознавців про статус кожного з головних членів речення, дехто з науковців погоджується з оцінним міркуванням О. Потебні, що для речення присудок граматично важливіший, ніж підмет.

У синтаксичній теорії вже усталився поділ присудків за характером зв'язку з підметом на узгоджені і неузгоджені. *Узгоджені присудки* граматично залежать від підмета у формах особи, числа й роду. У реченні *Над вікном звисало мереживо дикого винограду* (І. Вільде) присудок *звисало* узгоджується з підметом у формах роду й числа, а в реченні *І роси, і пташки, і трави з зорею вітають мене* (В. Сосюра) присудок узгоджується тільки у формі числа. *Неузгодженими* є присудки, морфологічна форма яких граматично не залежить від підмета. Показниками залежності присудка від підмета в таких випадках слугують зв'язка, порядок слів та інтонація. Неузгоджені присудки найчастіше виражаються дієсловом-зв'язкою *бути* у формі теперішнього часу, звуконаслідувальними словами, інфінітивом у значенні дійсного способу, усіченими формами дієслова: *Значить, єсть у нас ті соки, що коріння поять* (П. Тичина); *А дід ні гуку: і за поріг не виходить* (Г. Тютюнник); *Я їй розказувати, а вона сміється та радіти* (Марко Вовчок); *Лисичка хал — і у куці мерщій* (Л. Глібов).

Відповідно до частини мовної належності слів у функції присудків усі їх форми класифікують на дієслівні присудки та іменні. Залежно від способу вираження модально-часових і способових значень присудків їх поділяють на такі групи: прості присудки, складені і складні (подвійні).

Прості дієслівні присудки. Вони є найпоширенішою формою присудка двоскладного речення. Простий дієслівний присудок виражається формами теперішнього, минулого чи майбутнього часу або наказового й умовного способів. Найбільше пристосовані до вираження присудка й реалізації синтаксичного зв'язку з підметом особові форми дієслова: *Урочисто пливе місяць в голубуватому мармурі хмар* (О. Гончар); *Не знав, не знав зіздар гострорободий, що в антисвіті є антизірки* (Л. Костенко); *Я буду крізь сльози сміятись* (Леся Українка); *Хай проходить, хай мариться дорога моя, літо медоцвітне й п'янує* (Б. Лепкий); *О, швидше б день палкий погас!* (О. Олесь).

Крім особових дієслівних форм, простий дієслівний присудок може бути виражений усіченою і незмінюваною дієслівною формою *бух, бах, скік, блись, хал, стук* тощо: *Олень знову стук та стук* (Д. Павличко); *А клямка у мене перед носом стриб-стриб, клац-клац, а сніг у щілини птак-птак... Одсунув швиденько, а сам шмиг до хати, а мороз мене — хльось по ногах: таки догнав!* (Гр. Тютюнник).

Формою простого дієслівного присудка також вважають:

— інфінітив: *Я їй розказувати, а вона сміятись та радіти* (Марко Вовчок); *Тоді вона мене цілувати* (Марко Вовчок);

— фразеологічні сполучення слів: *Він без угаву править теревені, поблискуючи з-під розкуйовджених вусів білими молодими зубами* (О. Гончар); *Софія мала рацію* (В. Врублевська).

Структура простого дієслівного присудка може словесно ускладнюватися, що, однак, не послаблює його предикативності; такі слова присудок лише увиразнюють — відтінком тривалості, посилення, вірогідності чи несподіваності дії. Ускладнені форми простого дієслівного присудка обмежені функціонально, бо характерні переважно для розмовно-побутового мовлення і художніх оповідей. Простий дієслівний присудок може бути ускладнений:

— часткою або зворотним займенником *себе* в ролі частки: *Богдан тихцем увійшов до хати, ступнув пару кроків і, за щось зачепившись, ледве не розтягнувся на долівці* (М. Стельмах); *А журавлі летять собі на той бік ключами* (Т. Шевченко);

— синсемантичним (напівповнозначним) дієсловом: *Якось візьми та й скажи їй жартома: «Ой Галино, чи не закохалась ти у свого квартиранта?»* (А. Шиян); *А я взяла і вигадала свято — тебе, моя поезіє, тебе!* (Г. Світлична);

— повторенням тієї самої форми дієслова: *Я знаю, знаю, що не мови людей на світі поділили на злих і добрих* (Д. Павличко); *Співала, співала пташечка, та й затихла* (О. Стороженко); *Той чумаць дививсь-дививсь, далі як ухопить спис* (Нар. творчість);

— повторенням однокоренових дієслів: *Хто їй скаже-перекаже про мою журбу* (О. Підсуха);

— дієсловом та однокореновим іменником в орудному відмінку: *Валом валять парубки в хату* (К. Гордієнко);

— синонімічними дієсловами: *Під білим вікном у місячному платті спить-міє груша* (В. Колодій).

У двоскладних реченнях використовуються нульові присудки з лексичним значенням:

а) місцезнаходження, перебування кого-небудь або чого-небудь у просторі: *За вікном туман холодний. І плывуть, як думи, рими* (В. Сосюра); *Навсібіч — море, океан, шторми, буруни* (М. Ільницький); *Над Києвом золотий гомін, і голуби, і сонце* (П. Тичина);

б) руху (в еліптичних реченнях): *А тут і Чіпка в хату* (П. Мирний); *По блакитному ступу вороний вітер* (П. Тичина); *До островів нових, незаних! Назустріч хвилям і вітрам, назустріч невідомому!* (О. Олесь).

Вживання тире в реченнях із нульовим присудком інколи факультативне або зумовлене їх конституцією (структурою), певними естетичними намірами мовців, особливо письменників. У такий спосіб посилюється значеннєвість, стилістична вагомість лексично невираженого присудка в неповних еліптичних реченнях.

Складені дієслівні присудки. Вони виражаються поєднанням інфінітива з особовими формами дієслів у ролі зв'язок або присудковим прикметником із модальним значенням. Інфінітив слугує виразником основної семантики присудка, а допоміжні та модальні дієслова вказують на час і спосіб дії, стан, по-різному модифікують його значення.

Допоміжні дієслова здебільшого виражають такі напівлексичні значення:

а) початку дії (почати, прийнятися, пуститися, взятися, заходитися, кинутися, стати, піти в значенні почати): *Дніпром починала вже йти осіння крига* (О. Кониський); *Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю* (М. Коцюбинський); *Небо поволи стало сіріти* (В. Гжицький); *Аж ось і хмарки стали збиратися* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Я вірші став писати під вечір золотий* (В. Сосюра);

б) тривалості дії (продовжувати, лишатися, залишатися, зоставатися тощо): *По інерції поїзд продовжував їти* (О. Донченко); *М'який лапастий сніг не переставав падати* (І. Микитенко);

в) закінчення дії (перестати, закінчувати, припинити, кинути та ін.): *Глибокі виразки у серці перестали нити-боліти* (Панас Мирний); *Вона скінчила писати свою повість* (О. Кобилянська); *Не поет, хто покидає боронити народну справу* (Лєся Українка); *Навіть худоба перестала пастися* (М. Стельмах);

Модальні дієслова найчастіше мають такі значення: — можливості/неможливості, повинності, необхідності дії, стану, процесу (могти, мати, мусити, вміти, встигнути та ін.): *Що може душу сколихнути рабу?* (Л. Костенко); *Григорій ніяк не міг приховати свого здивування перед неймовірним, але ж, далєбі, незаперечним фактом* (І. Багрянний); *Рідну мову повинна берегти, розвивати кожна людина* (В. Горбачук);

— волевиявлення (бажати, воліти, хотіти, прагнути, надумати, готуватися, націлюватися, спілкуватися, наважитися, намагатися тощо): *Я хочу бачити світ розплющеними очима* (І. Драч); *Серце молодецьке п'є медові роси, хоче жити, творити на своїй землі* (М. Драй-Хмара); *Я прагну усю мою тугу в єдине слово зложити* (Лєся Українка);

— суб'єктивно-емоційної оцінки (любити, ненавидіти та ін.): *Усі любили послуhati казку* (М. Коцюбинський);

— міри, ступеня вияву дії (навчитися, звикнути, пристосуватися тощо): *Ми звикли друзів зустрічати на повну глибину сердець* (Л. Дмитерко);

— мисленнєво-психічного стану людини (думати, мріяти, соромитися, боятися та ін.): *Дівчина, як видно, соромиться йому розповісти правду* (Ю. Збанацький).

Не в усіх випадках поєднання допоміжного дієслова з інфінітивом можна кваліфікувати як складений дієслівний присудок. Щоб умотивованіше визначити синтаксичну функцію такого поєднання, доцільно вдатися до аналізу внутрішньосинтаксичної структури речення: якщо модальне (допоміжне) слово та інфінітив виражають той самий суб'єкт (підмет), то інфінітив належить до складеного дієслівного присудка: *Гляне на Ганну, пригадає Марію, порівняє, і хочеться кричати з розлуки* (У. Самчук); *Григорій, що теж колись був бігуном, даремно намагався перегнати* (І. Багрянний).

Модальним компонентом складеного дієслівного присудка нерідко слугує прикметник (подекуди й короткий) або дієприкметник: *схильний, здатний, ладен, годен, змушений, зобов'язаний та ін.*: *Він дисциплінований і точний, і не схильний вдаватися у дрібниці* (І. Багрянний); *Про дідуса хлопець щовечора ладен їм розповідати* (О. Гончар); *Ніхто не годен віщі барви вбити, даровані мені святим чуттям* (Т. Севернюк).

Функцію модальних модифікаторів (замінників) складеного дієслівного присудка можуть виконувати й деякі усталені сполучення слів — *не в силі, не в змозі, у змозі, дати згоду, мати право, мати можливість, мати намір тощо*: *Ти матимеш змогу перевірити кожен мій запис* (В. Собко); *Хлопець дав згоду співати в заводськїм хорі* (І. Ле).

Складені іменні присудки. Головні члени цього виду виражаються предикативним іменем (іменником, прикметником (дієприкметником), числівником чи займенником у будь-якій формі) та особовою формою дієслова-зв'язки. Присудкове ім'я містить лексичне значення, слугує назвою певних предметів, ознак, об'єктів тощо. Натомість дієслово-зв'язка є носієм граматичних значень, виразником дієслівних категорій часу і способу, не властивих предикативному імені.

Зв'язками в складеному іменному присудку найчастіше бувають:

1) власне зв'язки (абстрактні дієслова-зв'язки) — *бути, становити, являти собою*, що виражають допоміжне дієслівне предикативне значення: *Хай кожна мить життя вам буде дорога* (М. Вороний); *Місто було сповите спеком і духотою* (О. Досвітній); *Вечір і справді був чудовий* (Ю. Смолич). Слово-зв'язка *бути*

може виявитися словесно нульовою формою, зберігаючи при цьому предикативне значення реальної модальності в межах теперішнього часу;

2) напівповнозначні (напіваабстрактні) дієслова зв'язки — *ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися* тощо, які, крім граматичних значень, виражають і певні додаткові значеннєві відтінки (перехід певної особи (предмета) з одного стану в інший, збереження ознаки впродовж певного часу, суб'єктивне сприйняття ознаки), що долучаються до основного значення присудка: *Тепер тобі весь світ здається чарівним* (М. Вороний); *Він називав її дочкою* (Я. Баш); *Це справді скидалося на удар* (Ю. Мушкетик).

У реченнях із лексично невираженою дієслівною зв'язкою *бути* у формі теперішнього часу дійсного способу (є) між підметом і присудком ставиться тире за умови:

а) однотипного морфологічного вираження обох головних членів речення: *Людські пісні — найглибша мука, найвища радість на землі* (М. Рильський); *Вік прожити — не ниву пройти гомінку* (А. Малишко);

б) наявності часток *це, то, ось, значить*: *Читання книг — це труд, творчість, напруження духовних сил* (В. Сухомлинський); *Чужа душа — то тихе море сліз. Пловати в ній — гріх тяжкий, не можна* (Л. Костенко);

в) якщо підмет виражений інфінітивом, а присудок — іменником у називному відмінку: *Згоріть у житті — єдине щастя!* (Олександр Олесь); *Це таке щастя — любити людей* (О. Гончар).

Наявність або відсутність тире між підметом і присудком може залежати тільки від бажання автора акцентувати увагу на слові, яке він сприймає як семантично і стилістично найважливіше за певної конкретної мовленнєвої ситуації. Таке явище простежується в тих мовленнєвих випадках, коли:

— підмет виражено особовим чи вказівним займенником: *Нехай це — витвір самоти, нехай це — вигадка й омана!* (Л. Костенко), пор.: *Я син народу* (І. Франко) (зв'язка в реченні формально відсутня);

— присудок набуває заперечного значення: *Кров людська — не водиця* (Нар. творчість); *Куліш — не каша, п'ять рублів — не гроші* (Нар. творчість), пор.: *Голка не іграшка*;

— присудок має у своєму складі порівняльно-гіпотетичну (ймовірну) частку *як, мов, наче, ніби* та ін.: *Десь блискавки — як близи репортера, проекція на хмару грозову* (Л. Костенко), пор.: *Промені як вії сонячних очей!* (П. Тичина);

— іменну частину складеного іменного присудка виражено прикметником: *Люди — прекрасні. Земля — мов казка* (В. Симоненко), пор.: *Вечір темний, теплий і тихий*;

— присудок-іменник вжито у формі непрямого відмінка з прийменником чи без нього: *Всі поля і луг — у квітному цвіту* (П. Тичина), пор.: *Небо в мільйонах зірок* (О. Довженко);

— присудок виражено фразеологічним сполученням слів: *Ніч — хоч в око стрель* (Нар. творчість), пор.: *Коні в друзів вороної масті* (А. Малишко).

Іменна частина (предикативне ім'я) складеного іменного присудка може набувати різнотипного частини-мовного оформлення, а саме:

а) іменникового в будь-якому непрямому відмінку: *Пісня і праця — великі дві сили* (І. Франко); *Ніс у нього [дідуся] крочком* (О. Гончар); *Очерет мені був за колиску* (В. Фальківський);

б) прикметникового, дієприкметникового в називному чи орудному відмінку: *Город був великий і нагадував чимось урочисті збори* (В. Підмогильний); *Світле безмежжя здавалось крихким* (О. Гончар); *Могила була засипана квітами й заставлена вінками* (В. Шевчук);

в) займенникового в називному чи орудному відмінку: *То хто ж він був?* (А. Малишко);

г) прислівникового: *Вечір був близько* (В. Підмогильний); *Полон — це гірше, ніж смерть* (О. Гончар);

г) фразеологічного: *Шестірний був ні в сих ні в тих* (Панас Мирний).

Складний (подвійний) присудок. Він становить ускладнену синтаксичну структуру, в якій присудок стосовно підмета перебуває в подвійному предикативному зв'язку. Такий присудок утворюється поєднанням особової форми повнозначного дієслова зі значенням руху чи стану (*іти, прийти, ходити, стояти, сидіти, лежати* тощо) з прикметником (дієприкметником), рідше із займенником у формі називного чи орудного відмінка: *Мирослава стояла біля будинку сумна*,

задумана (М. Стельмах); *Воронцов лежав жовтий і зосереджений у спідній сорочці* (О. Гончар); *Ілько лежав білий, змарнілий* (В. Винниченко); *Я йшов останнім і думав про діда Платона* (О. Довженко).

Трапляються й трикомпонентні присудки. На думку Л. Булаховського, однією з тенденцій сучасної мови є те, що присудок одержує здатність включати до свого складу все більшу кількість слів. Мислення здійснюється не стільки парами слів, скільки цілими комплексами, розгорнутими словесними групами.

Трикомпонентні присудки утворюються ускладненими формами складеного дієслівного і складеного іменного присудків. Особливістю таких присудків є наявність у допоміжній частині двох чи більше семантично недостатніх слів.

Серед розмаїття форм трикомпонентних (ускладнених) присудків виокремлюють такі найуживаніші моделі:

— допоміжне модальне дієслово + дієслово-зв'язка у формі інфінітива + предикативний член (іменник, прикметник, числівник, займенник): *Поет не може бути власністю* (Л. Костенко); *Поезія повинна бути чиста* (Ю. Збанацький);

— допоміжне модальне дієслово + інфінітив + інфінітив: *Ти можеш спробувати стати на руки, у тебе м'який килим на долівці* (Ю. Яновський);

— дієслово-зв'язка + предикативний член + інфінітив: *Хлопці ладні були репетирувати п'єсу хоч до ранку* (В. Минько).

Різновиди присудків та способи їх семантичного й морфологічного вираження різноманітні, що істотно збагачує функціонально-стилістичні ресурси мовлення, дає змогу кожному з мовців висловити відтінки свого мислення, особистісної почуттєвості.

Другорядні члени речення

Наявність у двоскладному чи односкладному реченні, крім головних членів, хоча б одного другорядного перетворює речення на синтаксично поширене. Другорядні члени речення здебільшого виражені повнозначними словами, рідше — лексичними сполученнями

слів. Вони доповнюють, поширюють, витлумачують головні члени речення.

При визначенні різновидів другорядних членів речення керуються такими критеріями:

— участь другорядних членів речення у формуванні структурної схеми речення;

— морфологічне вираження другорядних членів речення;

— характер синтаксичного зв'язку другорядних членів речення з головними і між собою;

— змістові синтаксичні відношення між головними і другорядними членами речення;

— синтаксична позиція другорядних членів у реченні.

За синтаксичними й семантичними ознаками традиційно розрізняють такі види другорядних членів речення:

а) означення — *Погідне небо дихало на землю теплом* (М. Коцюбинський); *Серце дитини чутливе, воно відкрите для добра* (В. Сухомлинський); структурним, частково й семантичним різновидом означення є прикладка: *Буду я навчатись мови золотої у траві веснянки, у гори крутої* (А. Малишко); *Село Троянівка гніздилося в долині* (Г. Тютюнник);

б) додатки — *Душа образ не забува* (Л. Костенко); *Покладіть отут м'яти, та хай тополя шелестить* (П. Тичина); *Ми розмовляли про ніжні пахощі степів* (Ю. Яновський);

в) обставини — *Семен лежав горілиць, звертаючись із своїми питаннями до неба* (М. Стельмах); *Синіли плавні за Дніпром* (О. Гончар).

Кожен другорядний член речення є носієм певної синтаксеми (синтаксичної функції): означення виражає (в граматичному трактуванні цього терміна) ознаку предмета, прикладка дає предметові другу ознаку-назву, додаток позначає об'єкт дії, обставина характеризує спосіб дії, місце, час, причину, умову тощо.

Означення і його різновиди

Означення, не будучи обов'язковим структурним компонентом (компонентами) речення, дуже важливі для розуміння загального його змісту, бо характеризують,

конкретизують предмет (явище) за певною ознакою: якістю, належністю комусь, порядковим номером тощо.

Означення — другорядний член речення, що виражає ознаку предмета за властивою йому якістю чи кількісним виявом.

Їм властиві такі диференційні ознаки:

— не утворюють предикативної основи двоскладного чи односкладного речення;

— типовою формою вираження їх слугують прикметники та інші слова прикметникової форми;

— спосіб зв'язку означення з означуваним словом — узгодження, рідше керування, в окремих випадках — прилягання;

— виражають атрибутивні відношення у словосполученні й реченні;

— в реченні найчастіше перебувають у препозиції щодо означуваного слова;

— пояснюваним словом для означень найчастіше є іменник.

Залежно від характеру синтаксичного зв'язку між означенням і означуваним словом розрізняють означення узгоджені й неузгоджені.

Узгодженими є означення, які поєднуються з означуваним словом підрядним зв'язком узгодження. Морфологічними виразниками їх бувають:

— прикметники всіх лексико-граматичних груп: *Старовинне це село розбіглося по горбках, кожен із яких має свою назву* (Є. Гуцало); *Таємничість раннього ранку оповила чумаків своїми чарами* (М. Коцюбинський); *Змалку треба шанувати рідну мову, навчаючись від батька й матері, від дідуся й бабусі отого мовного багатства* (І. Цюпа);

— субстантивовані прикметники: *В сірих очах старого світилась радість* (І. Цюпа); *Далеко в тишині чулися важкі крики вартового* (О. Гончар);

— дієприкметники: *Буває, що усміхнене обличчя незнайомої людини розігріває зачерствіле серце* (Р. Іванчук); *Лунко покотилось міжгір'ями гучне іржання розсідланих коней* (О. Гончар); *Гори на тлі передзахідного сонця — продовжена мить тривання* (Б. Криса);

— займенники прикметникової форми: *А ті руїни, що он там чорніють, стоять вже на чужій землі*

(Ліся Українка); *Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній тишині* (В. Симоненко); *Нікому не зламать крицеві наші крила* (В. Сосюра);

— порядкові прикметники: *Перший день війни видався найдовшим* (Ю. Збанацький); *Настали часи інші, завелись порядки другі в Чіпчиній хаті* (Панас Мирний);

— кількісні числівники в непрямих відмінках, крім знахідного: *За дванадцятьма мостами сивий Дніпро лежить* (А. Малишко); *Вдалили з семи гармат у середу вранці* (Нар. творчість);

Узгоджені означення можуть становити відокремлене слово й сполучення слів (прикметниковий, дієприкметниковий звороти): *Високий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді* (М. Коцюбинський); *І стоїть тополя, повна сонця й болю, вітами-привітами кланяється полю* (М. Рильський); *Жагучими пахощами дихала земля, розпалена садами* (З. Тулуб); *Ліворуч, удалині, сіріє могутня гора, облямована чагарниками* (О. Гончар).

Неузгодженими є означення, які поєднуються з означуваним словом способом керування чи прилягання. Вони найчастіше виражені:

— іменниками у непрямих відмінках із прийменником чи без нього: *Палиця батька стояла, як завше, у своєму кутку* (У. Самчук); *Червоніють здорові плями з степового горошку, наче картата плахта, синіють смуги матошника, іскряно й яро червоніють цілі ризи польового маку* (І. Нечуй-Левицький);

— присвійними займенниками його, її: *Усякі дива бувають із людиною, навіть коли її життя тримається не знати на чому* (М. Стельмах); *Його гармата вивернулася майже сторч, і край її був розщеплений, як дерево* (Ю. Яновський); *Життя людське багатогранне, і кожна його пора по-своєму прекрасна* (І. Цюпа);

— прислівником (дієприслівником): *Вони пішли під кручею шукати стежки вгору* (В. Шевчук); *Стрільба лежачи нам здавалась нелегкою* (О. Гончар);

— інфінітивом: *Спочатку в мене була думка одмовитись і вмерти* (О. Довженко); *Незабаром прийшов наказ розходитися* (Панас Мирний);

— синтаксично нерозкладним сполученням слів: *Уперед біг невеличкий хлопчик літ восьми* (Панас Мирний); *В лісі стояв загін з восьми партизанів* (М. Стельмах); *Чоботи з жовтої юхти, з довгими дебелими халлявами справді здавались непомірними і важкими для легкої, красивої фігури Черниша* (О. Гончар);

— фразеологічним сполученням слів: *На бригаді є сліди ремонту на швидку руку* (Ю. Яновський).

За своєю семантикою неузгоджені означення багатші, ніж узгоджені, оскільки їх основне значення ускладнюється додатковими семантичними компонентами.

Неузгоджені означення, виражені іменниками в непрямих відмінках (з прийменником чи без нього), часто набувають певної модальності, бо предметно виражають:

а) належність чого-небудь кому-небудь: *І знову над лугом прозорим яснє беріз білина* (А. Малишко); *Лунає в повітрі весела пісня жайворонка* (М. Коцюбинський), пор.: *жайворонкова пісня*;

б) ознаку предмета в її просторових вимірах: *Знайшов їх хлопчик із села із нашого* (А. Малишко); *Море зазирає у темні ущелини, в широкі гирла річок і струмків, у хащі й ліси на схилах* (І. Нечуй-Левицький); *Ось він устав, підійшов до краю берега і вдивляється чогось до води в річці, що тече наче повільно та ліниво* (У. Самчук), пор.: *річкової води*;

в) ознаку за певною предметною спрямованістю: *Ах, як дивно було в тій великій кімнаті для дітей* (А. Головка); *Прямо насупроти школи стояв будиночок для вчителів* (М. Стельмах); *Рудик витирав склянки на вино* (М. Коцюбинський);

г) ознаку за її матеріальним виявом: *Вгорі на стінах висіли гірлянди з сосни* (А. Головка); *Поклади мені варення з полуниці, розкажи мені казку таку просту...* (К. Герасименко); *Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись* (В. Сосюра), пор.: *асфальтовою доріжкою*;

г) ознаку за її зовнішнім виявом: *Паркетна підлога в сосонку була густо навощена* (В. Кучер); *За кермом сидів маленький боєць у великих димчастих окулярах* (О. Гончар); *Сірі, глибоко запалі очі майора раз у раз звертались до Черниша, уважно оглядаючи його чорний, з полиском, курсантський йоржик* (О. Гончар).

Неузгоджені означення, крім синтетичної (однослівної) форми вираження, можуть мати й аналітичну (двома і більше повнозначними словами). Такі означення виражають:

а) значення належності: *Але воно не в розумі кожного з нас, а в розумі всіх загалом* (В. Шевчук);

б) ознаку за її кількісним виявом: *Здавалося, став він будинком на сто помешкань, і в кожному з тих помешкань грала сопілка* (В. Шевчук); *Гармати виїшли на передній край і з віддалі в кілька десятків метрів вдарили в мур* (О. Гончар);

в) ознаку за її зовнішньою сутністю: *В небі стояв місяць у формі розсіченого кола, а докола оторочений колом більшим, але так само розсіченим* (В. Шевчук); *Жовта із зеленим одежа їхня теж нагадала йому осінь, бо зелене на грудях та плечах їхніх починало жовтіти* (В. Шевчук);

г) ознаку в її часовому вияві: *В осінню ніч сорок п'ятого року прощання лунали над Дніпром* (О. Довженко);

г) ознаку за віком: *Парубок літ двадцяти бігав за ним* (Панас Мирний).

Однотипне морфологічне вираження деяких другорядних членів речення спричиняє труднощі у визначенні їх. Неузгоджене означення часто є синонімічним до узгодженого непоширеного означення (*очі матері — матеріні очі; гілка яблуні — яблунева гілка*); узгодженого поширеного означення, вираженого дієприкметниковим зворотом (*гірлянди з сосни — гірлянди, виготовлені із сосни*); підрядного означального речення (*гаї на дніпровських кручах — гаї, що ростуть на дніпровських кручах*). Словосполучення з неузгодженим означенням в окремих випадках можна трансформувати в предикативне словосполучення, у якому таке неузгоджене означення стає підметом: *шепіт лісу — ліс шепотить; тривога матері — мати тривожиться*.

Означення — дуже розгалужені другорядні члени речення, бо прикметники можна утворити від величезної кількості іменників. Найбільші труднощі становить визначення неузгоджених означень, проте сумніви можна зняти за допомогою синонімічної заміни неузгодженого означення узгодженим.

Прикладка

Особливий різновид означення (узгодженого й неузгодженого) становить прикладка.

Прикладка — різновид означення, виражений іменником (рідше — субстантивованим словом), зазвичай узгодженим з означуваним словом у відмінку.

Наприклад, у реченні *Я хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів* (Л. Костенко) прикладка *Світязь* слугує засобом вираження видової назви до означуваного слова *озеро* — родового поняття, уточнює його, конкретизує, індивідуалізує. Або: *На великому шляху з липами пережевуються велетні-дуби* (М. Стельмах).

Особу (осіб) можна характеризувати прикладкою за такими ознаками, як:

— професія, рід занять (*лікар-терапевт, учитель-філолог*);

— соціальний статус мовця (*хлопець-робітник, Іван-царевич*);

— місце проживання (*дівчина-киняка, хлопець-вінничанин*);

— родинні стосунки (*дівчатка-сестрички, хлопці-двійнята*);

— вік (*хлопець-підліток, дитина-немовля*).

Нерідко прикладка слугує засобом образно-метафоричної характеристики особи чи предмета: *Хтось у гаю за дзеркалом-ставком махнув, як птиця, білим рукавом* (М. Рильський); *Вже прокинувся і дуб-зимовик, викинувши тендітні жовто-зелені листочки* (І. Цюпа);

Прикладка може стосуватися будь-якого члена речення, вираженого іменником, займенником чи, рідше, прикметником: *Село Троянівка гніздиться в долині* (Г. Тютюнник); *Далеко за синім морем на чужій чужині гинули вони, безталанні шукачі щастя* (І. Цюпа).

Найчастіше прикладка узгоджується з означуваним словом у відмінку, рідше — в числі: *дівчина-красуня, береза-чарівник, місто Суми*.

Прикладка може поєднуватися з означуваним словом способом прилягання, синтаксично не узгоджуватися з ним. Такими неузгодженими прикладками найчастіше бувають:

а) назви транспортних об'єктів: *на станції метро «Майдан Незалежності», зупинка «Педагогічний інститут»*;

б) назви художніх і мистецьких творів, підручників, наукових праць тощо: *в романі «Собор», в поемі «Гайдамаки», з картини «Явлення Христа народові»*;

в) назви газет, журналів: *у газеті «Сільські вісті», в журналі «Дивослово»*;

г) назви нагород: *орден «Перемога», медаль «За оборону Києва»*;

ґ) назви закладів, підприємств, організацій: *на заводі «Арсенал», санаторій «Перлина Прикарпаття»*;

д) назви марок машин: *літак «Антей», на комбайні «Нива», автомобіль «Тойота»*;

е) назви асортименту продовольчих товарів: *цукерки «Пташине молоко», з печивом «Марія»*.

Розрізняють структурні види прикладок: непоширені й поширені. *Непоширені* прикладки виражаються одним повнозначним словом, *поширені* — утворюються поєднанням двох і більше повнозначних слів, що сприяє їх відокремленню (в усному мовленні обидва різновиди прикладок передаються своєрідною інтонацією, а на письмі — позначаються певними розділовими знаками): *Краплинами блищать вологі очі підлітка-дівчати* (М. Рильський); *Я люблю Дніпро — велику ріку мого народу* (О. Довженко); *Капітан Косачов, сорокалітній чоловік з срібними скронями і відвертим поглядом розумних очей, розпитував доньку про рідне місто, про бабусю* (Ю. Збанацький).

Для розрізнення прикладок і сполучень слів неприкладкового характеру варто брати до уваги те, що прикладкові сполучення слів завжди позначають один об'єкт позамовної дійсності (прикладка і пояснюваний іменник становлять при цьому різні назви того самого об'єкта, предмета): *Листоноша чорноброва носить вісточки-листя* (А. Малишко); *У синій дзвін палкого неба ковалик-жайворонок б'є* (А. Малишко); *Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невелика річка Раставиця* (І. Нечуй-Левицький). Семантично, своїм лексичним значенням прикладка конкретніша від підпорядковувального слова, яке вона здебільшого уточнює, конкретизує. Крім того, прикладку легко трансформувати

(перетворити) в присудок. О. Шахматов зауважував, що «наявність у мові прикладки стоїть у прямому зв'язку з можливістю вживання іменників як назв субстанцій чи явищ у ролі присудків».

Між прикладкою і означуванням словом відношення апозитивні (лат. *appositio* — прикладка), означально-іменникові, за яких іменник-прикладка семантично підпорядковується пояснюваному слову, переважно іменнику.

У сполученнях неприкладкового характеру компоненти позначають дві різні особи, предмети, явища, що сприймаються як синтаксично рівноцінні, але семантично зовсім різні. Проте в багатьох випадках вони можуть бути об'єднані певним родовим узагальненням: *батько-мати (батьки)*, *хліб-сіль (їжа)*, *гуси-лебеді (перелітні птахи)*, *терни-байраки (бездоріжжя)*, *жито-пшениця (урожай)* тощо.

Прикладка — комунікативно важливий і поширений засіб вираження означальності в мовленні.

Додаток

Важлива роль у формуванні синтаксичної поширеності структури речення належить додаткам. На відміну від інших другорядних членів, додаток у багатьох випадках є обов'язковим або передбачуваним, прогнозованим компонентом речення.

Додаток — другорядний член речення, що називає особу, істоту, предмет, на які спрямована чи яких стосується дія (процес, стан, ознака).

Йому властиві такі синтаксичні й семантичні диференційні ознаки:

— типовою формою вираження слугують іменники та займенники в непрямих відмінках;

— з означуванням словом пов'язаний синтаксичним зв'язком керування, значно рідше — прилягання;

— виражає об'єктні відношення між членами речення;

— у реченні найчастіше перебуває в постпозиції щодо означуваного слова;

— підпорядковувальним словом стосовно додатка є дієслово або віддієслівна форма іменника.

Додатки найчастіше виражаються словами повнозначних частин мови, а саме:

а) іменниками у формах непрямих відмінків без прийменників чи з прийменниками (*Сусідки похилили голови і мовчать* (У. Самчук); *В натовп падало біле сонце й пахло сливами і яблуками* (М. Хвильовий); *Гнат лежить, сумує за ріллею, за Марією* (У. Самчук));

б) займенниками у формах непрямих відмінків (*Він зітхнув, але зачепити її не наважився* (М. Хвильовий); *Народ шукає в геніях себе* (Л. Костенко));

в) субстантивованими прикметниками чи дієприкметниками (*Боярин та сват садовлять молоду на подушку* (У. Самчук); *Черниш дивився на пораних майже з побожною шаною* (О. Гончар));

г) числівниками (*Стрілка годинника наближається до дванадцяти* (Д. Бедзик); *Час наближався до шістнадцяти нуль-нуль* (Ю. Яновський));

г) прислівниками (*А молоді про «завтра» сперечались, боротись за «сьогодні» узялись* (М. Рильський));

д) дієсловами (*Вона була страшенно мовчазна, й від неї Кармазови чули тільки коротке «слухаю»* (М. Хвильовий); *Я прошу тебе не жартувати! — мало не скрикнув товариш Вовчик* (М. Хвильовий));

е) вигуками (*Несла ворона до мого двору, мов хліба крихітку, своє картаве «кра»* (І. Нехода); *Протягли своє «ку-ку-рі-ку!» горласті півні* (Панас Мирний));

є) синтаксично нерозкладними сполученнями слів (*Вона попрохала в мене п'ять карбованців* (М. Хвильовий); *Потім узяла букет квітів з нашої маленької оранжереї й сіла на підводу* (М. Хвильовий); *У кожного із ближніх — навіть найбільших моїх ворогів — буває така, знаєш, людська усмішка* (М. Хвильовий)).

З огляду на своєрідність керування в підрядному словосполученні з об'єктивними відношеннями розмежовують додатки прямі і непрямі.

Прямий додаток позначає об'єкт, на який дія, виражена присудком, спрямована безпосередньо. Такий додаток у структурі речення значеннєво важливий, прогнозований, передбачуваний структурою і семантикою присудка, зазвичай вираженого перехідним дієсловом.

Функцію прямого додатка найчастіше виконує іменник (рідше займенник чи інше слово в значенні іменника)

у формі знахідного відмінка без прийменника: *Стінний годинник одбивав секунди* (М. Хвильовий); *Часом вітер похитне дерева* (У. Самчук); *Ми друзів правдивих в біді пізнавали* (М. Стельмах).

Прямий додаток може бути виражений і формою родового відмінка без прийменника, якщо:

— при дієслові-присудку стоїть заперечна частка *не*: *Душа образ не забува* (Л. Костенко); *Соломія не одривала очей від берега* (М. Коцюбинський);

— дія поширюється на частину предмета: *Покладіть отут м'яти, та хай тополя шелестить* (П. Тичина); *Мелашка побігла до сусідів позичати хліба на обід* (І. Нечуй-Левицький);

— додаток можна вжити у формі знахідного відмінка: *Сіли коло столу, Гнат замовив шинки* (чого?), *хліба* (чого?) і *гірчицю* (що?) (У. Самчук), пор.: *Гнат замовив шинку* (що?), *хліб* (що?) і *гірчицю* (що?);

— додаток позначає особу чи неживий предмет у безособовому реченні: *Шкода мені матері старої* (Панас Мирний); *Чомусь шкода зробилося цієї рослини* (І. Ле).

Непрямий додаток має значення об'єкта, на який дія спрямована не прямо, а опосередковано; стосується об'єкта лише певною мірою.

Непрямі додатки мають різнотипні форми вираження — форми всіх непрямих відмінків: *Люди юрбами йшли до Марії* (У. Самчук); *Ганна з-під лоба дивилась на Дмитрія* (М. Хвильовий); *Шовкун з лагідним спокоєм щось розповідав співбесідникам про гірські пригоди* (О. Гончар); *Не вимагай від рідних неможливого* (В. Сухомлинський); *На балконі танцював білий вихор, тополінний пух прилипав до білих занавісок* (В. Симоненко).

Через те що додаток і обставина можуть виражатися іменниково-прийменниковими сполученнями слів, іноді їх важко розрізнити. Варто брати до уваги такі семантико-синтаксичні особливості: якщо іменник зберігає предметне значення, то його якість має слугувати підставою для кваліфікації іменника як додатка; в інших випадках наявна обставина. Наприклад, у реченні *Однак навіть діти не одірвали її од книжок* (М. Хвильовий) іменник *од книжок* — непрямий додаток, бо повністю зберігається його предметне значення. Натомість у реченні *Йшов од банку, заглянув у вікно, так і*

є, сидить за машинкою (М. Хвильовий) член речення *од банку* сприймається з послабленою предметністю, через що його доцільніше вважати обставиною місця.

Одним зі способів розмежування додатків і обставин, виражених іменниками у формах непрямих відмінків із прийменником, є зіставлення неморфологізованих і морфологізованих форм певних лексем. Додаток можна замінити особовим займенником з тим самим прийменником, а обставину — прислівником: *І вже зовсім повеселілий під'їхав до трактористів*: «Хліб та сіль!» (М. Хвильовий), пор.: *І вже зовсім повеселілий під'їхав до них* (додаток); *Ще здалеку помітив Твердохліб худобу під скиртою* (М. Хвильовий), пор.: *Ще здалеку помітив Твердохліб худобу там, під скиртою* (обставина).

Непрямий додаток нерідко виражається інфінітивом. У розмежуванні інфінітива-дodatка та інфінітива, який становить основний компонент складеного дієслівного присудка, потрібно брати до уваги таке:

1) інфінітив-додаток здебільшого поєднується з дієсловами на позначення волевиявлень людини: (*просити, наказати, благувати, обіцяти, допомагати, перешкоджати, повчати* та ін.): *Ввечері крізь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика* (Г. Тютюнник); *Привчав мене батько трудитись до поту, а мати — любити пісні* (П. Воронько); *Він їхав на ярмарок і підхопив нас, потім ще й дозволив нам переночувати під його возом* (І. Микитенко);

2) дія, виражена дієсловом-присудком, безпосередньо спрямована на залежний від нього об'єкт, який водночас є також суб'єктом (умовно) інфінітивної дії: *Ми вчили вас жити чесно і трудитися для людей* (О. Довженко);

3) додаток, виражений інфінітивом, можна перетворити на додаток-іменник або підрядне з'ясувальне речення: *Дочка вечерять подає. А мати хоче поучати, так соловейко не дає* (Т. Шевченко), пор.: *Дочка подає вечерю; Шахай наказав підвести коня* (Ю. Яновський), пор.: *Шахай наказав, щоб підвели коня*.

Оскільки додаток позначає предмет (об'єкт), на який спрямована або якого стосується певна дія, процес, стан чи ознака, він має розгалужену значеннєвість.

Обставина та її різновиди

На противагу означенням і додаткам обставини виокремлюють не тільки за граматичними ознаками, а передовсім за властивою їм розгалуженою значеннєвістю, структурною та функціональною різноманітністю.

Обставина — другорядний член речення, що виражає спосіб, перебіг, допустовість дії, її якість, інтенсивність чи місце, час, мету, причину, умову.

Як структурно-семантичний компонент речення обставина характеризується такими диференційними ознаками:

- не входить до основної структурної схеми речення;
- типовою формою її вираження слугують прислівники, дієприслівники, іменники в непрямих відмінках із прийменниками чи без них;
- виражає адвербіальні (обставинні) семантико-синтаксичні відношення між членами речення;
- спосіб зв'язку її з означуваним словом — керування або прилягання;
- не має чітко усталеної позиції в реченні: може бути в препозиції і в постпозиції щодо пояснюваного слова;
- пояснюваним словом для обставини найчастіше є дієслово.

Обставина може стосуватися як окремого члена речення, так і всього його складу. В реченні *Попередня машина несподівано зупинилася* (Ю. Яновський) обставина *несподівано* пояснює присудок *зупинилася*, а в реченні *Під горою веселками блищав Дніпро* (Я. Баш) обставина *під горою* стосується всього складу речення.

Мовними засобами вираження обставин є переважно:

- а) прислівники (*Опівночі айстри в саду розцвіли* (О. Олесь); *Місяць поволі скочувався у лісову гушавину* (М. Стельмах));
- б) дієприслівники чи дієприслівникові звороти (*Пішов козак сумуючи, нікого не кинув* (Т. Шевченко); *Лише рілля в степу, зберігши колір чорний, його перелива у золото колось* (А. Малишко));
- в) іменники у формі непрямих відмінків із прийменником чи без нього (*В очереті біліла срібною стрічкою*

Раставиця (І. Нечуй-Левицький); *Сіримі клубками непомітно відкотилися за ліс хмари* (Ю. Збанацький));

г) інфінітиви (*Я знов прийшла порятувати вас* (Леся Українка); *Раз у раз Черниш зупинявся перепочити, тримаючись за скелю руками і ногами* (О. Гончар));

г) фразеологізми (*Зажив тепер Чіпка з Грицьком душа в душу* (Панас Мирний); *У важку хвилину майор Сергєєв особисто повів в атаку й полів в бою смертю хоробрих* (Н. Рибак));

д) синтаксично нерозкладні сполучення слів (*А коли я, бувало, виходив із монастиря і ставав на початку дороги, то з глибини полів, від лісу, від краєнеба доходив до мене тихий погук* (В. Шевчук); *Місто наше стоїть на краю степів* (П. Загребельний); *Наступного ранку — знов приморозок, і навіть не приморозок, а легенька його хода, сліди його* (Є. Гуцало)).

Обставинна функція інфінітива зумовлена його семантикою. Наприклад, обставина мети, виражена інфінітивом, сполучається з дієсловами руху, проте не з усіма, а лише з такими, що позначають рух у певному просторовому напрямку (*іти, прийти, виходити, бігти, поспішати* тощо): *Дівчата вийдуть воду брать* (Т. Шевченко); *Піду шукать миленького, втоплю своє горе* (Т. Шевченко);

Обставинна семантика — явище різнотипне. За вже усталеною традицією виокремлюють такі структурно-семантичні різновиди обставин:

1. Обставини місця. Вони характеризують дію чи ознаку за відношенням до простору. Такі обставини означають:

а) місце локалізації, вияву дії: *Зорі в небі темно-синім променисто миготять* (Г. Чупринка); *Зацвіли блискавиці над гаєм* (В. Сосюра);

б) напрям руху: *Сонце, мов здорова червона діжа, випливало з-за краю землі* (М. Коцюбинський); *Зграя акордів перлистих із неба на землю полетіть* (Леся Українка);

в) шлях руху: *Степами гомін ходить уночі* (М. Рильський); *Вони пішли головною алеєю парку* (О. Донченко);

г) вихідний пункт руху: *Повернулись ми з полювання, не зробивши жодного пострілу* (Ю. Збанацький);

г) кінцевий пункт руху: *Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сіл і містечок сотні людей плвли-напливали*

до Борислава (І. Франко); Місяць поволі скочувався у лісову гущавину (М. Стельмах).

2. Обставини часу. Цей тип виражає дію чи стан у певних часових вимірах і вказує на:

а) час дії: *Вночі земля дубіла від морозу* (В. Козаченко); *Як чарує очі влітку над горою сонця схід!* (В. Терещенко);

б) початок чи завершеність дії: *Хліба від м'ясиць бракувало* (У. Самчук);

в) тривалість дії: *Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви* (М. Коцюбинський); *Цілу ніч до зорі я не спала* (Леся Українка).

3. Обставини мети. Вони вказують на мету дії чи стану: *І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала, і рушник вишиваний на щастя, на долю дала* (А. Малишко); *Виходить дівчина із хати води з криниці набирати* (А. Малишко).

4. Обставини причини. Виражають причину дії або певної ознаки: *Очі від утоми закрились* (Панас Мирний).

5. Обставини умови. Такий різновид обставин визнає умови, за яких відбувається чи може відбутися дія: *При такій умові треба ще подумати про купівлю* (М. Стельмах); *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний* (Леся Українка).

6. Обставини допуску. Цей тип обставин називає умови, всупереч яким відбувається, відбувалася чи відбудеться дія: *Незважаючи на таку рань, було вже зовсім тепло* (О. Гончар); *Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці* (О. Гончар).

7. Обставини способу дії. Позначають спосіб виконання дії: *Тихо і весело відзвонюють коси* (М. Коцюбинський); *Пахучий хліб у нашій полі росте без сліз і гіркоти* (М. Стельмах).

8. Обставини міри і ступеня. Вони виражають міру вияву дії, стану чи ознаки, ступінь інтенсивності дії, її кількості: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця* (М. Коцюбинський); *У синього молодого сповняється ущерть душа...* (М. Драй-Хмара); *Земфір дуже любив свій виноградник* (М. Коцюбинський).

Обставини виразно відрізняються від інших другорядних членів речення. Проте трапляються труднощі в розмежуванні обставини й додатка у формах приїменниково-іменникових конструкцій. Виражений іменником другорядний член речення є обставиною у таких випадках:

— коли його можна «розгорнути» однорідним та узгаляювальним або пояснювальним словом: *Степами гомін ходить уночі* (М. Рильський), пор.: *Скрізь: степами, долинами ходить гомін уночі*;

— якщо обставину у формі непрямих відмінків іменників можна перетворити на підрядне речення: *Вночі земля дубіла від морозу* (В. Козаченко), пор.: *Вночі земля дубіла, бо був мороз*;

— коли іменник у формі орудного відмінка можна замінити порівняльним зворотом: *На Славути пароплави лебедями попливали* (М. Стельмах), пор.: *По Славути пароплави, як лебеді, попливли*;

— якщо іменниково-приїменникове сполучення слів можна замінити прислівником: *Вона з тривогою вдивлялася в його обличчя, наслухаючи, чи він ще дихає* (Б. Лепкий), пор.: *Вона тривожно вдивлялася в його обличчя*.

Порівняно з іншими другорядними членами речення обставини найбільш різноманітні, структурно й семантично розгалужені численними формами морфологічного вияву.

Порівняльні звороти

У структурі простого речення і предикативній частині складного нерідко трапляються синтаксичні одиниці, які називають порівняльними зворотами і які ніколи не формуються тільки одним повнозначним словом: їх мінімальний вияв — одне повнозначне слово й одне службове: *Роса посипалась, як дощ* (О. Гончар); *Від розривів ворожих мін почорнів, наче сажа, сніг* (Я. Шпорта). Часто вживають і кількаслівні порівняльні звороти: *Мов дивний сад, шумить життя нове* (В. Сосюра); *У травах коник, як зелений гном, на скрипку грає* (М. Рильський).

Порівняльний зворот — сполучення слів, яке через порівняння здебільшого образно характеризує певну дію, стан когось або чогось.

Із синтаксичного погляду порівняльний зворот є окремим різновидом присудка, обставини способу дії,

означення чи прикладки: *У тебе голос чистий, як струмок* (Леся Українка); *Час летів, немов на крилах, і, мов сон, життя минало* (Леся Українка). Отже, порівняльні звороти не репрезентують особливого члена речення. Їх виокремлюють на підставі структурно-синтаксичної і функціональної (порівняльної) ознак.

Морфологічно-синтаксичною особливістю порівняльних зворотів є те, що вони починаються сполучником *як, мов, немов, наче, неначе, ніби* та ін. На письмі порівняльний зворот виділяється зазвичай комою чи комами (всередині речення). Водночас порівняльний зворот не відокремлюють комою (комами), якщо він:

а) становить іменну частину складеного присудка: *Була ти наче лісова царівна у зорянім вінку на темних косах* (Леся Українка);

б) становить простий присудок: *По пшениці теплий вітер хвилями гуляє, молодую пшениченьку неначе гоїдає* (Л. Глібов);

в) слугує частиною стійкого сполучення слів: *білий як сніг; лє як з відра; упав наче підкошений; Лижник летів з трампліна як птах* (З газети), пор.: *птахом*;

г) супроводиться словом *майже, зовсім*: *Я вчився майже як відмінник* (Розмовне).

Порівняльні звороти потрібно відрізняти від підрядних порівняльних речень, пор.: *Ліс порипував, як снасть* (Ю. Яновський) — порівняльний зворот і *Ліс порипував, як порипує снасть* — підрядне порівняльне речення.

У деяких випадках порівняльну частину речення слід трактувати не як порівняльний зворот з одним чи більше членами речення, а як неповне порівняльне підрядне речення, у складі якого наявний:

— іменник зі значенням носія певної дії: *Гуляйдень, як і всі подорожні, ночував, де трапиться* (Н. Рибак); *Він, як усі короткозорі, задумливо мружив проти сонця свої красиві сірі очі* (Ю. Збанацький);

— займенник зі сполучником *як*; займенник вказує на конкретний предмет, з яким за певною однаковою дією порівнюють інший: *Але сотник, як і вони, дивився у бік лісу* (Н. Рибак);

— повнозначне слово в ролі обставини чи додатка, яке конкретизує, уточнює, доповнює значення дієслова-присудка: *Тане, люта і шалена, як туман над*

склом ріки (В. Сосюра), пор.: *Тане, люта і шалена, як туман тане [де?] над склом ріки*.

Порівняльний зворот може набувати функції:

1) іменної частини складеного присудка з нульовою формою дієслова-зв'язки: *Увесь він був — як весняний неспокій* (М. Рильський); *А невісточка як веселка* (Ю. Збанацький);

2) означення (узгодженого і неузгодженого): *З краю неба насувалися білі, наче молочні, хмари* (М. Коцюбинський); *Дерева, як закидані шапками, стоять у гронах ще порожніх гнізд* (Л. Костенко); *Світиться залив з далекими, як мрія, кораблями* (М. Рильський);

3) прикладки (порівняльний зворот-прикладка трапляється нечасто, здебільшого стосується підмета, стоїть у препозиції і постпозиції щодо пояснюваного слова): *До луку, як квітник, помчала машина з дієчатами* (М. Стельмах); *Котилися молекули, як гноми* (Б. Олійник);

4) обставини: *Летять на землю груші, як з рогаток* (Л. Костенко); *Я на стайні коневі, як другу, оберемок у жолоб підкину* (А. Малишко); *Я наступлю на спогад, як на міну* (Л. Костенко); *Ніна йшла, як сліпа, не розбираючи дороги, натикаючись на пішоходів* (О. Донченко); *Кінь, ставши дибки, зупинився, як вкопаний* (М. Зарудний).

Порівняльні звороти виконують важливу стилістичну функцію, бо наповнюють речення певною порівняльною модальністю, сприймаються образно, з виразною художністю.

Явища синкретизму в системі членів речення

У теорії і практиці синтаксичного аналізу нерідко простежуються явища *синкретизму* (грец. *synkretismos* — об'єднання) — змішуваності, перехідності в системі речень і особливо в системі членів речення.

Структурні типи речень функціонально диференційовані, кількісно обмежені (прості і складні речення, двоскладні і невідносні та ін.). Речення членують на порівняно невелику кількість підтипів (наприклад, прості ускладнені речення поділяють на прості ускладнені речення з однорідними членами, з відокремленими

членами, із синтаксично ізольованими елементами; складні речення також мають розгалужену реченнєву градацію). Кожен структурний тип і підтип речень, у свою чергу, реалізується у величезній кількості конкретних індивідуальних речень — висловлюваних усно або представлених графічно (писемно). Кожне речення за властивими йому структурно-семантичними ознаками належить до певного типу й підтипу (моделі) речень. Типи речень лише загально можна назвати, бо реально вони представлені індивідуальними реченнями, кожне з яких мовленнєво неповторне — хоча б за якоюсь окремою ознакою, передусім стилістичною, функціональною.

Водночас у класифікації речень (і членів речення), що ґрунтується на спільності певної визначальної ознаки, яка їм властива, у багатьох випадках виявляються синкретичні явища. Пор.: *Я пишу і Пишу*. Перше речення — типово двоскладне, друге — повне односкладне, синкретичне, проте і до нього може бути застосований двомірний підхід і семантично-логічний аналіз, і його можна трактувати як неповне двоскладне речення, бо в ньому є діяч (мовець) — логічний суб'єкт і дія (логічний предикат), яку виражено вербально (словесно); суб'єкта дії позначено флексією -у, яка комунікативно заміщує підмет-займенник *я*.

Набагато повніше й частіше синкретизм простежується в системі членів речення, що також спричинює певну двозначність у їх інтерпретації, трактуванні. З огляду на це деякі синтаксисти схильні заперечувати наявність другорядних членів речення, які не завжди можуть бути виявлені за допомогою індивідуалізованих запитань. Наприклад, у реченні *Від цього шуму хлопець втратив здатність розмірковувати*, якщо сполучення слів *втратив здатність* уживати як синонім до «перестав», то конструкцію *втратив здатність розмірковувати* варто розглядати як ускладнений складений дієслівний присудок; якщо дієслово *втратив* вважати простим присудком, то, відповідно, додатком буде іменник *здатність*, а неузгодженим означенням до нього — *розмірковувати*.

Інші приклади синтаксичного синкретизму на рівні членів речення: *На полонині багато гірських квітів і На яблуні з'явився перший цвіт*. До члена речення *на полонині* цілком природним видається запитання *де?* і

не допускається запитання *на чому?* Це зумовлено лексичним значенням іменника *полонина*, який поєднує в собі предметне значення, характерне для іменника як частини мови, і значення певного простору. Тому *на полонині* — безсумнівно обставина місця. *На яблуні* — також обставина місця, хоча і менш очевидна. Порівняно з іменником *полонина* іменник *яблуня* означає предмет, якому властивий малооб'ємний вияв у просторі. Тому до члена речення *на яблуні* більше пасує питання *на чому?* — за цілком можливого питання *де?* Або: *Ваза з квітами стоїть на вікні; ваза [яка?] з квітами* — неузгоджене означення; *стоїть [де? на чому?] на вікні* — обставина місця або додаток. Пор.: *Поїхав [куди?] до озера* — обставина, бо дієслово-присудок *поїхав* означає дію, яка реалізується в певному напрямку, і *Підїхав [до чого?] до озера* — додаток, тому що дієслово означає однократну результативну дію, пов'язане з певним об'єктом — *озера*. Або: *Дитина простягнула руки [до чого?] до іграшки* — тільки додаток.

Певну складність також становлять випадки розмежування обставин і додатків, виражених орудним відмінком: *Я знайомий і з кайлом, і з пером, і з багнетом* (В. Сосюра) — додатки, *знайомий [з чим?]*; *Буду ниву жать і солдатом стояти біля серця твого, Батьківщино моя* (В. Сосюра) — *стояти [як?] солдатом* — обставина способу дії, пор.: *як солдат, по-солдатському; Зеленими ланами Придніпров'я йшли на захід полки*. — *Йшли [де?] ланами* — обставина місця, *ланами [якими?]* *Придніпров'я* — неузгоджене означення.

У трактуванні всіх чи тільки деяких різновидів і виявів синкретизму (особливо на рівні членів речення) нерідко вдаються до терміна «дуплексив».

Дуплексив (лат. *duplex* — подвійний, двосторонній) — другорядний член речення, який характеризується подвійною залежністю, здебільшого від предикативного, зрідка й від другорядного члена речення.

Ним одночасно виражають два типи семантико-синтаксичних відношень:

а) об'єктні та обставинні (об'єктно-обставинні): *Працював інженером [ким?]* — додаток, пор.: *як інженер, по-інженерному* — обставинна семантика; *Майнула в Херсон, служила нянькою в адвоката* (О. Гончар): *нянькою* — додаток, пор.: *як нянька* — обставина;

б) означальні та обставинні: *Виростають нехрещені [які? як?] козацькі діти* (Т. Шевченко); *На фронт Микола пішов ще хлопцем [який? коли?]* (Я. Мельник).

Функціонування дуплексивів найчастіше обмежене певною семантикою дієслів, переважно дієсловами зі значенням руху, почуттєвості: *працювати, служити, виростати, захищати, влаштувати, зробити, оформити, вважати* та ін.

У синтаксисі поширився термін «детермінант».

Детермінант (лат. *determinans (determinantis)* — той, що визначає, обмежує) — другорядний член речення, що не залежить від якого-небудь іншого члена, приєднується до всього змісту й синтаксичної будови речення.

Зазвичай детермінантом розпочинається речення. За властивою семантикою виокремлюють такі різновиди детермінантів:

— детермінанти, що визначають подію за місцем або часом її перебігу: *Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків* (М. Коцюбинський); *В той день вони вже прийшли були прощатися з Дніпром перед поверненням на батьківщину* (О. Гончар); *З ранку до ночі горляють водоноси, вищать шарманки, іржуть коні...* (О. Гончар);

— детермінанти зумовленості, що називають подію, яка перебуває в причинних, умовних, наслідкових чи відношеннях мети з основною подією: *Од переляку на його лобі виступив холодний піт* (І. Нечуй-Левицький); *Для більшої певності він понюхав корінці* (М. Коцюбинський);

— детермінанти, які слугують засобом передання якісної характеристики основної події: *Тихо і весело видзвонюють коси* (М. Коцюбинський); *Тихо, спокійно і міцно проростає земля* (М. Стельмах).

Синкретизм, дуплексиви і детермінанти у реченні на рівні його другорядних членів ще потребують повнішого науково-синтаксичного осмислення і подальших досліджень.

Порядок слів у реченні

Слова в реченнях української мови розміщуються в певному, традиційно усталеному порядку одне щодо одного. Порядок слів, членів речення відносно вільний.

У межах усієї мовносинтаксичної системи кожне зі слів у реченні зазвичай має типові для себе розташування, але не абсолютне, не єдино можливе. Наприклад, *більшість студентів* (а не *студентів більшість*), *Без книги немає справжніх знань* (і в жодному разі *книги без*), сполучник і нормативно не може бути використаний у кінці складносурядного речення, а сполучник *як* — у кінці складнопідрядного та ін. Порядок слів у реченні зумовлений соціально-мовними причинами, насамперед природно-індивідуальною сутністю української мови, своєрідністю її різнотипних одиниць — морфологічних та особливо синтаксичних. Найбільш закріплені стосовно свого місця в реченні службові слова — через свою семантичну недостатність, залежність від повнозначних слів і мінімальний кількісно-фонетичний склад.

Зміни в порядку слів пов'язані з актуальним членуванням речень, виявом у них теми й реми. Тема є основою висловлювання, а нове в повідомлюваному — рема — конкретизуючою частиною. Тема передуює ремі. Наприклад, у реченні *Рибалки вечеряли коло багаття* (І. Нечуй-Левицький) *рибалки* — тема висловлювання речення, а *вечеряли коло багаття* — рема, розгортання й конкретизація теми. Перестановка слів у реченні змістить логічні наголоси й, відповідно, зміст повідомлення.

Крім актуального членування речення, порядок слів пов'язаний із такими мовленнєвими процесами, як *інверсія* (зміни в прямому порядку слів), *інтерпозиція* (зміни в середині речення), *постпозиція* (зміни в кінці речення) і *препозиція* (початок речення певним членом).

Порядок слів — властиве певній мові розміщення слів у реченні, зумовлене його змістом і структурою.

Зазвичай члени речення можуть мати різне місце в реченні. Однак зміна порядку слів дещо обмежена, подекуди й неможлива, в усіх випадках спричиняється до певних змістових, синтаксичних і стилістичних зрушень у реченні, наприклад: *Під вишнею розлогою струмочок гомонить* (М. Терещенко), пор.: *Під розлогою вишнею струмочок гомонить*; *Струмочок гомонить під вишнею розлогою*; *Гомонить струмочок під вишнею розлогою* та ін. Водночас ненормативним, навіть семантично безглуздим виявився б такий порядок слів: *Під струмочок розлогою гомонить вишнею*.

Здавна в українській мові усталились два основні різновиди порядку слів: прямий і непрямий, або інверсійний (лат. *inversio* — переставлення, перевертання).

Прямий порядок слів має такі основні вияви:

1) морфологічний, коли, зокрема, іменники стоять перед дієсловами, прикметники, слова прикметникової форми (деякі займенники й числівники) — перед іменниками, прислівники способу дії — перед дієсловами, а місця — після них та ін.: *Легенько хвиля ледве помітно зносить човен убік* (О. Довженко); *Місяць поволі скочувався у лісову гушавину* (І. Нечуй-Левицький);

2) синтаксичний, згідно з яким присудок уживається після підмета, означення — перед підметом чи головним членом у реченнях односкладних номінативних, перед додатком чи обставиною; додаток і обставина — після присудка або після дієслівного головного члена односкладного речення та ін.

Прямий порядок слів менш кількісно виявлений із функціонального погляду. Зміною в реченнях із прямим порядком слів логічного наголосу на тих самих членах речення утворюються різні (певною мірою) стилістичні варіанти таких речень, наприклад: *Студент розв'язав задачу* — синтаксичне ядро цього речення утворене підметом і присудком; поширюється воно прямим додатком *задачу*. Проте залежно від комунікативної зорієнтованості, від того, що саме цікавить співрозмовника (суб'єкт дії, об'єкт чи сама дія), мовець за допомогою неоднакового інтонування одного із членів цього речення, навіть не змінюючи порядку слів у ньому, досягає мети висловлювання: *Студент розв'язав задачу* (саме він, а не хтось інший); *Студент розв'язав задачу* (розв'язав, а не вчинив іншу дію); *Студент розв'язав задачу* (розв'язав саме задачу, а не рівняння, приклад чи щось інше).

Непрямий порядок слів — це зміна узвичаєного розміщення слів у реченні з метою надання йому певної значеннєвості. Такий порядок слів впливає на зміст речення, його семантику. У словосполученнях із кількісним числівником у препозиції до означуваного слова міститься вказівка на чітко окреслений період або точно визначену кількість осіб, тимчасом як перенесення числівника в постпозицію змінює значення вислову на приблизне: *П'ять років минуло з того часу*, пор.:

Років п'ять минуло з того часу; Двадцять студентів не з'явилися на лекцію, пор.: *Студентів двадцять не з'явилися на лекцію*.

Зміну порядку слів у реченні найчастіше використовують у художньому мовленні — як стилістичний засіб увиразнення слова чи групи слів: *З тихим плескотом на берег ріки хвилечка перлиста; Править хтось малим човенцем, — в'ється стежка злотиста* (Леся Українка); *І тиха осінь, мрійна, яснолиста, несла в серця надію і тривогу* (А. Малишко); *Крізь голубий морозяний туман трави посохлої ударив запах милий* (М. Рильський).

В окремих випадках порядок слів у реченні слугує синтаксичним засобом визначення його структури й типу. Це стосується синтаксичних побудов, утворених іменниковою і прикметниковою словоформами, наприклад: *Сонячний ранок* — односкладне номінативне речення, поширене; *ранок* — головний член односкладного речення, сонячний — узгоджене означення. Пор.: *Ранок сонячний* — двоскладне, непоширене речення; *ранок* — простий підмет, *сонячний* — іменна частина складеного іменного присудка.

Якщо підмет і присудок виражені іменниками у формі називного відмінка, порядок слів визначає синтаксичну роль таких іменників: *Мій батько* (підмет) — *інженер* (присудок), пор.: *Інженер* (підмет) — *мій батько* (присудок).

Порядок розміщення слів може слугувати критерієм визначення синтаксичної ролі інфінітива в реченні, наприклад: *Переховуватись далі на цьому боці було небезпечно* (М. Коцюбинський), *переховуватись* — підмет. У реченні *Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве!* (П. Куліш) інфінітив *згадувати* є головним членом односкладного безособового речення. Такі речення різняться і стилістично: перше з них містить оцінку ситуації, друге слугує засобом вираження внутрішнього емоційного стану людини.

Прямий і непрямий порядок слів у реченнях формують властиві їм синтаксичну і стилістичну розмаїтість, своєрідність, семантичну варіантність, мовленнєву милозвучність.

Отже, члени речення — найчисленніші синтаксичні одиниці. Навіть одним членом речення нерідко формується окреме речення. Залежно від структурного й

семантичного їх розмаїття, розміщення (порядку) у реченні витворюється таке саме розмаїття речень, їхніх різновидів, які сукупно репрезентують весь синтаксичний обшир, конструктивний (побудовний) склад мови.

4.2. Односкладні речення

Речення з одним головним членом посідають особнє місце в синтаксичній системі мови. Це специфічні за будовою, значною мірою і за змістом та виконуваною стилістичною функцією синтаксичні одиниці. За особливостями семантики і способами вираження головного члена односкладні речення поділяють на кілька різновидів.

Сутність односкладних речень

Терміни «двоскладні речення» і «односкладні речення» запровадив і обґрунтував О. Шахматов у праці «Синтаксис російської мови».

Будь-яке односкладне речення (як і двоскладне) є двобічною конструкцією: мовною, оскільки структурно-граматичні (синтаксичні) моделі односкладних речень закріплюються і зберігаються в колективній свідомості осіб, які належать до певного етносу, і мовленнєвою структурною одиницею, бо, становлячи елемент усенародної мови, односкладні речення формуються й реалізуються в мовленні кожної окремої особи. Односкладні речення, як і двоскладні, також підлягають аналізу у вимірах: загальнореченнєвому, що передбачає вивчення односкладних речень як окремих структурно-семантичних комунікативних конструкцій, і членореченнєвому, сутність якого полягає у виявленні й характеристикі членів речення. Односкладні структури по-особливому відображають певні сегменти (складові) об'єктивної дійсності. Щоправда, у двоскладних реченнях ці вияви відтворюються повніше, бо семантико-синтаксичний центр у них представлений двома головними членами речення — підметом і присудком, навколо яких зазвичай формується значно більша кіль-

кість членів речення, через що двоскладними реченнями може бути переданий об'ємніший вияв інформації, ніж односкладними.

Односкладне речення — речення з одним головним членом, яке для вияву повноти і своєрідного характеру своєї синтаксичної будови та об'єктивно-суб'єктивного змісту не потребує доповнення другим головним членом.

Структура односкладних речень (як і двоскладних) строго регламентована, бо кожен із їх різновидів має саме таку, а не іншу форму головного члена. Наприклад: *Завтра зранку вийду до криниці, непочатої води нап'юсь* (І. Вирган); *Заспіваймо пісню веселеньку про сусідку молоденьку* (Нар. творчість); *Народ пробудився, народ повстав. Придавили, приглушили, потопили волю, залляли кров'ю землю* (К. Гордієнко); *Гірко заробиш, солодко з'їси* (І. Франко); *Вже смеркалося* (В. Грінченко); *Так продати? Продати віру? Продати своїх? Злазь з коня!* (О. Довженко); *Осінь. І така тиха, така ласкава* (А. Головка).

Види односкладних речень різняться граматичною формою головного члена, його структурно-семантичною сутністю, частково — деякими іншими синтаксичними особливостями, наприклад наявністю чи відсутністю певного типу другорядних членів речення, їх кількістю.

Залежно від способу вираження головного члена односкладні речення поділяють на дві принципово відмінні за своєю внутрішньосинтаксичною організацією, семантикою і стилістичною спрямованістю групи: дієслівні та іменні (номінативні).

Дієслівні односкладні речення втілюють різноструктурні моделі речення і посідають неоднакове місце у семантико-змістовій градації речень за віссю «означеність — неозначеність». До дієслівних односкладних речень належать: означено-особові речення, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні. В односкладних дієслівних реченнях синтаксичну функцію головного члена виконує певна особова форма дієслова, безособове дієслово, інфінітив, дієслівна форма на *-но*, *-то*, безособово-продикативне слово чи предикативний прислівник.

Більшість односкладних дієслівних речень можлива тільки за умови, коли їхній суб'єкт об'єднаний загальним

поняттям «людина», «люди», інакше кажучи, коли виконавцем дії є особа (особи), а не якась інша істота чи неживий предмет. У багатьох дієслівних та іменних односкладних реченнях мовиться лише про певні явища природи, стверджується їх наявність чи відсутність: *Тим часом розвиднілося, світало* (М. Рильський), пор.: *Ще не розвиднілося — не світало* — обидва речення односкладні безособові; *Літо. Починає благословитись на світ* (Л. Костенко): речення *Літо* — односкладне номінативне.

Іменні односкладні речення представлені лише одним різновидом — *номінативними реченнями*, головний член яких виражений іменником: *Сонячні чудесні міста. Вільні люди* (О. Гончар); *Молодь. Жарти. Співи всюди. Я той вечір не забуду* (В. Сосюра).

Односкладні речення обох різновидів об'єднує спільна домінанта (головна ознака) — синтаксична форма головного члена речення, якому безпосередньо чи опосередковано підпорядковуються всі інші члени речення.

Із внутрішньосинтаксичного погляду найпростішими, структурно елементарними є односкладні непоширені речення, що складаються з одного слова чи словосполучення в ролі головного члена: *Працюю; Читаєте; Світає; Сидіти! Весна ж! і под.* Однак найчастіше односкладні речення становлять синтаксично поширені конструкції, бо, крім головного члена, мають у своєму складі один або кілька другорядних. Весь структурно-семантичний склад односкладного речення утворює цілісний синтаксичний комплекс.

Односкладні речення, як і двоскладні, виражають судження, проте в особливий спосіб: суб'єкт судження (предмет думки) в односкладних реченнях не вербалізований, тобто не виражений словесно — ні окремим словом, ні окремим сполученням слів, через що сприймається як чуттєвий образ, сформований під впливом конкретних вражень від конкретних фактів дійсності. Наприклад, стоячи на березі моря під час заходу сонця і спостерігаючи за тим, як змінюються барви неба і морської води, дослухаючись до плюскоту хвилі, дихаючи на повні груди свіжим повітрям, людина, як зауважує В. Бабайцева, може висловити свій чуттєвий стан і однослівним односкладним безособовим реченням *Прекрасно!*, і кількаслівним двоскладним реченням, зокре-

ма: *Прекрасним є захід сонця на морі!* У першому реченні об'єкт (предмет) судження відображений невербалізовано, несловесно, фіксується лише свідомістю у вигляді сприймань та відчуттів (перший компонент думки) і у вигляді вербалізованого предиката — *Прекрасно!* Судження залишається двоچленним, хоча предмет думки представлений у свідомості тільки одним вербалізованим поняттям — предикатом, який синтаксично реалізується в єдиному в реченні головному члені. У двоскладному реченні обидва компоненти судження вербалізовані: суб'єкт судження — підметовою групою *захід сонця на морі*, предикат судження — присудком *є прекрасним*.

У реченні *Весна!* так само вербалізовано лише предикат логічно-психологічного судження. Тим часом його суб'єкт уявляється як мислено-чуттєвий образ, який описово можна було б сформулювати приблизно так: *Те, що я сприймаю в цю мить навколо, (є)...* У синтаксичній структурі речення зв'язка є звичайно редукована, становить нульову частину конструкції.

Отже, структурно-граматичний і семантичний центр односкладного речення представлений у єдиному головному члені. Другого головного члена речення немає, і його не можна відтворити ні зі структурно-змістової природи односкладного речення, ні з певної конкретної ситуації мовлення, ні з контексту, тобто змісту і структури сусідніх речень.

Різновиди односкладних речень

Залежно від семантики і форми вираження головного члена односкладні речення поділяють на кілька різновидів: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні та номінативні.

Означено-особові речення

У системі односкладних конструкцій легко вирізнити односкладні означено-особові речення, оскільки вони виразно спеціалізовані та індивідуалізовані, бо

вказують на означену особу. На цій підставі деякі науковці зараховують їх до неповних двоскладних речень, тому питання про статус означено-особових речень залишається дискусійним.

Односкладні означено-особові речення — різновид односкладних простих речень, у яких виконувач дії мислиться означено, а головний член речення виражений дієсловом у формі 1-ї або 2-ї особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу чи наказового способу.

Односкладні означено-особові речення використовують у всіх стилях мови, найчастіше — в діалогічному уснорозмовному і художньо-літературному мовленні: *Сплю. Солодко, міцно і навіть сон бачу* (М. Коцюбинський); *Вигострю, виточу зброю іскристу* (Леся Українка); *Постривайте — все розкажу. Слухайте, дівчата* (Т. Шевченко); *Люби свій труд, люби свою Вітчизну, й вона тобі віддячить за любов; Вдармо ж в струни, браття!* (В. Сосюра).

Односкладним означено-особовим реченням властива повна визначеність виконувача дії або суб'єкта стану. Немає семантичних відмінностей між структурами *З вершин минулого майбутнє бачимо* (І. Вирган) і *З вершин минулого ми майбутнє бачимо*. І хоча перша з них — без підмета-займенника *ми* — є односкладним реченням, а друга — двоскладним, обидва речення однаковою мірою означені. Відмінність між ними тільки синтаксична й стилістична, через що деякі лінгвісти (О. Пешковський, Л. Булаховський та ін.) не вважають їх окремим різновидом односкладних дієслівних речень, вбачають у них тільки неповну реалізацію структурно-синтаксичної схеми двоскладних речень. Справді, відмінностей у їхній семантиці майже немає. Відсутність займенникового підмета компенсується дієслівною словоформою. Наявність такого підмета нерідко могла б виявитися граматично й семантично надлишковою. Водночас така наявність цілком може сприйматися як доцільна за певних обставин, наприклад у художньому тексті — як стилістична фігура повторення. У нехудожніх стилях мови, особливо офіційно-діловому, який потребує точного однозначного відображення зв'язку дії з її виконувачем, уживання обох різновидів речень — односкладних означено-особових і двоскладних — регла-

ментується досить чітко. Наприклад, заяву починають односкладною конструкцією (*Прошу Вас...*), тоді як автобіографію — двоскладною займенниково-підметовою (*Я, Грушенко...*).

Основою для інтерпретації речень типу *Поставлю хату і кімнату, Садок-райочок посаджу* (Т. Шевченко) як односкладних означено-особових слугує передусім те, що вони самостійні так само, як і речення двоскладні — з наявним підметом-займенником. Дієслово своїм закінченням вказує на те, що дія-стан однозначно приписується або тільки 1-й, або 2-й особі: *поставлю хату* — тобто *я поставлю; поставиш...* — тобто *ти поставиш; поставимо...* — *ми...*; *поставите...* — *ви...*; *постав...* — *ти...*; *поставмо...* — *ми...*; *поставте...* — *ви*. Хоча синтаксична парадигма дієслівного головного члена односкладних означено-особових речень обмежується тільки цими формами особи, це не збіднює і не зневизначає змісту конструкції, а тільки модифікує її стилістичну сутність.

Уживання односкладних означено-особових речень зумовлене тими конкретними обставинами, за яких відбувається обмін думками. Хто витворює дію або перебуває в певному стані, кому саме адресовано мовлення-репліку, — про це слухач або читач дізнається із ситуації мовлення, контексту, звертання, наявного в самій односкладній структурі, і передусім — з дієслівної форми головного члена, яка вказує на особу: *Коханий, глянь на мене* (Леся Українка); *Піди, Чіпко, загороду почисти* (Панас Мирний); *Змилуйтеся... люди... я нічого не винен* (М. Коцюбинський); *Світи, світи, місяцю, гей, гей* (О. Довженко).

Односкладні означено-особові речення і двоскладні повні (з підметом-займенником *я, ти, ми* або *ви*) — це два категоріальні варіанти речення: з матеріально незаповненою і матеріально заповненою позицією головного члена речення. Зміст речення цим не порушується. На такий формально-синтаксичній відмінності ґрунтується стилістична своєрідність односкладних означено-особових речень. Вона полягає в тому, що через відсутність у цих реченнях підмета-займенника в них більше, ніж у семантично синонімічних двоскладних реченнях, увага зосереджується на головному дієслівному члені, тобто на передній план виходить не особа, а дія або стан.

У багатьох випадках можливі тільки двоскладні конструкції з підметом — особовим займенником. Це

зумовлюється конкретною комунікативною потребою, якою диктується саме двоскладна, а не односкладна реченнєва структура. Коли, наприклад, потрібно акцентувати увагу на особі мовця або співрозмовника, підмет-займенник сприймається як функціонально вагомий. Такий підмет потрапляє в імпульсивну позицію, переймаючи на себе логічний наголос. Зокрема, це буває при протиставленні однієї особи іншій, зіставленні й порівнянні їх, запереченні чи приєднанні певної особи до уже вчиненого кимось іншим: *В далекій дорозі Найдю або долю, або за Дніпром Ляжу головою... А ти не заплачеш, А ти не побачиш, як ворон клює Ті карії очі...* (Т. Шевченко); *Радіють люди, що одпочинуть. А я дивлюся... І серцем лину В темний садочок на Україну* (Т. Шевченко); *Може, я міг би вам допомогти? — довірливо запитав незнайомий. — Ви не можете мені допомогти* (О. Гончар); *Слухайте, чого ви плачете? — майже сердито запитав політрук Ясногорську... — Я не плачу, — сказала вона* (О. Гончар). У таких двоскладних реченнях займенник-підмет я або ти потрібний: без нього фраза втрачає змістову чіткість або й зовсім деформується (перший приклад). Особові займенники наявні, як правило, при складених присудках, іменна частина яких виражена іменником, прикметником, числівником, займенником, а також тоді, коли присудок (простий) виражено формами минулого часу чи умовного способу, які передають значення 1-ї чи 2-ї особи не безпосередньо власними засобами, а особовими займенниками 1-ї і 2-ї особи: *Подивись на мене: Я Катруся твоя люба* (Т. Шевченко); *Я артист, — відповів він, — людина вільної професії. Живописець!* (О. Гончар); *І багата я, і вродлива я, Та не маю собі пари — Безталанна я!* (Т. Шевченко); *Я не самотній, є з ким вік дожить* (Т. Шевченко); *Квіти мої, діти! Нащо вас кохав я, нащо доглядав?* (Т. Шевченко).

Виразною є тенденція до усунення підметів, які відповідають 1-й або 2-й особі, в розмовному, зокрема в неакцентованому, мовленні тоді, коли не прийнято називати виконавця дії особовим займенником. Ця тенденція також чітко позначається на оформленні оповіді в епістолярному стилі: *Жду ласкавої оповіді на цей лист* (М. Коцюбинський). Поширюється вона й на науково-публіцистичні контексти: *Дозволю собі розібрати*

тись в цих помилках; Нарешті, відзначу цікавий факт... (Лєся Українка); у структурах поетичного мовлення, зокрема у випадку його виразної стилізації під уснорозмовний стиль вислову: *Гаї шумлять — Я слухаю. Хмарки біжать — милуюся, Милуюся-дивуюся, Чого душі моїй так весело* (П. Тичина); *Ой піду я в гай зелений, Посаджу я руту. Якщо зійде моя рута, Остануся рута* (Т. Шевченко).

Майже стали нормою означено-особові односкладні речення з головним членом у дієслівних формах наказового способу, які, за визначенням О. Шахматова, взагалі не розчленовуються: поряд з *ходи, ходіть* можливі сполучення *ти ходи, ви ходіть*, однак ці словосполучення за своїм значенням не тотожні з *ходи, ходіть*, бо містять відтінок пом'якшення прохання або дружельюбної наполегливості. Коли, наприклад, порівняти односкладну і двоскладну структури *Збуди його і Заграй ти з ним* у Шевченкових рядках *Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш. Збуди його, Заграй ти з ним, Спитай сине море...*, то навіть за однакового інтонування таких речень зрозуміло, що їх функції не збігаються: відтінок прохання в односкладній структурі менш відчутний.

Неозначено-особові речення

На своєрідну сутність цього різновиду односкладних речень уже вказує їхня назва: уявлення про осіб як виконавців дії у змісті цих речень присутнє, однак ці особи сприймаються неозначено, неіндивідуально: *Англійську мову тепер вивчають у всіх державах* (Із газети); *У піснях тебе називали зіркою* (Г. Латник); *Вчора Максимові принесли повістку: кликали до сільради* (М. Потупейко).

Неозначено-особові речення належать до інтерстильових синтаксичних явищ, проте найчастіше до них вдаються в розмовно-побутовому мовленні.

Категоріальною синтаксичною ознакою неозначено-особових конструкцій слугує відсутність у них граматичного підмета, хоча б займенникового. Суб'єкт дії, окреслений наявною в реченні множинною формою

головного дієслівного члена речення, стосується багатьох чи кількох невизначених осіб: *Чуєте, як у селі співають?* (М. Стельмах). Конкретний іменник на роль підмета тут не можна чи важко дібрати. Звичайно, суб'єкт дії в цій структурі мислиться, проте в думці він відіграє дуже незначну роль. Неозначеність суб'єкта дії в таких реченнях — основна специфіка їхнього змісту, що з логічно-значеннєвого боку відрізняє їх від односкладних речень усіх інших типів.

Неозначено-особові речення — різновид односкладних речень, у яких виконувач дії мислиться неозначено, а головний член речення виражений дієсловом 3-ї особи множини теперішнього, майбутнього часу або формою множини минулого часу чи умовного способу.

Невизначеність виконувача дії в односкладних неозначено-особових реченнях продиктована характером висловленої думки. Ця думка двочленна: предикат у ній вербалізований, а суб'єкт сприймається на рівні уявлення про певні невизначені особи (інколи особу). Діюча особа в таких реченнях граматично не виражена, увагу зосереджено на певній дії, події, що посилює змістову вагомість головного дієслівного члена речення.

Існують різні градації невизначеності суб'єкта дії в неозначено-особових структурах. У власне неозначено-особових реченнях суб'єкт дії зовсім не відомий мовцеві, але це неістотно, бо немає потреби в найменуванні виконувача дії: *Повантажили нас в ешелони — повезли на південь* (Г. Тютюнник); *«Заповіт» співають мовами всіх народів світу. Знають його й далеко за межами нашої країни* (А. Шиян); *Таких, як ти, чекають все життя заради миті* (О. Пахльовська); *Дім був великий, перед війною тут приймали гостей із столиці* (Ю. Бедзик).

Помітно меншою є невизначеність суб'єкта дії у реченнях типу: *Багатим та скупим вливали розпечене срібло в рот* (І. Котляревський); *На світанку вже вантажили зерно в машину* (О. Гончар); *Нас зустрічають хлібом-сіллю* (С. Скляренко); *Пораненого кладуть на покосі під яблунею в холодку* (О. Гончар); *Вам порадили йти на роботу* (Ю. Збанацький); *До Харкова під'їжджали вночі* (Г. Тютюнник); *Після вечері зразу ж лягали спати* (О. Довженко); *Вивели Олександру з подвір'я та й кинули під тином без помічі, саму з малим Тимком*

(Марко Вовчок); *Про нього нам розповідали в штабі дивізії* (А. Головка); *У мене відняли щастя честі і громадянського життя* (О. Довженко).

Показовим прикладом є речення з «Енеїди» І. Котляревського: *Латину тільки що сказали, що од Енея єсть послы*. За логікою речей, Латин, звісно, не міг забути (тільки що сказали), хто повідомив про прибуття послів, але автор не вважав за потрібне інформувати про це слухачів. Тому суб'єкт дії залишається для них невідомим, мабуть, і неактуальним. Не джерело дії «сказали» (хто саме), а тільки сама дія й варта уваги з погляду загального змісту повідомлюваного автором, — її й названо. Цей приклад репрезентує той різновид неозначено-особових речень, у яких мовець (автор) може більшою чи меншою мірою знати суб'єкта дії, але з різних причин не називає його, зумисне усуває з речення, чим створюється неозначеність, неокресленість суб'єкта: *Висунули мене кандидатом у депутати* (Ю. Яновський); *Світить білолиций на всю Україну, Світить... а чи бачить мою сиротину, Оксану з Вільшани, мою сироту? Де її мордують, де вона воркує?* (Т. Шевченко); *Куди везуть? Цього їм не кажуть. Де стрінуться з ворогом?* (О. Гончар).

У деяких випадках виконувач дії відомий мовцеві і може бути названий, наприклад: *Наші відступили до Києва, а мене відрядили в підпілля польське* (О. Довженко); автор не міг не знати, хто саме відрядив його, проте цей момент у своїй розповіді він вважав неістотним для читача. Тому речення й набуло односкладної неозначено-особової структури.

Нерідко кажуть: *Мені вже нагадували про це*, — хоч нагадувала відома мовцеві особа; *Уже підписали наказ по університету* — хоча мовцеві (і не тільки йому) зрозуміло, що підписав наказ ректор або інша офіційна особа від імені ректора; *Вас просять взяти сказане до уваги* — співрозмовникові відомо, що просить одна особа (сам мовець), речення — односкладне неозначено-особове.

Для неозначено-особових конструкцій характерна всеосяжна синтаксична позиційність у складі контексту, структурно-функціональна варіантність, багатство інтонаційного оформлення. Часто вони є своєрідними зачинами складнопідрядних речень, виконуючи в них

роль синтаксично головного компонента: *Кажуть, легше повалити, ніж звести в будівлі стіни* (М. Нагнибіда). Властива їм і функція вставного слова, сполучення слів чи речення: *Великому розумові, кажуть, гріх у закутку сидіти* (Л. Ляшенко); *Згодом дитина, як то кажуть, вилюділа і, на радість Аркадієві, скидалася більше на хлопця, ніж на дівчину* (І. Вільде). Неозначено-особові речення не бувають спонукальними, оскільки, не маючи головним членом дієслова у формі 2-ї особи і, отже, не адресуючись конкретному співрозмовникові, не можуть самостійно виражати ні наказ, ні прохання, ні заклик, ні будь-яке інше спонукування. Їх здебільшого використовують у ролі оповідних структур, передаючи повідомлення про певні факти, події, явища. Значно рідше вдаються до них з метою вираження питальної модальності — переважно в розмовно-побутових діалогах: *Уже відкрили новий кінотеатр? Чи організовуватимуть міський ярмарок у цьому році?* та ін.

Роль головного члена в неозначено-особових реченнях може виконувати тільки персоніфіковане дієслово, що позначає дію лише особи (осіб), а не тварини чи предмета, як, наприклад, у таких двоскладних реченнях: *В гаю цвірінькають, У лісі дзюркотять, Над шляхом клубочаться* (ці речення — двоскладні неповні).

Отже, суб'єкт дії в односкладних неозначено-особових реченнях сприймається неоднаково: як зовсім невідомий мовцеві, тільки частково ним усвідомлюваний чи навіть відомий, але в називанні його немає комунікативної потреби за певної мовленнєвої ситуації.

Узагальнено-особові речення

Поширеним типом односкладних речень є узагальнено-особові. Їх предикативний центр містить у собі значення суб'єкта дії, проте, на відміну від неозначено-особових конструкцій, у яких значення виконувача дії сприймається в різних градаціях неозначеності, в узагальнено-особових структурах наявний узагальнений виконувач дії: дія стосується всіх, кожного, а її виконавець — певна множина осіб. Така семантична своєрідність узагальнено-особових речень досягається й відповідними внутрішньосинтаксичними чинниками — дієслівно-

особовим вираженням головного члена, який найчастіше набуває форми 2-ї, рідше — 3-ї, особи множини, хоча зрідка може втілюватись і в одининій чи множинній словоформі 1-ї особи: *Не забувай про отчий свій поріг* (А. Малишко); *Не берися не за своє діло; Написаного сокирою не вирубаєш; Хліб-сіль їжте, а правду ріжте; Два діла за раз не роблять; Без очей проживеш, без батьківщини — ніколи; Випустивши стрілу, лук не ховають; Здобудемо освіту, побачимо більше світу* (Нар. творчість).

Узагальнено-особові речення — різновид односкладних речень, у яких дія-стан сприймається узагальнено, як така, що характерна за певних умов для будь-кого, а головний член виражений дієсловом у формі 2-ї особи, зрідка — іншими особовими формами.

Узагальнено-особові речення здебільшого становлять конструкції афористичного мовлення (прислів'я, приказки, загадки, крилаті й узагалі влучні вислови). Тому зміст цих речень втілює сконденсовану мудрість, найрізноманітніші узагальнені думки, сентенції, повчання.

Ступінь узагальнення дійової особи, її неконкретності буває неоднаковим. Типові випадки, коли виконувачем дії може бути кожен, будь-хто: *Не в свої сани не сідай; Кашу маслом не зіпсуєш; Скажеш гоп, коли перескочиш; Ложки за вухо не занесеш; Шануй учителя як родителя* (Нар. творчість).

Своєю синтаксичною будовою, зокрема формою головного члена, узагальнено-особові речення можуть збігатися з іншими односкладними реченнями — неозначено-особовими, означено-особовими, а також двоскладними неповними з неназваним підметом. Означеність і неозначеність у таких випадках може поєднуватися з узагальненістю, дія стосується не тільки кожної особи, а й узагальнено уявлюваної групи осіб, через що відповідні узагальнено-особові конструкції синтаксично збігаються з означено-особовими: *Не забувайте про минуле, воно вже інеем взялось* (Л. Костенко). Однак найчастіше простежуються структурні збіги узагальнено-особових речень із неозначено-особовими, якщо головний член узагальнено-особового речення виражений дієсловом у формі 3-ї особи множини дійсного способу. Це певною мірою неозначено-узагальнені односкладні конструкції, проміжний структурний тип односкладних речень, але з перевагою семантично узагальнювального елемента і з функцією одного із засобів художньої виразності:

Давніх друзів не забувають, а при горі споминають; Курчат восени лічать; Дарованому коневі в зуби не дивляться; Лежачого не б'ють; Решетом воду не носять (Нар. творчість).

До категорії узагальнено-особових речень належать також усномовні афоризми, інші образні усталені вислови з формою 3-ї особи або 1-ої особи однини дійсного способу, формою чоловічого або жіночого роду минулого часу. Такі речення виражають різні ступені узагальнення суб'єкта дії, проте навіть найменший із них є достатнім для того, щоб за певних умов бачити в суб'єкті дії кожну особу: *П'ятами киває, бо діла не знає; Дивиться лисицею, а думає вовком; Що маємо — не дбаємо, а втративши — плачемо; Цілих в ворону, а попав у корову; Працює через пень-колоду* (Нар. творчість).

Узагальнено-особові речення спеціалізувалися в мові як типові структури виразу багатовікового досвіду, народних спостережень над фактами життя, як висновкові оцінки часто простежуваних життєвих ситуацій. У них сконцентровано багатство народного мислення, найбільш типові вияви емоційної сфери людини.

У семантично-функціональних вимірах узагальнено-особові речення поділяють на такі різновиди:

— речення з умовно-наслідковим значенням (одна дія є передумовою іншої): *Працюватимеш волю — матимеш долю;*

— речення зі значенням поради або перестороги, застереження від якоїсь дії, вчинку: *Не хвались, як ідеш у поле, а хвались, як ідеш з поля;*

— речення з модальним значенням можливості або неможливості дії. Головний член речення в таких структурах вживається із заперечною часткою не: *Наука не пиво: в рот не віллєш; Згайнуєш на жнивах хвилину — втратиш не одну зернину* (Нар. творчість).

Ці приклади належать до найпоширеніших семантичних різновидів односкладних узагальнено-особових речень. У них суб'єкт дії мислиться з повною чи з дещо обмеженою узагальненістю. Вони становлять власне узагальнено-особові речення. Крім них, виокремлюють речення з частковою узагальненістю.

Частково узагальнено-особові речення виражають дію або стан самого оповідача, передаючи в узагальненій формі його власні інтимні думки, настрої,

переживання: *Тільки й зазнав я того щастя, як був малим хлопцем. Що було набігаєшся, нагуляєшся з хлопцями по тих горах, по тих долинах!.. Що було купаєшся в Росі, налазишся по тих скелях високих, де птиці в'ють гнізда, а прибіжиш було додому, чи з'їси шматок хліба, чи й ні — де впадеш, там зараз і заснеш, чи в хаті, чи під хатою на призьбі* (І. Нечуй-Левицький). Оповідач тут сам себе ніби усуває від названих дій, учинків, акцентує на тому, що вони можуть бути типовими, звичайними й для інших, для багатьох. Форма 2-ї особи безпосередньо не стосується співрозмовника, проте цілком допускає, що й він, як і будь-хто, за умови повторення відповідних ситуацій може бути виконавцем певної дії або опинитись у певному стані. Мовець у такий спосіб тісніше переплітає свої міркування, враження з міркуваннями, враженнями інших осіб, стає ближчим до них; цьому сприяє граматична узгодженість особової форми дієслова з особою мовця, тобто з 1-ю особою. Форма 2-ї особи дає змогу оформити висловлювання як загальні судження, поєднати особисте із загальним, суб'єктивне з об'єктивним. Чим інтимніше яке-небудь переживання, чим важче мовцеві виставити його напоказ перед усіма, тим охочіше він висловлює його узагальнено, переносячи це переживання ніби на всіх, у т. ч. й на слухача. Як зауважував О. Шахматов, мовець розповідає про настільки звичайні й повторювані явища, що допускає можливість того, що їх переживали й інші.

Узагальнено-особові речення зрідка бувають структурно двоскладними. Тоді вони мають підмет-займенник *ти, ми* або *ви* і узгоджене з ним дієслово-присудок. Однак такий підмет-займенник не асоціюється з конкретною особою, і тому все речення набуває узагальнено-особового значення, сказане стосується кожної особи, будь-кого: *Другим ми часто пророкуєм, як знахарі, чуже толкуєм, Собі ж шукаєм циганок* (І. Котляревський); *Буває, що замість того щоб допомогти, ми тільки співчуваємо*. Дія в завуальованій формі може стосуватись тільки самого мовця: *Що ти вдієш, коли ти йому допомагаєш, а він погано користується твоєю допомогою*. Пор.: *Що я вдію, коли я йому допомагаю, а він погано користується моєю допомогою* (двоскладна особова конструкція).

Чим більший відтінок узагальнення містить форма 2-ї особи дієслова в ролі головного члена, тим менш природною стає заміна її формою 1-ї особи, отже, й уся структура досить виразно сприймається як узагальнено-особова, характеризуючи мовлення розважливе, крізь яке проступає життєвий досвід, роздуми, спостереження і враження.

Функціонування деяких різновидів узагальнено-особових речень здебільшого обмежене стилістично. Це, зокрема, стосується тих випадків, коли головний член набуває дієслівної форми 1-ї особи множини: *Доведемо слушність цієї тези такими розрахунками...; Простежимо це на таких фактах.* Такі узагальнено-особові за своєю семантикою речення формально збігаються з означено-особовими конструкціями, але мають виразний відтінок узагальнення. Вони усталені переважно у мовленні науковому, менше — в публіцистичному. Ними засвідчується певна технологія наукового процесу, науковий чи журналістський пошук тощо: автор ніби долучається до тих, хто причетний до наукового аналізу чи журналістського добування або викладу інформації.

Безособові речення

Найуживанішу і синтаксично строкату групу односкладних конструкцій становлять безособові речення. Сформулювати таке визначення безособових речень, у якому були б однаково синтезовані визначальні ознаки всіх різновидів цих структур, непросто. Можливе тільки загальне визначення безособових речень, більше чи менше наближене до структурно-синтаксичної та семантико-стилістичної природи кожного з їх різновидів: *Уже смеркалося. Незатишно, бездомно шуміли вгорі акації, накрапало* (В. Дрозд); *Світало. З темряви поволі виступали стовбури дерев, угорі, між кронами, світлішали небесні озера* (Г. Тютюнник); *Надворі морозило, дув західний колючий вітер* (А. Головка); *У грудях дух затисло* (П. Тичина); *Кожному тоді наче бракувало негасимого веселого подолання* (О. Гончар); *За Вкраїну замучено Степана* (П. Тичина); *Ні долі, ні волі у мене нема, зосталася тільки надія одна* (Леся Українка); *Немає пісні без любові, Немає пісні без труда*

(В. Сосюра); *Не можна ж зростити квітку на безводному ґрунті. Вона зів'яне* (М. Коцюбинський).

Безособові речення — різновид односкладних речень, головний член яких означає стихійну дію чи стан природи або таку дію чи стан особи, які настають незалежно від її волі.

Своєрідність безособових речень можна виявити при зіставленні їх із двоскладними структурами, пор.: *Далеко не завжди я працюю творчо і Далеко не завжди мені працюється творчо; Я не сплю і Мені не спиться.* У двоскладних реченнях особа діє активно, від її волі залежить настання певної дії (*працюю*) або стану (*не сплю*); в односкладних безособових реченнях носій дії або стану пасивний: те, що відбувається з ним, настає само по собі, ніби нав'язане йому ззовні.

Називного відмінка в безособових реченнях не буває. В цьому одна з їхніх визначальних семантико-синтаксичних ознак.

Через відсутність у безособових реченнях суб'єкта дії як її активного виконавця ці речення не можуть бути спонукальними. Виняток становлять окремі й особливі випадки, коли, наприклад, «звертаючись» до нічної природи, кажуть *Світай же!*, тільки це побажання висловлено метафорично, переносно.

Односкладні безособові речення, як і двоскладні певної лексико-семантичної будови, можуть слугувати засобом мовленнєвого вираження стихійних явищ, процесів, станів. У таких двоскладних реченнях наявний суб'єкт і його синтаксичний виразник — підмет, але вони фіктивні, лише формально-граматичні, а не семантичні, пор.: *Ніч відходила, даючи місце дню* (Ю. Яновський); *Єремія вернувся до намету, як вже небо на сході ясніло* (І. Нечуй-Левицький); *І світає, і смеркає, День божий минає* (Т. Шевченко) і *Чи зоря світає на небі, чи сонце грає, чи ніч вкриває землю, думка про тебе тліє в моєму серці* (І. Нечуй-Левицький). Тільки структурно-стилістичною є відмінність між односкладними і двоскладними реченнями в тих випадках, коли йдеться про явища суспільного життя, пор.: *Прожекторами небо пописано* (П. Тичина) і *Прожектори небо пописали; Як мені хочеться взяти перо! і Як я хочу взяти перо.*

У безособовому реченні головний член здебільшого набуває дієслівної форми. Проте досить поширені й недієслівні безособові конструкції: *Тихо і ясно над лісовим озерчиком* (М. Стельмах); *Нам треба голосу Тараса* (П. Тичина) та ін.

Головний член безособових речень може мати аналітичну форму, утворювану інфінітивом, що означає дію (процес) або стан, і формальною зв'язкою (дієсловом *бути*) або допоміжним напівлексичним дієсловом-зв'язкою *починати, ставати, мати* та ін.: *Он незабаром буде світати, а вони ще балакають. Годі, годі!* (М. Коцюбинський); *Хоча б скоріше почало світати* (І. Вільде); *Ледь почало розвиднюватись* (С. Скляренко); *Перед вечерею, коли ще не встигло смеркнути, біля воріт припулку спинилася трійка баских коней* (О. Донченко).

Суб'єкт дії у власне безособових реченнях повністю усунений із розумово-почуттєвої сфери, не реалізується в ній. Найменування таких речень відповідає їхній семантико-синтаксичній сутності. Їх характеризує закріплення і водночас обмеження морфологічний вияв, бо функцію головного члена в таких реченнях виконує безособове дієслово — без афікса *-ся* або з ним. Безособових дієслів без афікса *-ся* із загальною семантикою «стан природи» зовсім мало, трохи більше двох десятків: *весніти, вечоріти, видніти, вітріти, віхолити, гарячіти, дніти, дощити, зоріти, мрячити, морозити, ночіти, порожніти, росяніти, світати, сльотити, сугеніти, студеніти, туманити, хмарити, хурделити, яснити* та ін. Безособовим дієсловам властива неповна морфологічна парадигма: *світає, світатиме, буде світати, світало, світало б, хай світає*. Інших морфологічних форм безособове дієслово *світати* (як і всі інші власне безособові дієслова) не має, через що тільки ці форми можуть виконувати функцію головного члена безособової конструкції. У прямому значенні безособові дієслова не поєднуються з носієм ознаки (суб'єктом дії або стану), бо він при них зовсім не можливий.

Обмежені також парадигматичні, формотворчі можливості безособових дієслів з афіксом *-ся*: *розвиднятися* → *розвидняється, розвиднятиметься, буде розвиднятися, розвиднялося, розвиднялося б, хай (нехай) розвидняється*. Однак дієслів з афіксом *-ся* набагато

більше, ніж власне безособових дієслів без нього, а ті з них, які здатні керувати іменниками в давальному відмінку, вживаються у практично необмеженій кількості (*працюється, пишеться, говориться, лежиться, сидиться* та ін.): *Ви, наприклад, казали, що вам тут не дишеться, а тим часом ви на лоні природи* (Леся Українка); *Чую я — не спиться щось моєму парубкові* (Марко Вовчок).

З огляду на семантику серед односкладних безособових речень виокремлюють:

1. Безособові речення, головний член яких синтаксично виражений безособовим дієсловом, що називає певну природно-стихійну процесуальну дію: *Вийшли в дорогу рано, ще зоріло...* (І. Чендей); *Справді, наче хмарило звітіль* (Марко Вовчок); *Бачиш, як хурделить* (В. Речмедін); *Давненько не дощило* (О. Ільченко).

2. Безособові речення з безособовим дієсловом у функції головного члена, які містять повідомлення про переживання, настрої, почуття людини, виникнення і перебіг яких не залежать від її волі. Типові у цій групі речення, предикативний центр яких виражений безособовим дієсловом, що називає певний стан людини: *морозити, лихоманити, марудити, млоїти, нудити*. У них ідеться про особу (особи), в якій відбувається певна психічна чи фізична зміна. Особа, виражена непрямым відмінком іменника, є пасивним суб'єктом дії: *Від хвилювання спирало віддих, туманіло в очах* (О. Гурейв); *Світати у мозку людей почало* (Л. Первомайський); *В голові йому немов світало, а на серці полягла вага безнадійності* (М. Коцюбинський); *Однак мене морозить* (М. Коцюбинський); *Чогось лихоманить мене, — здригнувся Левко і передав косу Григорієві* (М. Стельмах); *Це, мабуть, дядьку, від солодких ягід млоїть вас* (П. Козланюк); *В хаті нас нудило. Нас тягло до лісу...* (О. Досвітній).

3. Безособові речення, якими виражається модальне значення бажання чи небажання, сконцентроване в семантиці головного члена речення, часто складеного, що поєднує в собі безособове дієслово *хочеться* (не *хочеться*), *кортить* та інфінітив зі значенням конкретної дії. Якщо зміст речення цілком зрозумілий, інфінітив у певному контексті може опускатися. Типовим складником таких безособових речень є непрямий

додаток у формі давального відмінка, що позначає особу, яка діє лише як сприймач, а не як виконавець дії: *Плакати хочеться мені, немов ображеній дитині* (В. Сосюра); *Дівчи, тричі зробив що — уже йому й не хочеться, уже йому новинку подавай* (Панас Мирний); *Не хочеться йому чогось ні роздягатись, ні розташовуватись* (А. Головка); *Кортіло сердешного забалакать до дівчини, та з чого почати?* (А. Свидницький); *Хліб на столі лежить — кортить його* (Панас Мирний).

4. Безособові речення, які містять у своєму змісті значення успіху чи неуспіху, вказують на певний внутрішній стан особи. Головний член таких речень виражений дієсловами *щастити* (*щаститися*), *таланити*, *фортунити* і под. Синтаксичним побудовам цього типу завжди властивий давальний відмінок суб'єкта, який підпадає під незалежну від нього дію й іноді не названий, бо зрозумілий із ситуації мовлення, контексту: *На літературному полі мені щастило* (М. Коцюбинський); *А кріпаку хоч як щаститься, усе добро на лихо стане* (Марко Вовчок); *Нині, очевидно, щастилося йому...* (І. Франко); *Фортунить вам, Маріє Кирилівно, просто інший раз аж не віриться* (І. Левада); *Є ж на світі незвичні люди, яким ні в чому не таланить* (М. Стельмах); *Грицькові справді не таланило. Все було йому якось на лихо...* (Б. Грінченко).

5. Безособові речення, які містять повідомлення чи запитання про наявність або відсутність певних кількісних змін, явищ або станів у навколишньому середовищі. Функцію головного члена в них виконують дієслова *вистачати* (*не вистачати*), *бракувати*, *ставати* і под. Такі безособові речення мають у своєму складі додаток, виражений формою родового чи давального відмінка: *Вистачило сили волі йти*, *встати й сміливо йти...* через лінію ворожих постів (І. Ле); *Чи вистачає вам на прожиток?* (І. Нечуй-Левицький); *Бракує арфі струн, Співцєві слів* (Леся Українка); *Нічого йому не бракувало, а проте був блідий, як труп* (І. Франко); *Волька, поки ставало повітря в широких грудях, поринав під пароплав* (О. Ільченко); *А чи стане цієї каші на всіх? — спитала Кайдашиха* (І. Нечуй-Левицький); *Річинський почервонів і наблизився до Олени, а в неї не стало сміливості заперечити* (І. Вільде).

6. Безособові речення з головним членом, вираженим особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні. Це найчисленніша група безособових конструкцій. Порівняно з безособовими реченнями, які мають безособове дієслово у функції головного члена, вони особливо різноманітні своїм змістом, структурною парадигматикою і функціями головного члена. Їх поділяють на два різновиди залежно від того, яким дієсловом — без афікса -ся чи з цим афіксом — виражений у них головний член речення. Семантично і функціонально ці різновиди не збігаються.

Серед безособових речень зі значенням природно-стихійної дії (в них головний член виражено особовим дієсловом без афікса -ся) виокремлюють кілька функціональних груп:

а) безособові речення, які означають стихійні, атмосферно-метеорологічні явища природи і суто природні, фізичні процеси, які іноді обмежені у своєму просторовому вияві: *Надворі забіліло* (А. Головка); *Починало сіріти, наближався ранок* (І. Ле); *Похмуріло навколо в ці дні* (М. Стельмах); *Без кінця мрячило, поля світилися, далекі дерева, телеграфні стовпи, скирти — все розчинилося в імлі, тануло* (О. Гончар); *Похолоділо. Андрій щільніше загорнув поли піджака* (О. Бойченко); *Уже сонечко в морі сіда; У тихому морі темніє* (Леся Українка); *В лісі зовсім затемніло* (М. Коцюбинський). Безособові речення цієї групи виражають процесуальну дію невідомої чи малозрозумілої сили, що семантично зближує їх із реченнями з безособовим дієсловом. Вони не мають синонімічних синтаксичних паралелей із будь-якими формами двоскладного речення. З-поміж другорядних членів речення в них найчастіше наявні лише обставини, які вказують на характер і місце перебігу стихійного у своїй основі процесу;

б) безособові речення, які позначають стихійні процеси-стани, що реалізуються за допомогою певного предмета, який чинить дію, або певного явища природи — джерела дії-стану. У таких безособових структурах здебільшого є непрямий додаток у формі орудного відмінка; самі вони синонімічно пов'язані з двоскладними конструкціями, пор.: *Проходилою повіяло з лісу* (М. Стельмах) і *Проходилою повіяла з лісу*; *В майстерні пахло сосновими стружками й столярним клеєм*

(О. Донченко) і *В майстерні пахли соснові стружки і столярний клей*;

в) безособові речення, які означають різні вияви фізичного і психічного стану людини, її відчуття, сприймання, настрої, переживання: *І в плечі так боліло невтерпно* (А. Головка); *Смоктало під грудьми від холоду* (З. Тулуб); *А то й ніч холодна, а пити... просто сушить в середині* (О. Гончар); *Хоч всередині Андрія трясло, але зовні він зберіг цілковитий спокій* (І. Вільде); *Цілісінький день мене і терло, і м'яло, і ходити не давало* (Панас Мирний); *Я чую, що в моїх грудях клеко-тять, душать коло серця* (І. Нечуй-Левицький); *Спочатку було Ользі все... зрозуміло. А згодом почало їй наче рябіти в голові від цифр* (І. Вільде);

г) безособові конструкції, головний член яких виражений особовим буттєвим дієсловом, ужитим переважно в безособово-заперечному значенні, в минулому чи майбутньому часі (*не було, не буде*). Такі речення мають додаток у формі родового відмінка; він іноді випускається, проте зрозумілий із контексту, котрий вказує на предмет, наявність якого заперечують: *Спокою на серці в них не було* (В. Собко); *Воронова серед присутніх уже не було* (О. Гончар); *В тій книзі не було ні назви, ні початку — курії скурили* (І. Ле); *У мене не було пристрасті до чогось одного певного* (О. Довженко); *Я не палив, мені нічого не буде* (М. Коцюбинський); *Запасу на три дні буде* (М. Рудь) — безособове стверджувальне значення;

г) безособові конструкції з предикативним словом *нема (немає)*, що є функціонально однотипними з безособовими реченнями з дієслівною формою *не було, не буде*. Обов'язковим елементом їх структури також є непрямої додаток у родовому відмінку: *Де нема святої волі, Не буде там добра ніколи* (Т. Шевченко); *Нема без втрати перемоги, без горя радості нема* (М. Коцюбинський); *У гаю, гаю Вітру немає* (Т. Шевченко); *Нема рятунку ворогам* (Леся Українка); *Звичайно, закону такого нема* (І. Вільде); *Нема числа прекрасним сценам і почуттям* (О. Довженко).

У структурно-змістовому плані протиставний варіант до безособових речень із головним членом *не було, не буде, немає* становлять двоскладні особові речення з дієсловом-присудком *є, був (була, було): Був у неї*

Андрій — цілий вік гризлась з ним, а тепер нема вже й Андрія (М. Коцюбинський). Функцію *нема (немає)* може виконувати заперечна частка *ні (ані)* в ролі сполучника. Такі конструкції мають значення теперішнього часу, вживаються переважно в описах, оповідах, вони лапідарні (стислі) й зручні для вираження заперечення наявності того, що назване іменником: *І ніде ні садочка, ні квіток* (І. Нечуй-Левицький); *Сіяло сонце; в небесах ані хмариночки* (Т. Шевченко). Близьким до безособових речень, які містять у своїй структурі значення предикативного слова *нема* (лексично вираженого чи еліпсованого), є різновид безособових конструкцій, у яких показником заперечення наявності когось або чогось слугує заперечний займенник *нікому, ніким, нічим* або заперечний прислівник *ніде* та інфінітив. Такий складний займенник або прислівник може членуватися на заперечне слово і займенник (*нема кому, нема на чому*), а інфінітив нерідко ускладнюється допоміжним дієсловом. Подібні речення передають повідомлення про стан особи або певного навколишнього середовища: *У Зарицьких хоч і свята сьогодні ніякого, а гостей повно* (Н. Рибак); *Нема на чому спинить ока, нема на чому одпочити душі* (І. Нечуй-Левицький); *А на пероні яблуку ніде впасти від людей, усі прийшли проводжати перших добровольців* (В. Собко);

Другим, менш уживаним різновидом речень із головним членом, вираженим особовим дієсловом у ролі безособового, є речення з дієсловом з афіксом *-ся*. Тільки невелика частина їх означає фізичні явища, джерелом яких є «особовий» суб'єкт — неозначений і комунікативно неважливий: *У вікнах світиться* (І. Франко) (хтось усе-таки засвітив); *В Бобрику вже спали, ніде не світилось* (М. Коцюбинський).

Залежно від семантики головного члена іншій безособові речення цього різновиду вживають тільки для вираження своєрідних психічних і фізичних станів людини, тому такі структури можна поділити на певні семантико-функціональні групи речень:

а) безособові речення, що виражають різні процеси сприймання людиною чого-небудь. Такі конструкції нерідко становлять головні або підрядні частини складнопідрядних речень. Роль головного члена цих безособових конструкцій здебільшого виконують дієслова із

семантикою сприймання: *бачиться, сприймається, чується, ввижається, здається, відчувається, мариться, привиджується, робиться, сниться* і под.: *Хоч стала вона [дівчина] оддалік, хоч стала в затінку, та мені добре бачилось, що не рада вона гостю* (Марко Вовчок); *Мені ввижається, як в тихім, ріднім колі старий дідусь навча своїх онуків* (Леся Українка); *Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть* (М. Коцюбинський); *Як гарно марилось на шкільній лаві, скільки робилось сміливих, але часом і неосяжних проектів* (М. Коцюбинський); *Гурій спав. Йому, сердешному, й не снилось, Що дома нищечком робилось* (Т. Шевченко); *А ти хто такий і звідки? — враз почувся в печері* (П. Тичина); *Одного разу почувся Олені серед ночі сюрчання польового коника* (І. Вільде);

б) безособові речення на означення процесів мислення і мовлення, що сприймаються як стихійні, мимовільні, бо свідомо наперед не проєктовані, не плановані: *Про онука пам'яталося, що він був упертий і настирливий* (Ю. Яновський); *Нагадалось вражій бабі молодю бути* (Нар. творчість); *І що снилось-говорилось, не забуду я* (Т. Шевченко); *Не так швидко робиться, як мовиться* (М. Номис).

Якщо в типових безособових реченнях із безособовим дієсловом у функції головного члена жоден суб'єкт дії-стану навіть не допускається в думці, бо він неможливий, то в безособових реченнях з особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні, здебільшого можна виявити певне відношення до повідомлюваного суб'єкта. У деяких реченнях воно навіть граматично, словесно реалізоване у вигляді слів *щось* або *усе*: *В клеkotі голосів годі щось уторопати* (А. Головка); *Йому все щось верзлося, і в маячні він кликав дідуся* (М. Коцюбинський). У деяких випадках речення із *щось* або *усе* доцільно вважати двоскладними, що зумовлено неперехідністю семантики дієслова у функції головного члена: *Очі важко було розплющити, в потилицю щось гупало від кожного необережного повороту* (Ю. Смолич); *Деся за двором щось ревнуло* (А. Головка). Іноді з неоднаковою природністю допускається вставка у безособове речення слова *щось*, від чого синтаксична безособовість усувається, речення структурно перетворюється на двоскладне, майже не зазнаючи при цьому семантичної

видозміни, бо слово *щось* не містить конкретного значення суб'єкта. У змістових вимірах однаково, чи речення звучатиме у формі *Довкола мене гриміло, ревло, клеkotіло* (І. Франко), чи буде доповнене словом *щось* і стане граматично двоскладним.

7. Безособові речення, головний член яких виражений віддієприкметниковою предикативною формою на *-но*, *-то*. Через повну втрату формами на *-но*, *-то* колишньої прикметниковості, означальності в безособових реченнях цього типу ідеться про дію здебільшого в її результаті, а не в процесі: *Дивне місто проти сонця. Всі озолочено віконця* (П. Тичина); *І скільки хмільної тривоги налито в дзвінку прохолоду ночей* (І. Муратов); *Нові шляхи накреслено в лісах, Нові мости покладено на ріки!* (М. Нагнибіда); *Скільки будинків поставлено оцими мозолястими руками* (М. Бажан); *Там усе правильно записано* (В. Собко); *На сизих луках скошено отаву, і літо буйне в береги ввійшло* (М. Рильський); *Довкруг — обрізано жалі, обтято голосіння* (В. Стус); *Враз було вбито всі хлоп'ячі надії* (О. Донченко); *О, сліз таких вже вилито чимало* (Леся Українка). У безособових реченнях із формами на *-но*, *-то* інколи йдеться про фізичні, атмосферно-метеорологічні процеси, які, стосуючись явищ природи, реалізовувалися стихійно (перші два речення).

Функціонально менш активні такі безособові речення, в змісті яких немає вказівки на виконувача дії (ознаки): він усунений зі свідомості. Такі речення не допускають питання *ким?*, бо в них ідеться або про безсуб'єктне джерело дії, або про неконкретизовані явища соціального порядку: *А в грудях у парубка немов теж струну натягнуто одиноко* (А. Головка); *Хай слово мовлено інакше — та суть в нім наша застається* (П. Тичина).

8. Безособові конструкції з головним членом, вираженим словом категорії стану. Це кількісно значна, семантично і структурно неоднорідна група. За конкретним значенням головного члена такі речення поділяють на такі підгрупи:

а) безособові речення з предикативним прислівником у функції головного члена. Предикативних прислівників небагато в мові, усього кілька десятків, але функціонально вони активні. Безособові речення, які

мають їх у своєму складі, простежуються в усіх стилях мови. Це слова типу *барвисто, безлюдно, боляче, важливо, весело, видно, відрадно, гарно, добре, досадно, жарко, журно, затишно, зелено, зоряно, легко, лячно, приємно, прикро, просторо, пусто, радісно, радо, славно, соромно, страшно, сумно, тепло, тихо, хитро, холодно, чутно* і под. Таким словам властива двоїстість синтаксичної функції: прислівниково-предикативна, яка реалізується в структурній моделі односкладного безособового речення — *Чутно плескіт у струмочку* (Леся Українка); *Далеко видно простори лісів, ланів, лук* (К. Гордієнко) і прислівниково-обставинна, втілювана в реченнях двоскладної будови — *І не зглянувся, як зима ледве чутно, ледве видно підійшла* (І. Муратов).

Зміст і функції безособових речень із предикативним прислівником у ролі головного члена неоднакові. Одні з них виражають різні стани природи, навколишнього середовища: *Зоряно, тихо в просторі* (О. Гончар); інші містять повідомлення про фізичні або психічні почування людини: *І так весело було* (П. Тичина); *Й так же стало журно та боляче* (П. Тичина); *Гарно було дивитись на звільнену від бур'янів місцину* (А. Головка); *Невже йому трішки-трішки лячно, прикро* (О. Гончар).

Предикативні прислівники часто сполучаються з дієсловами-зв'язками *було, буде, стає, стало, стане* і под., а також з інфінітивом, який входить до складу головного члена як синтаксично залежний компонент. При усуненні інфінітива зміст і структура безособового речення можуть цілком деформуватись: *Як весело було широкими грудьми повітря країти* (М. Рильський). Коли інфінітив репрезентує клас дієслів мислення або сприймання, то його значення в структурно-змістовій будові безособового речення послаблюється, може навіть стати факультативним, пор.: *Радісно було, що в цій боротьбі з бур'янами є й моя частина впертої праці* (А. Головка) (безособове речення без інфінітива) і *Радісно було думати, що...*

б) безособові речення, в яких функцію головного члена виконує предикативне слово типу *біда, гріх, диво, досада, жаль, лінь, сором, шкода, пора, час* і под. Такі слова, вжиті у ролі головного члена безособового речення, втрачають зв'язок із парадигмою відмінювання,

пор.: *Жаль стало батька* (М. Коцюбинський) — безособове речення, але: *Взяв її жаль, як почула вона, що Ганна плаче* (І. Нечуй-Левицький) — речення двоскладне. Безособові речення з такими предикативними словами здебільшого використовують на означення психічного (зрідка фізичного) стану людини, емоційної оцінки ситуації: *Та нині гріх замкнути в клітку вільну думку* (І. Франко); *Аж жаль було дивитись* (А. Головка); *Сором тобі таке говорити* (Леся Українка); *Аж шкода стало Ліні батька в його покірності та передчасній раптовій зістареності* (О. Гончар); *Вже пора розкути й коні, і посіяти просце* (С. Воскрекасенко); *Князь рече до воїнів: — Пора!* (М. Бажан);

в) безособові речення, головний член яких виражений предикативним словом типу *(не) можливо, (не) можна, необхідно, (не) доцільно, (не) потрібно, не сила* і под.: *Двох котів у мішок саджати не можна* — *покусуються* (Г. Тютюнник); *Потрібно чимало робочих рук* (Ю. Смолич); *Тієї землі забути нам не сила* (С. Крижанівський).

Безособові речення можуть виражати стан людини з відтінком можливості чи неможливості його життєвої реалізації, доцільності, неминучості, необхідності, повинності. Головний член таких безособових речень пов'язується з інфінітивом при можливій зв'язці *було, зрідка буде*: *У такий час і в такій обстановці можна сказати один одному багато щирих слів* (А. Головка); *Можна буде поки що тихенько собі любитися* (А. Головка); *Треба до агрономів прислухатися* (А. Головка); *Може, таки треба було плигати за борт і кинутись вплав за човном уздогін* (О. Гончар). Подекуди модальне значення необхідності чи можливості може зосереджуватись у допоміжному слові *було*, хоч потенційно модальність спирається на предикативне слово *можна* або *треба*: *Було тобі піти куди хоч в найми, щоб вирватись од них...* (Леся Українка). Якщо інфінітив зрозумілий із контексту чи мовленнєвої ситуації, то головний член формально може конструюватись без нього. Безособове речення стає неповним: *Електрику сусіднє провело. Треба б і нам* (П. Тичина). У деяких випадках значення інфінітива ніяк не домислюється, і він, отже, не входить до складу головного члена: *Вранці скажете, чого вам потрібно. Та мені, панночку, нічого не потрібно*

(І. Вільде); *Як? Цікаво? Ну, цікавиться* — кожного право, і декларації прав тут не треба (М. Рильський).

Навіть стислий аналіз односкладних безособових речень засвідчує: ці речення належать до найбільш активно вживаних у мові (порівняно з іншими односкладними), особливо частотні вони в розмовно-побутовому і художньо-літературному стилях. Чимало з-поміж них становлять перехідні конструкції — від повної безособовості до безособовості уявної або потенційної. Зв'язок дії з діячем, ознаки з її носієм у безособових реченнях або зовсім відсутній (коли головний член виражено безособовим дієсловом у його прямому значенні), або пасивний з боку мовця, носія ознаки. Різноманітні особливості безособових речень наочно розкриваються при зіставленні їх із синонімічними двоскладними реченнями.

Інфінітивні речення

До односкладних безособових речень із синтаксично залежним інфінітивом у складі головного члена структурно близькі односкладні речення із синтаксично незалежним інфінітивом: *То ж не схилять голів! Боротись і боротись!* (Л. Первомайський); *Тільки зирнути, радо заплакать, Раз пригорнути, Раз побалакать* (П. Грабовський); *Щоб жити — ні в кого права не питаюся* (П. Тичина); *Піти лишень пасіку обдивитись* (Панас Мирний); *Куди мені діватись? Де допомогти шукать? Кого просити?* (І. Котляревський); *Мовчать! Взяти їх!* — офіцери відтісняють солдатів у куток (О. Довженко). У шкільному викладанні і в деяких посібниках для вищої школи їх нерідко розглядають як один із різновидів безособових речень. Проте з огляду на синтаксичну незалежність інфінітивного головного члена, семантичну і функціональну своєрідність таких речень їх доцільно трактувати як самостійний різновид односкладних конструкцій.

Інфінітивні речення — різновид односкладних речень, які мають синтаксично і семантично незалежний від інших членів речення інфінітив у ролі головного члена.

Критерієм розрізнення безособових та інфінітивних речень є наявність/відсутність у реченні модального

слова (*не*) треба, (*не*) можна, (*не*) варто і под. Пор.: *І вам, мамо, вчитися треба* (М. Куліш); *Коли б ще лиха собі не напивав, бо на кордоні не вільно стріляти* (М. Коцюбинський) — обидва речення безособові із синтаксично залежним від модального слова інфінітивом. Однак: *Бути у нас субтропікам чи не бути?* (О. Гончар); *Хіба ж мені, мамо, цілий вік у чотирьох стінах сидіти і світу божого не бачити?* (Панас Мирний) — інфінітив у реченнях синтаксично незалежний, модальне слово відсутнє, а його вставлення не допускається змістом речення; отже, ці речення — інфінітивні.

Іноді трапляються проміжні випадки, коли вставлення модального слова можливе, однак при цьому змінюється комунікативна сутність конструкції, пор.: *Зняти головні убори!* (О. Гончар) — речення інфінітивне, спонукально-імперативне і *Треба зняти головні убори* — речення безособове, розповідне.

Деякі інфінітивні односкладні речення сприймаються як синонімічні до двоскладних. Наприклад, односкладні конструкції *Мені не запитувати; Вам не спелити* мають свої відповідники в таких двоскладних реченнях, як *Я не буду запитувати; Ви не спелите;* або *Не продивитися, Не спинити* (інфінітивні речення) і *Ніхто не продивиться; Ніхто не спинить* (двоскладні речення).

Інфінітивними реченнями можна висловити різноманітні модальні значення, найменші відтінки волевиявлень людини, її почувань, емоцій. Їм властиві всі основні типи інтонації: розповідна, спонукальна (імперативна, прохальна та ін.) і питальна; вони можуть бути ускладнені окличною інтонацією.

За структурно-синтаксичним оформленням головного члена інфінітивні речення найчастіше поділяють на інфінітивні речення без частки *би* (*б*) та інфінітивні речення із цією часткою. Такий поділ також виправданий семантично і функціонально, бо частка, реалізуючись певною інтонацією, відповідно впливає на зміст і стилістичну сутність інфінітивного речення.

1. Інфінітивні речення без частки *би* (*б*). Порівняно з реченнями з наявною часткою ці структури продуктивніші, функціонально різноманітніші, їм властива ширша гама модальних значень. За семантикою і

характером модальності речення цієї групи різняться між собою. Їх класифікують на такі основні різновиди:

а) інфінітивні речення з модальним значенням необхідності дії-стану, її обов'язковості, повинності, невідворотності, неможливості, відсутності тощо. Ці значення іноді переплітаються, поєднуються, через що їх важко чітко розмежувати: *Ні! Не будь війни* (П. Дорошко); *Бути Києву містом зразковим!* (З газети); *Не забути ті вихорі бою, крики в темі, стрілянину застав* (В. Сосюра); *До тебе вже шляхів не наплати і в ніч твою безсонну не зайти* (В. Стус); *Не нам на прох з тобою стати! Не нам діла твої судити!* (Т. Шевченко); *Та як ти живеш-горюєш. Ані піти тобі, ані погуляти, ані чого забажати* (Марко Вовчок); *Але як вирвати ті спогади з пам'яті?* (А. Головка); *Знайдору нічого не чути* (А. Головка); *Хмарами сонце не закрити!* (Нар. творчість); *Не вбити нас! Не спопелити мою хатоньку, Хатинь! Наш дух незламний буде жити в серцях прийдешніх поколінь* (В. Бровченко); *Його весна довіку не зів'яне. Його «Кобзар» нікому не спалить* (М. Рильський); *Ні зварити, ні випрати нікому* (А. Головка); *Звертати було вже ніяк* (І. Вільде);

б) інфінітивні речення, що виражають спонукування — наказ, прохання, пораду, побажання чи заклик виконати (або не виконувати) певну дію: *Патрони берегти! Стріляти лише по цілі і напевне!* (І. Підсуха); *Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолоив її: — Вечеряти!* (М. Коцюбинський); *Стояти тут! Нема шляхів назад* (М. Бажан). В інфінітивних реченнях зі значенням спонукальності зазвичай не позначено особи, якої воно могло б стосуватися. Такі конструкції адресовані всім, часто використовуються як гасла-заклики, заголовки статей, особливо газетних, набуваючи при цьому узагальнено-особового значення: *Жити й працювати по-сучасному, по-новому!; Виховувати нових українців, патріотів України!; Забезпечити повне дотримання Закону про мову!; Вчитися майстерності!;*

в) інфінітивні речення зі значенням недоцільності дії, її зайвості, недоречності: *Чим же було тут захоплюватись* (І. Вільде); *Тікати? Просити? Як тікати? Як просити? Як пояснити?* (О. Гончар);

г) інфінітивні речення, що виражають сумнів у доцільності дії, нерішучість, непевність, вагання: *Хіба піти самому в хату?* (І. Тобілевич).

2. Інфінітивні речення з часткою *би* (б). Такі речення усталились у ролі синтаксичних виразників певного кола модальних значень, за якими їх класифікують на такі групи:

а) інфінітивні речення, що виражають дію (стан), яка є бажаною для мовця або небажаною: *От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать у траві* (М. Коцюбинський); *Прихилитися у затінку до зеленої землі, і вона почала б жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень жнив. Відпочити б трохи, дух перевести* (М. Стельмах); *А солодкі! Було б хоч з півмішка натрусити* (Ю. Мушкетик); *Чому б не зробити фільм, скажімо, про ту чорну одіссею оточення* (О. Гончар); *Ой, книжок коли б пуд одержати* (Є. Плужник); *Тобі б не говорити мені б не слухати* (Нар. творчість);

б) інфінітивні речення, що виражають побоювання або застереження з приводу здійснення чи нездійснення дії: *Поїхати нам потрібно, та тільки не програти б змагання* (З газети);

в) інфінітивні речення, які слугують формами вираження оцінки певних здатностей співрозмовника: *Тобі б не бригадою командувати, а банно-правним загonom* (О. Довженко); *Сидіть би вам на печі та жувають калачі* (Т. Шевченко);

г) інфінітивні речення, що виражають постійну чи епізодичну схильність особи (осіб) до певної дії-вчинку: *Вам тільки б сміятись* (М. Стельмах).

Окремі, проте нечітко окреслені різновиди інфінітивних речень становлять т. зв. інфінітивно-називні та інфінітивно-безособові структури.

Інфінітивно-називні речення характеризуються тим, що їх головний член у формі інфінітива має констатаційне, описове значення, слугує назвою якоїсь дії-процесу. Все інфінітивне речення, що не має модального значення повинності, необхідності, неминучості, вимовляють здебільшого окличною інтонацією, якою виражають реакції мовця на певну дію-стан: *Любима земле! Поставать і славить життя всеможе, яросне, земне!* (М. Бажан).

Інфінітивно-безособові речення звичайно бувають заперечними. Головний член у них має обмежене

лексичне вираження, здебільшого становить дієслово сприймання типу *(не) чути, (не) узнати, (не) пізнати, (не) видати*. Тому інфінітивно-безособові речення синонімічні до тих безособових структур, у яких головний член виражено предикативним прислівником зі значенням сприймання, пор.: *Голосів не чути і Голосів не чути; Їх не пізнати і Їх не пізнано; Коли говоримо про Олександра Довженка, соромно стає вживати утертих, заяжованих, банальних слів і висловів* (М. Рильський); *Богданові радісно було зустріти тут цю людину* (О. Гончар). Такі конструкції можуть містити значеннєвий відтінок неможливості певної дії, названої інфінітивом. Усі інфінітивно-безособові речення часто побутують у просторіччі, говірковому мовленні: *Вже видати кипуче нелюдне море* (І. Вирган); *Гриць приклав уста до кварти, але й не пізнати було, чи хоч покуштував води* (Л. Мартович).

Інфінітивні речення далеко не в усіх своїх структурно-семантичних виявах чітко відокремлені від безособових. Тільки у власне наукових лінгвістичних працях їх виділяють в окремий різновид дієслівних односкладних речень. У шкільному викладанні терміна «інфінітивні односкладні речення» не використовують; такі речення витлумачують у системі односкладних безособових речень як один із їхніх різновидів.

Номінативні речення

Порівняно з дієслівними реченнями докорінно іншими є односкладні номінативні конструкції. Спільне для обох різновидів речень — односкладність їхньої синтаксичної будови, один предикативний центр, який у номінативних реченнях втілюється у формі називного відмінка іменника, іменникового займенника чи субстантивованого слова: *Київ. Ніч. Долини і гори. Сон в Дніпрі, на дні...* (П. Усенко); *Мітинги. Радість. Пісні. Братання. Хвиля народного ентузіазму* (Г. Тютюнник); *Осінь. Школа. Мудрощі наук. На узліссі сходяться тумани, літо бабине пряде павук* (Л. Дмитерко); *12 годин. Мертва тиша. Степ без кінця і краю*

(О. Донченко); *Яка земля! Яка велика доля! Які дороги поколінь!* (М. Нагнибіда).

Номінативні речення — різновид односкладних речень, якими стверджується буття предмета, явища або особи і які мають головний член речення, виражений лексемою у називному відмінку або сполученням слів із прямим відмінком у центрі.

Називний відмінок як єдино можлива синтаксична форма головного члена номінативних речень втілює дві функції: номінативну (називальну) і комунікативну (інформативно-повідомлювальну, часом і додаткову — спонукальну чи спонукально-окличну). Обидві функції номінації реалізуються у відповідній інтонації — номінативно-буттєвій, номінативно-вказівній, номінативно-спонукальній, окличній тощо, що дає змогу передавати різні нюанси думки про буття, наявність предмета, особи, явища, поняття, яке називається і слугує важливим критерієм поділу номінативних речень на різновиди (типи). Здебільшого такий предмет (явище, поняття) називається розгалужено, у вигляді певної словесної фіксації властивих йому ознак. Тоді виникають поширені номінативні речення: *Шумні вулиці дальнього Львова і Дніпро, незабутня ріка* (В. Сосюра); *Двері відчинились з ляскотом, але замість Бронка впустили поліцію. Конфіскація номера. Обшук. Заборона дальшого видання газети* (І. Вільде).

Називання кого-небудь або чого-небудь становить основну сутність номінативних речень, типову для них називальну функцію, на якій ґрунтується їхня комунікативність. Ствердження наявності, існування певних фактів буття є логіко-семантичною і комунікативною основою номінативних речень.

Номінативні речення є суто іменними структурами, бо в їхньому складі можуть бути лише означення і додатки, які залежать від головного члена в називному відмінку: *Поле, огорожене колючим дротом. Небо сіре. Хмари низькі. Вибух* (О. Довженко); *Кінець катуванням, знущанням, грабункам* (О. Копиленко); *Постава голови, форма обличчя* (І. Вільде). У номінативному реченні не може бути обставини, бо її наявність свідчила б про те, що речення містить семантику дієслова-присудка. О. Шахматов писав, що, «визнаючи Мороз реченням односкладним, ми речення *Тепер мороз*

повинні визнати двоскладним і допустити в ньому пропуск присудка».

Певне слово в номінативному реченні може бути вжите у формі, типовій для обставини. Проте його функція стосовно головного члена є атрибутивною, функцією неузгодженого означення, яке можна замінити узгодженим: *Сухумі. Сонячне місто на Кавказі. Місто золотих пляжів, субтропічної рослинності* (З газети); *на Кавказі* — неузгоджене означення, бо допускає синонімічну заміну *кавказьке*. Отже, речення номінативне. Коли така заміна неможлива, то відповідне слово чи сполучення слів є обставиною, а речення — двоскладним: *Крейсер у затоці* (О. Гончар); *І хвилі, всюди хвилі, хвилі...* (О. Гончар); *Огірочки в степу* (О. Гончар); *За селом піски. Ось самотня хата. На вулиці три жінки* (О. Довженко).

Номінативні речення здебільшого оформлені як прості самостійні конструкції. Проте вони можуть бути головним реченням у складнопідрядному: *Бюро письменників, яким він буде платити не від сторінки чи рядка, а помісячно, хе-хе-хе!* (І. Вільде). Безсполучникове складне речення нерідко повністю формується із самих тільки номінативних сурядних конструкцій — переважно зі значенням одночасності або сумісності певних субстанцій, фактів: *Весняний вечір, зорі дикі, В калюжах грозяна вода* (А. Малишко), пор.: *калюжна грозяна вода*.

Поширена думка, згідно з якою, якщо в писемному мовленні один номінатив (називний відмінок) відмежується від іншого комою, кожен з таких номінативів належить трактувати як окреме номінативне речення і, отже, як предикативну частину єдиної безсполучникової складної конструкції: *Тіснота, галас, лайка, гуркіт возів, зблиски іскор, викресаних копитами, клекіт копит* (О. Гончар); *Високі айстри, небо синє, твій погляд, милий і ясний* (М. Рильський). Як засвідчують обидва приклади, номінативні речення можуть ускладнюватись відокремленими означеннями — поширеними й одиничними. Коли у писемному мовленні номінативи роз'єднані трьома крапками, то кожен із них становить окрему комунікативно-номінативну конструкцію: *Зоря... Цвіти... І гай, і поле... Над ставом верби золоті...* (В. Сосюра); *Туман... Воли... Автомобілі... Пожа-*

рів спалахи німі... Ради тополь позеленілі... І невідоме щось у темі (М. Рильський).

У номінативних реченнях може бути констатований певний момент часу, якщо головний член виражений іменником або сполученням числівника з іменником, який вказує на пору року, місяць, тиждень, день тощо: *Осінь; Провесна; Перша половина січня; Початок серпня; Останній день серпня; Квітень. Дата без значення; Дев'ятнадцять годин сорок хвилин* (І. Вільде).

Граматична організованість номінативних речень, вияв у них основних ознак речення, предикативність є фактами загальними і обов'язковими, хоч і своєрідними. Специфіка структурно-синтаксичної організованості номінативного речення полягає в тому, що єдиний у ньому головний член завжди набуває морфологічної форми називного відмінка, втілюваного в комунікативній інтонації завершеності, кінця речення. Отже, граматична основа номінативних речень має гранично вузьку парадигму: вона репрезентована лише формою називного відмінка. Оскільки в номінативних реченнях відсутні дієслівні засоби вираження граматичних значень часу і способу, то зміст номінативних конструкцій сприймається тільки в площині теперішнього часу, тобто таким, що існує в момент розповіді про нього: *Мокрий сніг, дощі і тумани, тумани* (М. Стельмах); *Станція, акації, і мости, мости. Сонце усміхається хвилям з висоти* (В. Сосюра). Тільки в спогадах про минуле зміст номінативних речень може усвідомлюватися в минулому часі: *Війна. Фашизм. Розставлені тенета. В Софію не ввійти, не вирватись із міста* (П. Воронько). Семантика номінативних речень не стосується минулого або майбутнього часу, умовного або наказового способу — вони знаходять своє відображення у двоскладних реченнях. Так, речення *Сніг. Рудувата найжджена колія* (О. Копиленко) — односкладні номінативні, тимчасом як речення типу *Був сніг; Буде сніг; Був би сніг; Нехай буде сніг!* — двоскладні.

Склад номінативного речення здебільшого поширюється означенням, яке найчастіше узгоджується з головним членом і стоїть у препозиції до нього: *Сосновий ліс* (А. Шиян); *Перша нагорода; Мій зошит; Зруйноване місто*. Постпозиція слів *сосновий, перша, мій, зруйноване* стосовно головного члена перетворює їх на

присудок, а речення — на двоскладне, пор.: *Ліс сосновий; Нагорода перша; Зошит мій; Місто зруйноване.*

Неузгоджені означення в структурі номінативного речення, як правило, є постпозитивними і стоять переважно в родовому відмінку: *Небо пустелі* (М. Стельмах); *Наказ командира* (М. Бажан); *Окопи передових позицій* (О. Довженко); *Довгождана пилюка квітневих доріг* (О. Гончар); *Інспектори якості* (М. Стельмах); *Комедія з причастям* (І. Вільде). Зрідка трапляються препозитивні неузгоджені означення: *Молодий, нового покоління інженер* (Ю. Смолич).

За змістом та особливостями синтаксичного оформлення й використання виокремлюють кілька різновидів номінативних речень:

1. Буттєві (екзистенціальні) номінативні речення. Найбільш типові й поширені в усіх стилях мови. Виконують називальну описову функцію і вживаються тоді, коли в писемному чи усному мовленні потрібно зафіксувати існування якогось явища, предмета, субстанції, факту, події, певного часу, дати, названих прямим відмінком. На наявність таких та інших об'єктів указує інтонація, що є одним із граматичних засобів вираження предикативності вислову. Буттєві номінативні речення належать до найбільш очевидних, власне номінативних конструкцій: *Зима. Криниця. Стук обмерзлого відра* (М. Рильський); *Філіпчук думає про комбінат. Друкарня, паперова фабрика, видавництво* (І. Вільде); *Ніч. Чорна, застужавіла осіння ніч з першим приморозком* (І. Ле); *Лінійний плюс іт хвиль* (О. Гончар). Буттєві номінативні речення особливо частотні у творах художньої літератури, різностильових описах, кіносценаріях, ремарках, у яких стисло змальовано обстановку, дійових осіб, дано окремі зауваження до певної ситуації, вчинків осіб тощо. У межах цих речень простежується неоднакова, проте тісна взаємодія, переплетення певних властивостей односкладних і двоскладних конструкцій.

2. Вказівні номінативні речення. Лексичною ознакою таких речень є вказівні частки: *ось, це, от, он, оце, осьде, ось і, от і*. Функція частки, яка входить до структури головного члена полягає в тому, щоб виразніше вказувати на виявлений мовцем предмет, явище. Значен-

ня буття, наявності є домінуючим для вказівних номінативних речень, проте воно доповнюється значенням вказівності, яке морфологічно виражається часткою. Наприклад: *Ось та ж кімната, стіл, перо, папери, і лиш йому сюди вже не зайти* (В. Колодій); *Ось вулиця, будинок і квартира* (М. Рильський); *От мій колір-локаль* (О. Гончар); *Це розвідницька вдача* (М. Стельмах).

Залежно від того, вживається тільки частка чи ускладнюється вона сполучником і з підсилювально-приєднувальною функцією, номінативні речення зі значенням вказівності поділяють на такі підгрупи:

а) речення, що вказують на предмет або явище за його наявністю: *Ось місяць, зорі, солов'ї* (П. Тичина); *Ось старий, ще не згорблений старістю дід* (В. Собко); *Ось воно, його довгождана щастя* (М. Стельмах); *Оце хороми!* — *вигукнув у подиві Яресько* (О. Гончар);

б) речення, що виражають очікуваний або раніше згадуваний предмет чи явище при його появі. Комунікативною метою цієї підгрупи номінативних речень є також виділення певного предмета (предметів), явища з-поміж інших предметів або явищ. Із морфолого-синтаксичного погляду такі структури характеризуються службовими сполученнями *ось і, от і, он і, і ось, і от, і он: Ось і Дунай! Столиця над поважною рікою* (Л. Ляшенко); *Ось і Остап, — сказала мати* (А. Головка); *Ось і наш турбаївець, що звертає верблюдів під Софіїні вікна* (О. Гончар); *Ось і місток. Здається, він вискакує з берегів* (М. Стельмах); *Ось і той шлях* (М. Стельмах); *І от Чернігів. Ранком він ще не спав* (П. Тичина).

3. Спонукальні номінативні речення. У їхній семантиці поєднується основне буттєве значення з додатковим значенням спонукальної модальності, переважно імперативної, втілюваної в різнотипній спонукальній інтонації. Ці речення стверджують потребу чи бажаність того, щоб предмет, названий іменником у називному відмінку, був наявним, реалізувався. Такі речення сповнені мовленнєвої енергійності; їх часто використовують як виробничі, військові, спортивні команди, накази, категоричні вимоги й рекомендації що-небудь зробити, виконати: *Документи!* — *різко зупинив сержант, старший на КПП* (В. Собко); *Але один з солдатів раптом скочив на вікно, розбив його кулаком і подав команду: — Вогонь!* (О. Довженко); *В темряві*

розітнувся дівочий зойк: — *Бандити!* — *перелякано скинувся парубочий голос* (В. Речмедін); *Закінчується дія викликами:* — *Заньковецька!* — *Садовський.* — *Заньковецька!* (І. Підсуха); *Оплата!* — *Охрім вигукував.* — *Оренда!* — *Мороз перечив.* — *Оплата!* — *Грицько твердив.* — *Оренда!* — *Чумак вимагав* (К. Гордієнко).

Окремий різновид номінативних спонукальних, переважно спонукально-побажальних, конструкцій становлять «скам'янілі» форми вираження вітання у формі називного відмінка типу *Добрий день!*; *Добрий ранок!* (речення односкладні номінативні), пор.: *Доброго дня!*; *Доброго ранку!* — речення двоскладні, якщо дорівнюють своїм змістом реченню *Я бажаю доброго дня!*, або односкладні означено-особові, якщо відповідають структурі *Бажаю доброго дня!*

4. Оцінні номінативні речення. Містять інформацію про існування предметів, їх емоційну оцінку.

За змістом, лексичною сутністю, характером інтонації та зумовленими цими факторами семантично-експресивними відтінками оцінні номінативні речення поділяють на такі підгрупи:

а) оцінно-стверджувальні речення, що дають кваліфікацію, оцінку предметам, наявність яких констатується. Їм властива розповідно-стверджувальна інтонація: *Справді славна дівчина* (М. Стельмах); *Золоті руки у дівчини*; *Неспокійний час, — загомоніли люди*; *Дуже порядна людина, — кивнула головою Югіна* (М. Стельмах);

б) оцінно-окличні речення, у яких ствердження наявності предмета супроводжується його посиленою емоційною оцінкою, втіленою в окличній інтонації та займенниковому компоненті *який* (-а, -е, -і), *такий* (-а, -е, -і), *що за* і под. Граматична будова таких речень може ускладнюватись прикметниковим означенням, нерідко й вигуком, що посилює емоційність номінативної конструкції: *Яка висока і густа трава!* (Ю. Смолич); *Який же, леле, неосяжний світ!* (З. Колодій); *Ах, які красені!* — *ахкали приїжджі цінители.* — *Які гіганти!* (О. Гончар); *Ох, яка ж краса! Сад увесь убрався в іній* (П. Тичина); *Які милі хлопчики!* — *вигукнула вона* (О. Гончар); *Ой яка роса!* — *не втрималася Ірина* (М. Стельмах); *Такий нещасливий випадок! Така трагічна помилка!.. несподівана-негадана — бідкались приїжджі роди-*

чі (І. Вільде); *Що за антигуманістична етика!* (І. Вільде); *Що за консерватизм!* — *вихопилося у доктора Безбородька* (І. Вільде). Структурна схема номінативних оцінно-окличних речень нерідко представлена тільки одним головним членом із виразно якісною семантикою — позитивною чи негативною: *Справді вуха маєш. Молодець!* (П. Ляшенко); *Бачив, яка там у Ягора племінниця город поливає?* *Красуня ж!* (О. Гончар); *Вже тяжче образити, ніж цією химерною вигадкою, навряд чи можна було:* — *Щоб додому не дійшла!* — *Зводниця!* (К. Гордієнко); *Прокляті! Прокляті! Я все одно втечу* (П. Автомонов); *Син! Дванадцять років, а вже біжить на поміч!* (М. Стельмах).

5. Називні номінативні речення. Цим терміном доцільно позначати номінативні речення, які є назвами установ, організацій, пароплавів, книг, журналів, газет, картин, музичних творів, написами на вивісках тощо: *Верховна Рада України*; *«Диво»* (назва роману П. Загребельного) та ін. У деяких працях такі структури кваліфіковано як прості найменування, номінативні словосполучки, а не речення — на тій підставі, що вони виконують функцію власне називальну, без значення буття, існування предмета, який називається. Однак доречно вбачати в таких структурах особливий різновид номінативних речень, бо вже в самих власних назвах міститься вказівка на їх призначення, стверджується їх буття, наявність. О. Пешковський писав, що назва книги є щось більше, ніж назва, бо містить натяк на зміст книги або навіть на стисле вираження його. Слово *Аптека* як найменування вівіски залишається словом, доки лежить у майстерні, і стає номінативним реченням, коли цю вівіску почепити на вході до певної аптеки. Логічну основу власної назви книги, журналу, установи тощо становить судження без вербалізованого (виявленого в слові) суб'єкта. Назва-вивіска *Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського* потенційно відповідає такій розгорнутій думці-судженню: *Те, що я бачу (читаю), є Вінницький державний університет ім. М. Коцюбинського* або (за вказівної інтонації та жесту) *Ось Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського*.

6. «Називний уявлення». На думку автора терміна О. Пешковського та інших синтаксистів, «називний

уявлення» не становить речення, бо в ньому не міститься висловлення і не виражено ні судження, ні поняття, а тільки згадується раніше пізнане явище. Проте цілком можливо розглядати «називний уявлення» як номінативне речення (уявно-номінативне), бо синтаксично та інтонаційно він функціонує як окрема комунікативна одиниця, слугує формою повідомлення про певне уявлення, яке виникло у мовця і яке він бажає викликати в інших. Термін «називний уявлення» виразно акцентує на комунікативній меті цієї конструкції — констатувати наявність уявлення про предмет або явище у свідомості мовця: *Сковорода! Людина і символ! Син України і син планети...* (П. Тичина). Отже, в номінативно-уявних реченнях згадується певний предмет думки, його зафіксовано як думку-спогад, до того ж як образне уявлення: *Роки, роки! Сивіє голова, підрастають внуки* (І. Нехода); *Студентські вечори... Танцюють чи не всі там і чардаш, і мазурку, і танці всіх племен* (Л. Костенко); *Щастя! Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано* (О. Гончар); *Червоні маки! Скільки сягало око, жевріли і жевріли вони по широкому трав'янистому руслу* (О. Гончар); *Раптом здригнулась молодиця; неначе на шматку чорної хмари побачила свої покалічені молоді літа... Висхлий степ. Панська пшениця, і потріскані до крові, обвуглені губи женців* (М. Стельмах); *Золота осінь... Ах, як не хочеться листу з дерева падати...* (Остап Вишня); *Полезахисні смуги, водойми, ставки... Ліси в степу... Нема палючих вітрів, нема чорних вихорів і бур... Безкраї лани буйно-зеленої пшениці...* (Остап Вишня).

Своїми зовнішньомовними ознаками номінативні односкладні речення можуть збігатися з деякими різновидами двоскладних побудов, які в центрі своєї внутрішньосинтаксичної структури мають називний відмінок, який, проте, виконує функцію підмета або присудка двоскладного речення. У монологічному мовленні речення з одного тільки іменника в називному відмінку є переважно номінативними: *Волга, зелень, сонце, вулиця — військо, молодь, дітвора* (П. Тичина). Проте в діалогічному мовленні, де вони бувають відповідями на запитання або самі його виражають, такі структури — тільки з одного номінатива — вже сприймаються як двоскладні неповні речення: *Що гримить? — Фронт*

(О. Гончар); — *Хто це стукає? — запитала Веснянка Лялю, що перемайнула до Серьожиної стіни. — Іллєвський. — Серьожа? — Серьожа* (О. Гончар). Також і тоді, коли називний відмінок має при собі сполучник, речення є неповним двоскладним, бо сполучник указує на тісний смисловий зв'язок неповного речення з попередньою реченнєвою структурою, у якій є всі необхідні члени: *Дівчата зареготались. І Михайло* (А. Головка).

Через семантико-граматичні якості номінативних речень, особливо через властиву їм морфолого-синтаксичну форму головного члена, такі односкладні речення позбавлені питальної і власне спонукальної модальності. Вони не вживаються у ролі підрядного речення, речення-відповіді діалогічного мовлення, тимчасом як для двоскладних неповних речень усі ці функції є типовими.

Номінативні речення є активною і кількісно зростаючою конструкцією сучасної мови. Особливо це стосується буттєвих, вказівних і номінативно-називних односкладних структур. Виразна структурно-семантична специфіка номінативних речень зумовлює особливої їх стилістичного використання. Сфера вживання номінативних речень — різногалузева, самі вони зазвичай поліфункціональні. Кожен із різновидів номінативних речень неоднаково виявляє свої функції, які, проте, завжди детерміновані не стільки внутрішньосинтаксичною сутністю цих конструкцій, скільки позареченнєвими чинниками — контекстом, конкретною мовленнєвою ситуацією. Номінативні речення найбільше комунікативно придатні для передавання швидкої зміни подій, явищ, предметів: *Рубіжне... Знову путь... Володіне... Кабанне... Нарешті, Сватове, і крикнув поїзд: «Стій!»* (В. Сосюра); *Ось один із неспокійних асканійських днів... Курява. Собачий гвалт, ревіння верблюдів, скрипіння гарб... цілий ярмарок стоїть біля майстерень* (О. Гончар); *Смоленськ... Західний фронт, — приймав по прямому проводу вартувий телеграфіст* (С. Скляренко); *Роти. Коні. Повіддя. Шаблі. Кращі снайпери, кроком вперед!* (П. Усенко).

За наявності єдиного сполучника між номінативними реченнями в складі складносуурядної конструкції втрачається динамічність їхньої функції, уповільнюється темп вимови, помітнішим стає відтінок переліку відповідних об'єктів: *І День, і дим, і доль, і рима.*

Бадьорий крик, бадьорий спів. Шумлять міста... (В. Сосюра). Такі загалом стилістичні функції зберігаються за номінативними реченнями однотипного змісту й у випадку поєднання їх (чи деяких із них) розділовими сполучниками. Проте й за такої структурної своєрідності номінативних речень відтворюються всі елементи однієї картини зображуваного, зберігається швидкий перелік у часі й просторі об'єктів, певних явищ, подій, а також невимушений колорит усномовної розповіді: *Ставок... Або Дніпро... Або Ворскла, Псьол, Десна. Сідає так під лозою, в руках у вас вудочка, на однім кінці на тій вудочці черв'як, на другім — ви, рибалка* (Остап Вишня).

Завдяки своїй семантичній місткості і структурній стислості номінативні речення слугують засобом створення наочно-образних картин життя, особливо в художньому тексті різних жанрів. За їх допомогою мовець (читач) відразу й легко долучається до певної обстановки мовлення. У драматичних творах синтаксичні номінативи функціонують як ремарки; також простежуються вони на початку художніх творів, їх частин, глав, абзаців у газетних кореспонденціях (*Вінниця. Стадіон «Локомотив» ...10 тисяч глядачів*), в описах явищ, процесів, станів природи, пейзажів, житла, предметів побуту, при складанні протоколів, у заголовках усіх інших ділових документів. Вживання розгалуженої низки номінативів дає змогу об'єднати розрізнені об'єкти в одне ціле, створити живий, емоційний тонус оповіді.

Отже, односкладні речення становлять структурно й семантично різнотипний вид речень. Вони істотно збагачують арсенал виражальних засобів української мови.

4.3. Неповні речення

Залежно від наявності всіх структурно необхідних членів речення прості речення та предикативні частини складних поділяють на повні й неповні. Вживання неповних речень є виявом мовленнєвого закону економії: певний член речення не обов'язково передавати в мовленні, якщо його зміст можна встановити із синтаксичного оточення чи комунікативної ситуації.

Сутність неповних речень

Термін «неповні речення» дещо умовний, нечіткий семантично і потенційно суперечливий, бо об'єктивно може слугувати підставою для такої мотивації чи й висновку: оскільки певні речення іменують неповними, то вони, можливо, недосконалі за однією з властивих реченню ознак, бо становлять деякий відступ від синтаксичної норми на реченнєвому рівні, тому неповні речення не зовсім самодостатні і структурно, і семантично, і комунікативно. Насправді цим терміном позначають повноцінні, хоча й своєрідні за певними ознаками синтаксичні конструкції.

Із власне мовного, матеріального (фізично-артикуляційного) погляду в жодній мові взагалі немає нічого неповноцінного, недосконалого — ні у звуковій системі, ні в морфемній, словотвірній, морфологічній чи синтаксичній будові, ні в лексиці чи фразеології. Можливі огріхи стосуються не мови, а індивідуального мовлення, в якому більше чи менше можуть бути порушені мовні норми.

Як і повні речення, неповні є виразно індивідуалізованими синтаксичними одиницями — з властивою їм граматичною, семантичною і комунікативною сутністю. Вони економні, лаконічні, значеннєво насичені, фрагментарні, отже, за багатьох життєвих ситуацій стилістично найдоцільніші.

Неповні речення — структурний різновид речень, у яких одна з ланок їхньої синтаксичної будови (один чи кілька членів речення, частина одного з членів речення) не виражена словесно, проте фіксується свідомістю, є повністю або достатньо зрозумілою.

Вони поширені в усному мовленні й художній літературі: *В купі з матір'ю він [Чіпка] день у день коло хати порастєся. Розкрив її, оббив зокола й зсередини* (Панас Мирний); *Сталь гартуєтьс в огні, а людина — в труді* (Нар. творчість); *Вам подобаєтьс військова професія?* — *Дуже* (В. Петльований); *Директор мовив якось виправдально: — Син ось до вас* (О. Гончар); *А навкруги безводдя, А навкруги — пустеля* (П. Дорошко); *Врешті вона наскочила на Раїсу і засоромилась. Але ненадовго* (М. Коцюбинський).

Ще в першій половині XIX ст. дослідники, розглядаючи явища неповноти-повноти речення, розрізняли

конструкції, які самі по собі неповні за змістом і граматичною будовою, а також речення, які неповні лише граматично (синтаксично), але повні значеннєво.

Неповні речення, як і повні, слід розглядати в трьох основних вимірах: конструктивному (формально-граматичному), семантичному й комунікативному. За конструктивної і змістової неповноти речення можна пояснити й без контексту, бо вони автономні, самодостатні, як і звичайні повні структури. Наприклад, еліптичне речення *Дівчина так швидко травую-травую до хати* (А. Тесленко) має типову для двоскладного речення формально-граматичну будову: лексично виражений підмет *дівчина* і формально відсутній присудок, лексичне значення якого сприймається синонімічно (*пішла, побігла, подалася* тощо). На противагу їм власне неповні речення залежать від тієї конситуації (загальна назва для контексту і ситуації), в якій вони побутують, використовуються. Наприклад, у неповному реченні *У Києві на Подолі козаки гуляють. Як ту воду, Цебром-відром вино розливають* (Т. Шевченко) значення суб'єкта дії можна встановити з попереднього повного речення; він представлений словосполученням *козаки*, яку не названо, випущено. Комунікативна структура неповного речення, його функціональна спрямованість визначаються контекстом попереднього повного речення, загальною тональністю поетичної оповіді і формально-змістовою організацією неповного речення.

Лексико-формальну відсутність у неповному реченні одного члена речення, двох чи більше (або навіть частини аналітично збудованого члена речення) позначають не зовсім однозначними словами «опущення», «випущення», «пропуск», «нестача», які акцентують на тому, що мовець ніби зумисно і свідомо пропускає якесь слово (слова) в реченні, утворюючи структуру неповного речення; натомість лексеми «неназивання», «еліipsis» засвідчують факт відсутності в реченні певного чи певних елементів його синтаксичної будови.

Формування неповних речень забезпечується внутрішньосинтаксичними і зовнішньосинтаксичними факторами. *Внутрішньосинтаксичні чинники* виявляються в різних формах слів, переважно синтаксично залежних, які своєю семантикою, морфологічними особливостями (рід, число, відмінок, особа, час тощо) і роллю в реченні

вказують на семантику, морфологічні особливості і синтаксичну функцію неназваного члена речення. *Зовнішньосинтаксичні чинники* формування неповних речень належать до позамовних явищ: це конкретність ситуації, те життєве середовище, обставини, за яких стає можливим функціонування будь-якої реченнєвої конструкції. І внутрі-, і зовнішньосинтаксичні чинники дають мовцям змогу зберігати у свідомості відсутнє в неповному реченні слово чи слова.

Утворення неповних речень зумовлюється не лише власне мовними чинниками. Крім них, діють і чинники позамовні, які призводять до формування контекстуальних і ситуативних неповних речень, які структурно однотипні. Ситуація — явище позамовне; це ті конкретні обставини, за яких відбувається мовлення, а також набутий мовцями спільний життєвий досвід. За певних комунікативних ситуацій немає потреби вживати повне речення: *Наберіть чорнила в авторучку*; природнішим і зручнішим виявиться неповне однослівне ситуативне речення *Наберіть*, бо відповідні об'єкти (*чорнило, авторучка*) наявні в безпосередньому зоровому сприйманні, що й робить необов'язковим введення найменувань цих об'єктів до складу речення. І без цього речення набуває чіткої модальності (наказовості, прохання тощо), яка, окрім інтонації, може також виражатися жестом, мімічним рухом. *Це ваш?* (ідеться про конспект); *Виконуйте!* (наприклад, письмове завдання). Функціонально відмінні від них *контекстуальні* неповні речення: *Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застигли* (М. Коцюбинський) — неповне контекстуальне речення; сприймається як достатнє за змістом тільки тому, що неназваний у ньому підмет ніч наявний у попередньому реченні: *Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч*. Зміст неповного контекстуального речення не обмежується самою тільки семантикою членів, з яких воно формально утворилось і які виражені в ньому лексично й граматично. Цих властивостей неповне речення набуває лише в контексті із сусіднім реченням.

Неповні речення конструюються з урахуванням типової моделі повних речень. Вони можливі тільки тому, що відповідні думки можна передати граматично повною формою. Це паралельні, синтаксично синонімічні засоби

вираження того самого змісту, через що, як і повні речення, неповні бувають двоскладними й односкладними, поширеними й непоширеними; розповідними, питальними, спонукальними; окличними.

Пропущені (неназвані) члени речення в будь-якому двоскладному й односкладному неповному реченні можна встановити з:

а) попередніх речень: *В покоях почувлися легкі кроки, а трохи згодом стала Олена на порозі. Була одягнена в темний плащ, голову звила в чорну хустку...* (О. Кобилянська). Певною мірою це стосується й неповних приєднувальних речень: *Процвітала рожа Супроти вікна. Запашина та гожа, Пишина та ясна* (П. Грабовський); *Дзигарі в столовій пробили другу. Голосно, різко* (М. Коцюбинський);

б) подальшого речення (в окремих випадках): *Забрали все із хати. Долівка у крові... Лежить убита мати і діти — неживі. Їх німці покололи багнетами вночі* (В. Сосюра);

в) конкретної ситуації, контексту, обстановки, розмови: *Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда. — Задубіла, — промовив він крізь зуби, відсовуючи миску* (М. Коцюбинський); *Яке ж велике! [more]* (О. Гончар);

г) змісту та побудови самого неповного (еліптичного) речення: *З приїздом Вас! — трохи подумавши, додав учитель* (А. Тесленко); *По машинах!* (М. Стельмах).

До найуживаніших належать такі різновиди неповних речень, у яких неназване слово встановлюється зі змісту та синтаксичної будови попереднього речення.

Структурні різновиди неповних речень

Ситуативні і контекстуальні неповні речення структурно нічим не відрізняються. З огляду на те, який член речення пропущено, виокремлюють такі їх різновиди:

1. Неповні двоскладні речення з неназваним підметом. Ці структури найчисленніші в системі інших різновидів неповних конструкцій. У їхній структурно-синтаксичній організації наявні граматично підпорядковані підметові дієслово-присудок (одне чи більше), присудко-

ве означення; означення і присудок або присудок і члени його групи. До того ж неназваний у неповному реченні підмет у попередньому реченні може виконувати іншу синтаксичну функцію — додатка, обставини чи навіть означення: *Чи винна ж голубка, що голуба любить? Чи винен той голуб, що сокіл убив? Сумує, воркує, білим світом нудить, Літає, шукає, дума — заблудив* (Т. Шевченко); *Осіннє сонце сідало за хмари. Прощаючись з землею, заливало хмари й землю огняним світлом* (Панас Мирний); *Григорієве поголене обличчя почорніло. Одразу випростався і прожогом вибіг з дому* (О. Десняк); *Басараби здригнулися, ні один не рушив з місця. Покаменіли* (В. Стефаник); *І ось вони побачили кораблі й серед них знайомого крейсера: — Наш* (В. Кучер).

2. Неповні двоскладні речення з неназваним присудком. Здебільшого мають підмет і другорядні члени, які характеризують словесно невиражене дієслово-присудок. Лексична і граматична нестача присудка найчастіше простежується в предикативних частинах складносурядного речення, а не в простих самостійних структурах: *Нетерплячі тільки зітхали. Найбільше усіх Василь* (Панас Мирний); *Вони реготали, мов діти. Вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина. Він — грубіше, передчасним баском двадцятилітнього парубка* (М. Коцюбинський).

3. Неповні односкладні речення з неназваним головним членом або його частиною. Їх поділяють на:

а) номінативні неповні речення, що здебільшого ставлять написи на етикетках, коробках із різним товаром тощо: *Шоколадні; Біле; Шампанське; або: Година... Друга. Старшина біля бійниці жде* (М. Нагнибіда);

б) означено-особові неповні речення: *Вранці вже й оратимемо свій наділ. — Панську землю? — вражено запитала Докія... — Ні, не панську. Свою! — сміється Давид Спиридонович. — Свою? — ще не розуміє вона. Своя ж десятина уже засіяна. — Тепер свою. Панською була, та загула. — Значить, панську? — перепитує Докія так, як перепитують люди, щоб ще чиєсь слово ствердило їхню певність. — Та не панську, а свою, — аж перехитується од веселого сміху кремезний широколиций Свирид Яковлевич* (М. Стельмах); *Можемо виробляти, що хочеш! Свистіти, співати!* (О. Гончар);

в) неозначено-особові неповні речення: *В цей же час в Катеринці над убогою постелькою доньки стоїть з дружиною Моргуненко... Зачуви далеко стрілянину, насторожився. Моргуненко (прислухавшись): — Десь за річкою. Нібито в Кримці (О. Гончар);*

г) узагальнено-особові неповні речення: *Є мудре прислів'я у нашого народу: траву дивися вдень, як обсохне, а дівку — в будень, коли вона боса (А. Шиян);*

г) безособові неповні речення: *Відшукавши комбата, Сагайдак відрепортував, що в його вибув із строю по пораненню командир взводу Черниш, а крім цього нічого особливого не трапилось. Комбат замість відповіді мовчки обійняв Сагайду, вони пішли поруч... — Черниша дуже? — В голову, в бік... (О. Гончар);*

д) інфінітивні неповні речення: *Вже не сила, уже кричить хрипло й б'ється обличчям, борсається, — не щоби вирватись із рук, а хоч трошки на один сантиметр підлізти. А там — круча в прірву (він знає це) (А. Головка).*

4. Неповні двоскладні й односкладні речення з неназваним додатком. У таких реченнях найчастіше наявні підмет, присудок (головний член односкладного речення), певний другорядний член, різні поєднання другорядних членів: *Подавай заяву. Садовенко вже подав (І. Рябляч); Я не пушу Насті, — понуро сказав він. — Ба пустиш! — Ба не пушу! (М. Коцюбинський); Прапори будуть? — Візьмемо, синку, візьмемо! (О. Копиленко).*

5. Неповні двоскладні й односкладні речення з неназваною обставиною. Наприклад: *Розбив Шевченко бригаду на кілька ланок і велів одночасно будувати не одну, а п'ять хат. Коли до першої завозили матеріал і копали яму під фундамент, то на другій клали стіни, на третій ушивали дах, на четвертій ставили вікна, на п'ятій вже мазали й хазяйку до нової хати везли (Ю. Яновський).*

6. Неповні двоскладні й односкладні речення з неназваним означенням. Приклади таких структур поодинокі, до того ж маловиразні: *Сонце опало їхні обличчя, вітер висушив шкіру (В. Собко) — у другому сурядному реченні можна вбачати пропуск означення їхню.*

7. Неповні двоскладні й односкладні речення як частини складного речення з певним неназваним членом. Серед них виокремлюють:

а) неповні двоскладні й односкладні речення як частини складносурядного речення: *Ти не маєш чолові-*

ка, я — жінки. От ми й паристі (М. Коцюбинський) (не названо присудка); А моєї голубки немає. У свекрухи десь воркує, Мене виглядає (Т. Шевченко) (не названо підмета); Поховали після нового року Дениска, а днів через кілька й Марушка (А. Тесленко); На постріл треба відповідати пострілом, на удар — ще більшим ударом (А. Шиян) (не названо головного члена);

б) двоскладні й односкладні речення як частини складнопідрядного речення: *Ревуть воли, води не п'ють: у Крим доріженьку чують (Нар. творчість); Хурделиця — світу не видно (А. Головка). Може випуститися раніше вжите головне речення: Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Що голосили так сильно, аж чути було на далекому шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб (М. Коцюбинський).*

Отже, еліпсуватися може кожен із членів речення — підмет, присудок двоскладного речення, головний член односкладного, обставина, додаток, зрідка й означення. Завдяки цьому мовлення урізноманітнюється, стає економнішим, стислішим.

Неповні речення в діалогах

Зі структурно-синтаксичного погляду неповні речення в діалогічному мовленні практично нічим не відрізняються від неповних речень у монологіях. Водночас неповні речення в діалогах здебільшого максимально мало-словні, часто представлені лише одним членом речення.

За виконуваною функцією розрізняють дві групи неповних речень у діалогічному мовленні: речення-запитання (питальні) і речення-відповіді (відповідні) — з подальшим внутрішнім членуванням обох груп.

Питальні неповні речення. Найпоширеніший їх вид — речення, які складаються з одного члена речення, вираженого займенником або займенниковим прислівником. Такі неповні конструкції тісно пов'язані з попереднім реченням-реплікою. Мовець відгукується ними на певні факти життя, вимагає від співрозмовника певної реакції на сказане. Після них найчастіше з'являється репліка-відповідь, що задовольняє цікавість

запитувача або розкриває причину його здивування, обурення тощо. За життєвих ситуацій, коли ясно, хто, де, коли, з якою метою, чому запитують або відповідає, оформлення запитання чи відповіді у вигляді максимально фрагментованого речення не збіднює, не послаблює його вагомості, а становить природне, звичайне явище діалогічного мовлення: *Ні, недобре зробив батько... Чому він не вирізав, не випалив? — Кого, сину? — Панів! — одказує твердо Чіпка (Панас Мирний); Знаєш, що я надумав, Мотре? — А що? — Утечемо від сіль (Панас Мирний); Я і так багатий. — Чим?.. — Народною силою, народною любов'ю (М. Коцюбинський); Куди, тату? — запитав Денис. — На базар (С. Склярєнко); Звідки? — З-під Олевська (С. Склярєнко).* Формально відсутні члени речення в таких неповних питальних репліках можуть бути відтворені із ситуації мовлення і, отже, стати складниками повного речення.

Нерідко вживають дві і більше питальні конструкції, які однаково залежать від попередньої репліки, але різняться лексично або синтаксично: *Та й про пенсії пора подумати, — буркнув Демид. — Кому? Кому? Нам? — з'яструбив господар (О. Гончар); Це знову катують того безталанного Тараса. — Хто? За що? (С. Васильченко); Відьму бачила. — Ся звістка зробила сенсацію. Довге обличчя Йонове стало ще довшим, в чорних очах Марининих блиснув вогник. — Що? Як? Коли? (М. Коцюбинський).*

Неповні речення-відповіді. У цій групі виокремлюють два основні різновиди таких конструкцій:

1. Неповні речення-відповіді, у яких ствердження або заперечення виражене лексично повнозначним словом або сполученням слів. Певна модальність неповних речень-відповідей визначається змістом і формою речень-запитань, у яких висловлено сумнів щодо наявності або відсутності чи взагалі можливості певної дії, стану, предмета, явища, ознаки тощо: *Громада так присудила? — Громада (М. Коцюбинський); Чи всі тут? — знову гукнув справник... — Усі, — хтось обізвався (Панас Мирний); З повіту приїхали. — Не чув, чого? — стурбовано пита. — Не чув (М. Стельмах); Чи знов на окопи? — На окопи, на окопи (О. Гончар); Це твоє поле? — трохи згодом спитала вона Чіпку... — Моє. — А хліб твій — Мій. — І то під гаєм твоє? —*

Моє (Панас Мирний); Хороша вода в степовій криниці? — Свіжа, міцна (М. Стельмах).

Своєрідними є неповні речення-відповіді, у яких стверджувальну чи заперечну відповідь виражено диференційовано, з додатковим модально-змістовим відтінком, передано вагання мовця, ухилення від прямої відповіді або, навпаки, впевненість у чомусь. Такі конструкції складаються зі слів із послабленою семантикою — займенників, займенникових прислівників, часто в поєднанні зі службовими словами: *Оженились думаєш? — Не без того; Як твоє столярство, Дмитре? — Нічого, — відповів стримано; Це ти, Пантелію? — Та наче я (М. Стельмах); Курчат вивозиш?.. — Не тільки, — заперечив Сіробаба (О. Гончар); То вона навіть і борщ уміє зварити?.. — Ще й який (М. Стельмах).*

2. Неповні речення-відповіді без стверджувальної або заперечної модальності. Структура таких діалогічних речень зумовлена змістом і функціональною настановою речення-запитання. Семантично такі неповні конструкції особливо вагомі тоді, коли ними коментують підмет або другорядний член речення в запитальній репліці, який виражено займенником або займенниковим прислівником (*хто, що, який, чий, котрий, скільки, як, де, куди, звідки* тощо), тобто словом, яке означає щось маловідоме, невизначене, таке, що потребує пояснення, конкретизації. Зовні речення-відповідь оформляється як будь-який член речення — головний чи другорядний — або як головне чи підрядне речення. Неповні речення цього типу становлять:

— підмет, який сприймається сукупно з неназваними в самому неповному реченні членами: *Хто це давав? — Шинкарка (Панас Мирний);*

— присудок: *То ти чия? — Людська (О. Гончар);*

— додаток: *Чого ти шукаєш? — Ножа (А. Свидницький); Кому писати? — розгубилася та. — Міністрам усім! Президентам (О. Гончар);*

— обставину місця: *А ви, тату, куди зібралися? — Додому (А. Шиян);*

— обставину часу: *Коли ти нас познайомиш? — Хоч сьогодні (О. Гончар);*

— обставину способу дії: *Долорес. Як ви могли сюди прийти? Дон Жуан. Кінно, а потім пішки (Леся Українка);*

— обставину мети: *Джонатан. Чи ти гадаєш один проти громади йти? Для чого оця твоя робота? Річард. Для краси* (Леся Українка);

— обставину причини: *Степанида. Та так... Тільки чого ти за них так хлопочешся? Хома. З приязні, тіточко, голубочко! З приязні...* (М. Смотрицький);

— означення: *Кузьма. В якій роті Васько був? Наташа. У третій* (О. Корнійчук);

— головне речення за умови випущення підрядного: *Ну, вже то й воля буде, як самі пани присудять. — Побачимо* (Панас Мирний); *Ти щось вирішила, Ляля? — Я, власне, з-за цього до тебе і йшла* (О. Гончар);

— підрядне речення з випущенням головного: *За віщо це? — здивувався я. — Щоб не мудрствував дуже* (А. Тесленко); *Чому ти не п'єш чаю? — Гарячий* (Панас Мирний).

Ці типи неповних речень без кількох членів, за деякими винятками, простежуються також у монологічному мовленні — усному та писемному, проте набагато рідше, ніж у діалогах, передусім у їхній питально-відповідній формі. Також із контексту сусідніх речень можна сформувати уявлення одночасно про суб'єкта дії і саму дію чи стан або про дію і об'єкт, якого вона стосується, про дію і обставини, за яких вона відбувається, тощо. Такі неповні речення, як і в діалогах, фрагментарні, часто складаються з однієї-двох слівформ: *Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! Скільки наруги!* (М. Коцюбинський); *Віра дивилася на нього, і все, що б він не говорив, здавалося їй незвичайним. Тільки він таке міг сказати. Більш ніхто. Тільки він такий сильний, вольовий, мужній. Більше ніхто* (М. Руденко).

Неповні речення з кількома неназваними членами можуть вступати в такі змістові відношення із сусідніми реченнями, коли напевно не можна встановити, яких саме членів речення в них не вистачає.

Еліптичні неповні речення

Особливим різновидом неповних речень є еліптичні. Вони бувають двоскладними й односкладними, поширеними, розповідними тощо; їм властива різноманітна

синтаксична будова. Це лише відносно неповні конструкції: їхня неповнота однобічна, тільки граматична, синтаксична. Тому еліптичні речення утворюють своєрідну групу неповних речень, найчастіше двоскладних із неназваним (еліпсованим, тобто несвідомо випущеним) присудком, його частиною, зрідка підметом чи додатком (за наявності синтаксично залежного від нього означення) або еліпсисом головного члена односкладного речення чи його частини.

Термін «випущення» («опущення», «пропуск») на означення формальної нестачі члена речення в еліптичному реченні не зовсім точний, бо може наптовхувати на думку, ніби в таких реченнях навмисне усунули якийсь член речення, ніби мовець наперед або в процесі мовлення так конструє фразу, що свідомо пропускає якусь ланку в ній. Цього в типових еліптичних реченнях не буває. Вони можливі тільки завдяки внутрішньосинтаксичним показникам самого еліптичного речення. Такими показниками є лексичне значення і граматичні форми підпорядкованих другорядних членів речення, синтаксично залежних від еліпсованого компонента. Конситуація для еліптичних речень загалом важить не більше, ніж для звичайних повних структур. Вони так само залежать від сусідніх речень і комунікативної ситуації, як і повні речення.

Еліптичні (грец. *elleipsis* — нестача) *речення* — граматично неповні речення, в яких уявлення про неназваний член речення безпосередньо встановлюється з їхніх змісту і граматичної будови, насамперед із семантики й форми синтаксично залежних слів (слова).

Їх класифікують за такими категорійними ознаками: а) синтаксичною природою й семантикою еліпсованого (неназваного) в них члена речення; б) особливостями внутрішньосинтаксичної будови еліптичного речення, тобто характером поєднання в них слів, наявністю окремого слова, з якого витворилось еліптичне речення.

Найчастіше еліпсується дієслівний присудок (його частина) або дієслівний головний член односкладного речення. Еліпсований член речення синонімічно «підказується» зворотно залежним від нього додатком і обставиною.

До найбільш поширених належать такі різновиди двоскладних і односкладних еліптичних речень:

1. Речення з еліпсисом дієслова руху, пересування у просторі. Наприклад: *От сотник мовчки обідає, а писар сидів-сидів, мовчав-мовчав, далі за ложку та в ту ж миску* (Г. Квітка-Основ'яненко); *А за вечерю був балакучий, з дітьми жартував. Потім тільки з-за столу, набив люльку та з хати* (А. Головка); *Одхлинув наопів: хто між вози, хто в млин* (А. Головка); *Іменно! Як що — зараз за наган* (А. Головка); *Я йшла лісом, дуб мене за хустку* (П. Тичина); *Граната — в двері* (М. Бажан).

2. Речення з еліпсисом дієслова переважно спонукальної чи питальної модальності. Такі еліптичні конструкції виражають наказ, просьбу, побажання, заклики, привітання, прокляття, подяку, запитання тощо. Частина їх — це типові формули військових, спортивних команд тощо. Важливою ознакою таких конструкцій є специфічна інтонація — виразно наказова, прохальна, заклична, побажальна, яка реалізується в безлічі відтінків, кожен із яких так чи інакше видозмінює модальне значення висловлюваної думки. На письмі такі ритмомелодійні відтінки позначають розділовими знаками, авторськими словами, ремарками (у драматичних творах), усім контекстом: *Води! — скрикнув глядач.* — *Води!* (Панас Мирний); *До броні! Настала година слухати постої за край в обороні, Бо вже доконала неволя страшна. До броні, слов'яни, до броні!* (М. Старицький); *За сміливість!* — лунають голоси (М. Коцюбинський); *Зброю на землю!* — крикнув сивобородий (О. Копиленко); *Тінь... недалеко в темряві схвилюваний голос: — Насте, на хвилину сюди!* (С. Васильченко); *Услід за цим лунає хрипка, груба команда. — Припинити балачки! Дівчатам — наліво, хлопцям — направо! Шикую-йсь!* (О. Гончар); *Тихіше, тихіше, Омеляне, — застережливо зашелестіла тінь* (М. Стельмах).

За виконуваною функцією окрему групу еліптичних конструкцій становлять типові форми вираження вітання, прощання, побажання, подяки тощо: *Всього доброго, Грицю.* — *Всього доброго,* — з почуттям стискує руку міцними пальцями (М. Стельмах); *За ваше здоров'я, діти!* — проголошує він (О. Гончар); *За ваше... — усміхнувшись, кивнув він головою до дівчини й випив чарку.* — *На здоров'ячко,* — охоче відповіла та

(С. Васильченко); *Щасливо!* — почулося вслід йому чиєсь побажання і короткий, обрубаний сміх (І. Микитенко); *Добридень вам, кумо* (М. Коцюбинський).

3. Речення з еліпсисом дієслова із семантикою буттєвості. Таким еліптичним конструкціям властиві нульові форми повнозначного дієслова *бути*, що усвідомлюються у функції повноправного присудка, тобто у своєму реальному буттєвому значенні або в окремих варіантах цього значення. Таке еліпсоване дієслово може сприйматися наближено до семантики інших дієслів. Наприклад, у реченні *А в очах — жах* (А. Головка) можна допустити еліпсис як власне буттєвого дієслова *є*, так і одного з таких дієслів, як *світиться, палає, миготить* тощо. Будову таких речень найбільше характеризує сполучення обставини місця або часу з підметом: *Але раптом тривога* (О. Гончар); *Солдати в тривозі* (О. Довженко); *Вдома в неї — тиша* (О. Гончар); *А потім — знов метелиця* (І. Микитенко); *Пил і вітер в обличчя* (В. Сосюра); *Уже сонце на небі* (Ю. Яновський); *Другого дня знов іграшки, сміх, ласощі* (М. Коцюбинський); *На ранній весні-провесні, гей, на світанню гук* (П. Тичина); *Мене всі потрохи не любили за мій язик. Вже що на умі, то й на язиці* (Панас Мирний).

4. Речення з еліпсисом дієслова мовлення. Такий еліпсис дає змогу уникнути повторення дієслова *говорити* або його синонімів, унаслідок чого ущільнюється мовний вираз думки: *Дід замріяно: «Еге ж! Гайдамаки! То були люди!»* (С. Васильченко); *Сердито й лагідно: «Ось де він, заволока, Ану вставай та зараз до хати»;* *Мати до малої: А ти не дослухайся, Катре, — спи* (С. Васильченко); *А береза їй: Ну що ж я скажу тобі?* (П. Тичина); *Поживеш, роздивишся в хаті, Та й ми тебе побачимо — Отоді й за плату* (Т. Шевченко); *А Залізник попереду... Йде собі, люльку курить, Ні кому ні слова* (Т. Шевченко); *Василь знов нічого. Вона на бабів — і баби нічого — про своє не перестають* (А. Тесленко).

5. Речення з еліпсисом дієслів сприймання, зокрема *бачити, глядіти, дивитись, роздивитись, запримітити, чути, почути, відчути, сприймати* тощо: *Дивлюся: хати над шляхами Та городи з стома церквами* (Т. Шевченко); *Він озирнувся, чи ніхто не сміється* (О. Гончар) — пор.: *Дивлюся і бачу хати над шляхами*

та *города з стома церквами*; Він озирнувся, щоб *побачити (почути)*, чи ніхто не сміється.

6. Речення з еліпсисом дієслова, що узвичаїлись як виразники запитання: *Де Зінька?* (М. Кропивницький); *Ну, то тобі?* (А. Головка); *Галю... — стиха озвався він.* — *Чого?* (Панас Мирний); *Чого ви, хлопці?* — *спитав Роман* (А. Головка).

7. Речення з еліпсисом іменника в ролі підмета або додатка. Неназваний член речення в таких конструкціях легко вгадати з їхніх змісту і будови: передусім його увиразнює наявне в реченні означення, узгоджене з формально відсутнім членом речення, підказує життєвий досвід мовців: *Зорі сяють: серед неба горить білолиций* (Т. Шевченко); *Дівчата співали весільної* (О. Стороженко); *Убийте пса! А собачат своєю заріжу* (Т. Шевченко); *Біля колодязя зарипів звід, витяг з корита Давид свіженької; Значить, свіженького, Давиде, змелемо? — Вже ж не торішнє* (А. Головка); *То ти почав такої?* (О. Копиленко); *Це правда, Віталіку, що людина довше може витримати без їжі, ніж без води?* — *Ми питимемо морську* (О. Гончар).

8. Односкладні речення з еліпсисом предикативних слів *треба, можна, необхідно* тощо за наявності інфінітива або (рідше) за його відсутності: *Чого я думаю? У попи, А як не хоче, то на Січ, і там не згине вражий хлопець. Іти лиш в хату...* (Т. Шевченко); *Оддали нас у школу, непременно, щоб розумні були — тому свити-ни, тому чобіток. Чухає голову батько, не знає, де взяти* (А. Тесленко); *Пішов — і що ж... Прошло щось місяців коло двох в тісноті, що ні лягти, ні присісти* (А. Тесленко); *Отож, а тепер і поготів ні забігати вперед, ні відставати* (А. Головка). *А воно й пече, і випустити ніяк* (А. Головка).

9. Односкладні речення з еліпсисом інфінітива за наявності предикативного слова або слів *(не) пора, (не) час*, наприклад: *У спасівку раз мені в волость треба було* (А. Тесленко); *Людині треба з горем на люди; Годі! Пора додому, — сказала Ївга* (Панас Мирний); *Пора вставати. Час на роботу* (М. Стельмах).

Особливий різновид еліптичних конструкцій становлять речення в публіцистичному мовленні. Їхня специфіка зумовлена не граматичною структурою, а сферою застосування і функцією. Від «традиційних» еліптич-

них конструкцій їх також відрізняє комунікативна актуальність, бо ними мовець відгукується на більш чи менш типові й актуальні потреби повсякдення. Це структури типу *З любов'ю до України; З новою концепцією; Ще п'ять років тому; У полоні краси; За рідну мову!; І знову надія; Усе життя з музикою; На ваших екранах; За зміцнення авторитету в світовій спільноті; За успіхи України!; За зміцнення незалежності нашої держави!* тощо.

В еліптичних реченнях, як і у звичайних неповних, також діє закон економії у вираженні думки, прагнення уникнути надлишковості у мовленні.

Приєднувальні неповні речення

Терміном «приєднувальні речення (конструкції)», дедалі частіше називають різнотипні за внутрішньосинтаксичною організацією речення, що формуються як додаткові змістові частини попереднього речення, але в контексті виділяються в окреме самостійне речення — повне чи здебільшого неповне двоскладне або односкладне. Замість терміна «приєднувальні речення» вживають також назви «приєднувально-видільні речення», «видільні речення», «парцельовані конструкції».

За структурно-функціональними ознаками виокремлюють такі основні різновиди приєднувальних речень (конструкцій):

1. Повні приєднувальні речення. Їхня приєднувальна сутність найбільше сконцентровується в інтонації, якою ці структури реалізуються в усному мовленні. Наприклад: *Невесело, сину! Дніпро на нас розсердився, Плаче Україна... І я плачу* (Т. Шевченко); *Сідай, Грицю. Розгостися у мене. Побалакаємо* (І. Франко); *Уже давно помер Некрасов. Борець. Соратник. Ветеран* (П. Дорошко); *Писати тільки правду. Не зраджувати їй ні за яких обставин* (О. Довженко).

2. Неповні приєднувальні речення. Складаються з одиничних чи однорідних підметів, присудків або головних членів односкладного речення. Головні члени речення можуть ускладнюватися другорядними: *А я їсти хочу! — обізвався Гаврило. — І я! І я... — кричали разом Дмитрик і Марійка* (М. Коцюбинський); *Мій*

тато на такому танкові воює! — І мій! — І мій!! (Л. Пастушенко); *Бо таки не дарма кращі люди голови поклали. І твій Юхим* (А. Головка); *На Чубинського напад тепер страх. Ганебний, підлий страх* (М. Коцюбинський); *Але шумує далеко море. І мла... і дим* (В. Сосюра).

3. Власне приєднувальні неповні речення. Становлять граматично залежні частини речення, один чи кілька його другорядних членів. Інтонаційно оформлені як окремі речення: *Там тиша. Тиша там. Суха і чорна* (В. Стус); *Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й холодними очима* (М. Коцюбинський); *Відтоді вони зробилися приятелями. Не надто близькими, а все-таки* (І. Франко); *Уважно слухали селяни... І біля прип'ічка, і на полу* (А. Головка); *Хлопці! Двоє вас до мене. Держіть мене за ноги. А міцно!* (І. Франко).

Усі типи приєднувальних речень ідентифікуються своєрідною ритмомелодикою, інтонуванням. У вимові їм властиве зниження голосу й виразна пауза перед приєднуваним компонентом, який вимовляють з особливою тональністю.

Приєднувальні неповні речення максимально залежать від контексту, а саме — від змісту і граматичної будови попереднього, структурно основного речення. Зв'язок між ними настільки тісний, що окремо приєднувальні речення сприймаються як семантично недостатні, неповноцінні. Вони доповнюють зміст попереднього речення, до якого приєднуються, однак таке доповнення здебільшого не стільки впливає з внутрішньої змістової чи граматичної будови попереднього речення, скільки залежить від ситуації або додаткових міркувань мовця. Наприклад, сам по собі зміст речення *Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі* не виявляє потреби в тому, щоб його доповнити такою приєднувальною конструкцією, як у тексті М. Коцюбинського: *Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.* Без сумніву, друге речення поглиблює, розгортає зміст першого, проте його могло б і не бути: воно органічно не входить до змісту й синтаксичної будови попереднього речення.

За приєднання певний елемент думки виникає ніби під час її висловлювання, будучи доповненням до неї, ніби випадковим, а насправді зумовленим свідомим прагненням мовця (автора) розширити, уточнити те, що він сказав (написав) раніше. Виняток становлять ті випадки, коли приєднувальні речення пов'язуються з попередніми основними реченнями причинно-наслідковими, пояснювальними відношеннями тощо: *Лавріну Капусті Федір Свічка сподобався. Мовчазний, уважний, кмітливий* (Н. Рибак); *О! Моя Варвара золота жінка... Спокійна, розсудлива, прихильна* (М. Коцюбинський). Приєднувальні речення роз'яснюють попереднє, вказують на причину того, про що говориться в ньому, і своєю семантикою майже дорівнюють відокремленим означенням причини з пояснювальним відтінком (пор.: *Лавріну Капусті Федір Свічка сподобався: мовчазний, уважний, кмітливий*).

Приєднувальні речення здебільшого складаються з одного, двох чи трьох членів, які становлять означення, обставину або додаток. При обставинах і додатках часто наявні означення. З огляду на це власне приєднувальні конструкції класифікують на три семантико-синтаксичні різновиди: означальні, обставинні і додаткові приєднувальні речення.

Означальні приєднувальні речення. Складаються з одного чи кількох прикметників або слів інших частин мови з означальною функцією: *Несподівано, раптом у чорну тишу щось впало. Живе, веселе і безтурботне* (М. Коцюбинський); *Вона лишилася одна в хаті. Одна-однісінька* (О. Кобилянська); *Будь певний, що я тебе люблю і не покину ніколи, ніколи! Твоя буду або нічия, чуєш? Твоя або нічия!* (І. Франко); *Ах, те життя... Без журне, у достатках, у розкошах* (М. Коцюбинський); *Матюха де взявся в шапці кудлатій на потилиці, з наганом у руці. Червоний і теж захеканий* (А. Головка); *Або напис під портретом Т. Шевченка. Незламний. Гордий. Милосердний* (О. Доріченко).

Морфологічно приєднувальні конструкції можуть також становити дієприкметникові звороти або містити у своєму складі порівняльну конструкцію: *Душно в хаті, а сиділи, хоч простоволосі, та в кожухах, в юпках, тільки порозстібалися, а не скидали. Пропахлі потом, овчиною, чорноземом; Давид почав читати*

дописи. Добра з них половина були його власні, але були і ще чийсь. Писані чорнилом і олівцем, усі карачкуватими, незграбними почерками (А. Головка); Він виросте — він стане Коцюбинським. Простим, як степ, і вічним, як степ (І. Коротич); В ту пору із лісу почувалися кроки. Важкі і широкі, мов грім з долини (П. Воронько).

Обставинні приєднувальні речення. Ці конструкції виражаються прислівниками або непрямыми відмінками іменників (з прийменниками чи без них): *Раптом над самою головою небо заграло. Милозвучно, потужно, свіжо* (О. Гончар); *А я ходжу, Рівним розміреним кроком, через усю хату, з кутка в кутку. З кутка в кутку* (М. Коцюбинський).

Обставини, виділені в окреме речення, доповнюють здебільшого значення присудка — головного члена того речення, від якого вони залежать семантично і грамати́чно. Обставинні приєднувальні конструкції найчастіше виконують функцію:

а) обставини способу дії: *Марта ревнувала Антона. Вперто, затаєно, сильно* (М. Коцюбинський); *Так от я задумав зробити се принадніше. Солідніше* (І. Франко); *І слухає мій сум природа. Люба. Щира. Крізь плач. Крізь сміх* (П. Тичина); *Проч усякі чорні думи! Ціль осягнена! Скарб здобутий. Ціною здоров'я, терпіння, пониження і розчарувань* (І. Франко);

б) обставини місця: *А ми, упоравшись, пішли шукати Нової хати і найшли зелену хату і кімнату. У гаї темному. В лугах. В степах широких, в байраках Крутих, глибоких* (Т. Шевченко); *Не дивлячись стежок, пішов я блукати по лісі, як сновида. Поза ставом, греблею, в ліщину* (С. Васильченко); *То вертаються титани з чорної землі. Із далекої літани, там, де королі* (П. Тичина);

в) обставини часу: *В цей вечір ніхто не прилетів. Наступного теж ніхто* (О. Гончар); *Як запалить тебе, багаття, у чорний день? У чорну ніч?* (В. Стус); *Упала на піл Марія й ридала, як ще ніколи. До самого вечора* (А. Головка); *Пізніше, мамо, купимо. Зимом* (М. Стельмах);

г) обставини причини: *Пані Олімпія поперед усього звернула очі на згарища. По старій звичці, без сумніву* (І. Франко); *Може, цигарку дозволиш? Ах, правда, не вживаєш, — пам'ятаю! З принципу* (І. Франко);

г) обставини міри: *О, я багато реготалася того вечора, дуже багато. Занадто багато* (І. Франко); *Та що це ви? Зрозумійте ж, що я мушу їхати. Мені ще треба багато вчитися? Багато* (В. Речмедін); *Припекло сонце, і достигли жита. Почалися жнива. За роботою люди й про біду забули. Та не дуже* (Б. Лепкий).

Додаткові приєднувальні конструкції. Граматично такі речення-додатки можуть бути виражені як окремими словами, так і сполученням слів: *Бо мамі ж одна думка: щоб ти людиною став. Людиною, розумієш?* (О. Гончар); *Я хочу хліба. Хліба!* (Л. Пастушенко); *А на шостака візьмемо цигарок, — додав Гаврилко. — І сірників* (М. Коцюбинський); *Робить, як автомат. Сам без душі і довкола себе бездушність розпускає. Пустоту!* (І. Рябокляч); *Давидко воли поганяє, а Стах за плугом борозною йде і щось розповідає, бувало. Про родину свою, про інші краї, про минуле* (А. Головка); *Нічого не ошаджила мені доля за ті три роки. Ані розчарувань, ані ганьби, ані багатства, ані бідності* (І. Франко); *Адже через вас... усе покинула. Родину, щастя родине... І кар'єру, і людське товариство... І книжки... Все, все!* (І. Франко).

Джерелом приєднувальних конструкцій слугує повсякденна усномовленнева практика. Зрідка ними починаються друковані рядки, абзаци. Тоді приєднувальні речення інтонують з особливою виразністю, на них зосереджується максимум уваги: *Які очі в неї? Не встиг роздивитись... Протискуюсь плечем і стрічаюся з нею.*

— *Наче фіалки після дощу.*

— *Темні, м'які, блискучі* (М. Коцюбинський).

Уживання приєднувальних речень у мові художньої літератури зумовлене контекстом (попередніми реченнями) і становить художній прийом, яким користуються, щоб висловити найрізноманітніші змістові й експресивно-емоційні відтінки мислення, почуттів людини. Найбільш системно й широко вперше використав різноманітні структури приєднувальних речень у художньому тексті М. Коцюбинський: для нього вони стали однією з типових синтаксично-індивідуальних ознак. Епізодично приєднувальні речення простежуються в поезіях Т. Шевченка, прозі І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, інших авторів.

Неповні речення — найекономніші засоби спілкування. Вміле користування структурами неповного речення і поєднання їх з повними забезпечують природність у вираженні думок, почуттів, а в багатьох випадках і естетику мовлення.

4.4. Прості ускладнені речення

Поняття «просте ускладнене речення» охоплює лексико-семантичні, синтаксичні й стилістично-функціональні конструкції кількох типів: речення з однорідними членами; речення з відокремленими другорядними членами; речення із синтаксично ізольованими частинами — вставними чи вставленими словами, сполученнями слів або реченнями; речення зі звертаннями.

Просте ускладнене речення посідає серединне (проміжне) місце між простим елементарним реченням і складним реченням двоелементної синтаксичної будови.

Речення з однорідними членами

«Однорідність» — поняття зі значенням певної предметності, якості, властивості чи дії, яка перебуває поза межами одиничності. Однорідність формується дво-, кілька- чи багаторазовим поєднанням неоднакових за семантикою одиниць, кожна з яких є назвою окремого предмета, дії, стану, об'єкта, певної обставини чи ознаки: *З річки доносився дитячий лемент, і сміх, плюскіт хвиль* (І. Цюпа) — іменники в цьому реченні — однорідні підмети; за змістом і синтаксично їх однаково стоюється залежний від них присудок *доносився*; з цим дієсловом логічно не можна поєднати безліч інших іменників: *друг, стілець та ін.*

Дехто із синтаксистів вважає, що речення з однорідними членами не варто зараховувати до ускладнених простих речень, «бо однорідність лише кількісно поширює речення, але не ускладнює його» (А. Прияткіна). Таке оцінює міркування сумнівне: із синтаксичного погляду однорідність не змінює речення категоріально, бо

не привносить до його складу інших членів речення (неможливий, наприклад, однорідний ряд одночасно з означення й додатка), проте вона модифікує, змінює, поглиблює речення семантично, розгортає структурно.

Однорідні члени речення — члени речення, які різняться семантично, з'єднані між собою сурядним безсполучниковим чи сполучниковим зв'язком, а з іншими членами — підрядним синтаксичним зв'язком, виконують однакову синтаксичну функцію, відповідають на те саме питання і найчастіше вимовляються інтонацією переліку.

Сурядний зв'язок між однорідними членами речення зреалізовується:

а) сполучником (сполучниками) та інтонацією: *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко);

б) тільки інтонацією: *Кожна професія цікава, потрібна, захоплююча* (О. Копиленко);

в) обома засобами — сполучниковим і безсполучниковим (а також інтонаційним) зв'язком: *Росли брати, зростали, та не були друзями* (М. Коцюбинський).

Однорідні члени речення можуть утворювати відкритий ряд або закритий. *Відкритий ряд* кількісно найрізноманітніший, *закритий* — практично двочленний, формується переважно протиставними чи зіставними однорідними членами речення: *Праця садівника неспокійна, але почесна* (О. Гончар). Речення з такою однорідністю можна розгорнути іншим однорідним членом речення: *Праця садівника неспокійна, виснажлива, але почесна й мирна*. Проте і в цьому випадку воно семантично і структурно залишається поділеним на дві частини, які лише сукупно утворюють його однорідність.

Поняття «однорідні члени речення» не тотожне з поняттям «однорідний ряд», який може бути сформований і синтаксично неоднотипними лексемами, наприклад: *Запрошені сідали до столу неоднаково, по-різному* (як? — дві обставини способу дії) *і в різний час* (коли? — обставина часу); *Ким і коли це сказано вперше* (ким? — додаток, коли? — обставина часу). Поняття «однорідний мовний ряд» ширше за поняття «мовна однорідність», бо охоплює і власне однорідні члени речення, і такі, що належать до різних членів речення. Однак такі різночленореченнєві мовні одиниці порівняно малокількісні, тому поняття «синтаксичний ряд (блок)» практично застосовують до обох випадків.

Однорідні члени в структурі речення семантично і структурно рівноправні, серед них немає ні опорного, ні залежного компонента на членореченнєвому рівні. Отже, вони позначені певною логічно-мовною однотипністю, спільністю.

Інтонація однорідності — здебільшого перелічувальна, однорідні лексеми вимовляють з однаковою тональністю, нерідко й по двоє, попарно: *А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко); *Вона [пісня] говорила про красу і щастя, про відвагу й радість* (М. Трублаїні).

Однорідні члени речення можуть мати при собі залежні, пояснювальні слова, кожне з яких — окремий член речення: *Дніпрогес з його крилатими щоглами, могутньою греблею, арками мостів відпливав у далину* (М. Бажан); *щоглами, греблею, арками* — однорідні неузгоджені означення; два перші з них мають при собі узгоджені означення — *крилатими, могутньою*, третє — неузгоджене означення *мостів* (пор.: *мостовими арками*). Пор.: *Дніпро з його щоглами, греблею, аркою відпливав у далину*.

Однорідні члени речення перебувають у реченні в подвійній залежності: між собою і з третім членом речення, який лексично й граматично залежить від них або підпорядковує їх собі.

Речення можуть мати у своїй структурі однорідність із різнотипних членів: *Тіло рослин і тварин складається з клітин, з яких утворюються тканини, органи і системи органів* (З підручника) — у цьому реченні наявні однорідні неузгоджені означення й однорідні підмети.

Однорідність у реченні не утворюється повторенням будь-якого повнозначного слова; це в усіх випадках лише одна лексема, один член речення: *Яке велике слово — Україна. Сім сотень літ його хотіли вбити. Воно ж, як жито: жити, жити, жити! І розгинається зігнута спина. Й підводиться на повен зріст Людина* (Ю. Мухометик) — однорідності немає, бо тричі повторене дієслово *жити* становить одне поняття, отже, й один член речення; *Білі, білі, білі будинки пробігають за вікном* — просте неускладнене речення, бо всі три прикметникові форми (*білі*) — тільки одне узгоджене означення до підмета *будинки*. Повторення (потроєння) завжди має певний стилістичний сенс — актуалізує зна-

чення повторюваного слова, що впливає на звучання і сприймання всього речення, пор.: *Білі лани, ліси, будинки пробігають за вікном і Білі лани, білі ліси, білі будинки пробігають за вікном* (В. Петлюваний); *Рости, рости, моя пташко, Мій маковий цвіте* (Т. Шевченко); *Вірю в себе, вірю в краще* (М. Нагнибіда); *Залило водою луки, залило* (В. Сосюра).

Якщо одне з повторюваних слів входить до структури наступного речення, то наявна однорідність лише синтаксична, а не лексично-семантична: *Пустіть мене у молодість мою. Пустіть мене!* (В. Стус). Також одне поняття, одну лексему, один член речення виражають складні слова *людино-день, кіловат-година, тонна-кілометр* і под.; фразеологічні поєднання слів: *Вчителі ні в сих ні в тих стояли коло порога* (Є. Гуцало).

Однорідними можуть бути члени речення будь-якого виду, тому виокремлюють однорідність підметову, присудкову, означальну (і прикладкову), додаткову, обставинну. Кожна з груп однорідності ґрунтується на сурядному зв'язку її складових — однорідних членів речення: *Знання мови, математики, історії, біології, географії, фізики чи не найбільше формує основу освіченості людини* (З газети) — однорідні додатки залежать від підмета *знання*, вираженого віддієслівним іменником.

Синтаксична класифікація речень з однорідними членами — загальнономовна, загальносинтаксична: ці речення бувають двоскладними й односкладними, непоширеними і поширеними, повними і неповними. Серед простих ускладнених речень з однорідними головними членами розрізняють:

1) двоскладні речення з однорідними підметами, присудками і з однорідними підметами та присудками одночасно: *Спека і тиша — передвісники бурі* (П. Кочура); *Все хоче народитися і жити* (О. Пахльовська); *День і ніч уже впродовж тижня були теплими, розкішними* (З газети);

2) односкладні речення з однорідними головними членами:

а) означено-особові: *Вигострю, виточу зброю іскристу* (Леся Українка);

б) неозначено-особові: *У фізиці спостерігають і описують явища і властивості різних тіл...* (З газети);

в) узагальнено-особові: *Що посієш чи посадиш, те і збереш, і матимеш* (Нар. творчість);

г) безособові: *Світало й хмарилось, вітер летів виднокругом* (Лесь Українка);

г) інфінітивні: *Щоб сидіти й писати по-художньому, для цього потрібен талант* (З газети);

д) номінативні: *Сонце, спека, бездощів'я, ні хмаринки в небі* (М. Стельмах).

Окремої уваги заслуговують форми присудка при однорідних підметах. Повної нормативності в цій сфері немає. Проте майже в усіх випадках дієслівний чи іменний присудок стоїть у множині тоді, коли й однорідні підмети мають множинну форму: *Пропливають лози, верби, в'язи, тополи у воді* (О. Довженко); *І весняні небеса, вишневі зорі кличуть... На стежки просторі* (Т. Масенко). Можлива і форма однини присудків при однорідних підметах, якщо:

а) однорідні підмети з'єднані розділовими сполучниками: *Чи то крик птаха, чи то сильний вітер розбудив мене* (Розмовне);

б) якщо потрібно виразніше виділити кожен з однорідних підметів: *Хай ані жмичка, ані юга Не занесе твоїй шлях* (А. Малишко); *Неймовірна кривда і лють дала йому сили* (Р. Іванчук).

У реченнях з узагальнювальним словом-підметом і однорідними підметами присудок узгоджується в числі з узагальнювальним словом, набуваючи або форми однини, або множини: *Казкова Ольвія, місячні ночі, тихі лимани — все там буде для них, для них* (О. Гончар) — форма всі зруйнувала б логіку цієї думки; *Стригали, мотористи, точильники — всі чадіють від гарячого сперттого повітря* (О. Гончар) — варіант *все чадіє...* змінив би речення семантично, привніс би деяку алогічність у його зміст, що міг би стосуватись і неживого, нелюдського в природі.

Широко розгалужена однорідність другорядних членів речення:

а) однорідних додатків: *Лісова весна — це неймовірне, незбагненне сплетіння звуків, пахоців і барв* (В. Земляк); *Нехай тендітні пальці етики торкнуться вам серце і вуста* (Л. Костенко); *Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки* (О. Довженко);

б) однорідних обставин: *Мене кличе суворо і трубно мій обов'язок...* (Л. Костенко); *Тягнуться хмари — скрижавлені крила — по травах, по обрію, по душі* (Л. Костенко); *Я діяв в ім'я смерті, люті, помсти* (О. Довженко); у реченні *Назову тебе уперше, мила, Рибкою, і щастям, і зорею* (А. Малишко) виділені слова можна розглядати як синкретичні (перехідні) синтаксичні одиниці: їх можна вважати і однорідними додатками (чим?), і однорідними обставинами способу дії (як?); натомість у реченні *У Чорному лісі пахло конваліями, живицею і коханням* (В. Земляк) наявні непрямі однорідні додатки, бо логічно допускається лише питання чим? (чим пахло?);

в) однорідних означень: *Дивлюсь на спраглий, нещасний натовп* (О. Гончар); *Жорстока, невблаганна і лукава вона [Флоренція] була як мачуха мені* (Л. Костенко); *Любо було глянути на постать Замфіра (яку?) з гордим обличчям, з міцним станом* (М. Коцюбинський).

Отже, у розмежуванні однорідних членів речення, у використанні форм однини чи множини присудка при однорідних підметах немає повної усталеності.

Однорідні й неоднорідні означення

Синтаксично однорідні й неоднорідні означення рівноцінні, залежать або підпорядковують собі той самий член речення, поєднуються між собою сурядним зв'язком, формують відповідно однорідний чи неоднорідний ряд членів речення. Однорідні й неоднорідні означення стосуються того самого означуваного слова (члена речення), синтаксично й логічно характеризують його за певними ознаками, які властиві особам, предметам, явищам, діям тощо. Отже, однорідні й неоднорідні означення характеризують взаємна змістова і граматична незалежність (за умови, що такі означення логічно, лексично допускають одне одного).

Іноді складно визначити межу між однорідними й неоднорідними означеннями з огляду на їхню семантику. Пунктуаційне розмежування однорідних і неоднорідних означень також невиразне, теоретично і практично сумнівне.

Однорідні означення. Здебільшого ці члени речення двослівні, двочленні, рідше кількаслівні, перебувають у відношеннях переліку, поступового нагромадження ознак, властивих певній особі, предметові. Однорідні означення (як і неоднорідні) можуть переймати на себе логічний наголос і, отже, семантично виділятися у мовленні.

Залежно від лексичного і граматичного вираження однорідні означення можуть бути: *узгодженими*, граматичні форми яких повністю збігаються, узгоджуються з формами пояснюваного слова: *Маленька, кругленька, швидка й жвава... між високим зеленим житом, — вона здавалася русалкою* (Панас Мирний); і *неузгодженими*, якщо їхні граматичні категорії різняться: *Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер* (О. Довженко).

Однорідність означень визначають за такими показниками:

— завжди однорідними є означення, поєднані сурядним сполучником (сполучниками): *Сінешні й хатні двері були одчинені* (І. Нечуй-Левицький); *На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь* (І. Франко);

— однорідними є означення, не зв'язані сполучником (сполучниками) і вжиті після означуваного слова: *Праця самовіддана, чесна, продуктивна возвеличує людину* (З газети); *Я з початку мав намір дати книжку більш популярну, приступну для найширших кругів нашої суспільності* (М. Грушевський). У таких випадках кожне наступне однорідне означення сприймається як більш чи менш виразне розгортання початкового елементу однорідного ряду, тобто попереднього означення;

— однорідні означення можуть перелічувати і називати певні різновиди предмета: *У ботанічному саду ростуть польові, степові, гірські квіти* — означення однорідні, бо є назвами різних видів того самого предмета (квітів); сполучення слів *польові, степові, гірські* [квіти] потенційно поєднує своїм змістом усю сукупність таких словосполучень: *польові квіти, степові квіти, гірські квіти*; допускається й поєднання їх сполучником;

— означення однорідні, якщо характеризують предмет за певною однотипною ознакою (матеріал, колір, розмір тощо): *Густозелені яблуні просвічувались по-*

жовклими, яскраво-червоними і зеленими плодами (М. Стельмах) — означення однорідні, бо характеризують предмет (*плоди*) за кольором;

— означення однорідні, якщо перше з них підсилюється або уточнюється другим і подальшими означеннями: *Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць* (І. Нечуй-Левицький);

— однорідними є означення-епітети, означення-синоніми, означення-антоніми: *Онде балочка весела, в ній хороші, красні села* (Леся Українка).

Неоднорідні означення. Такі означення семантично різнопланові, перебувають між собою в послідовному смислового підпорядкуванні, не вимовляються типовою перелічувальною інтонацією, не поєднуються сурядними сполучниками, утворюють лише безсполучниковий ряд з означальною однорідністю. Інакше кажучи, неоднорідні означення логічно не можуть бути поєднані в один синтаксичний ряд сполучником і (й), та (в значенні і), бо характеризують предмет у різних аспектах: *Полум'я билось у вітрі величезним червоним птахом* (О. Гончар); *Крізь прозорі хмарки іноді пробивається рожевий сонячний промінь* (О. Копиленко); *Невеличка дніпрова затока влилась між двома горами в густий сосновий ліс* (І. Нечуй-Левицький); *І тільки стороною по голубій безодні плила висока пухнаста хмара* (І. Волошин).

Здебільшого неоднорідними є означення, які виражені: займенником і прикметником (*твій громадянський обов'язок*), числівником і прикметником (*перший трудовий успіх*), дієприкметником і прикметником (*змужніла селянська рука*), якісним і відносним прикметниками (*рідний український прапор, тихий росяний сон*). У реченні *Кругом хати росли старі велетенські волоські горіхи* (І. Нечуй-Левицький) два неоднорідні означення — *старі велетенські*, що пояснюють один предмет — *волоські горіхи*. У реченні *Біля султана стояв задуманий великий візир* (Р. Іваничук) однорідності немає, бо *великий візир* — одне поняття, окремий член речення (підмет); *До кімнати увійшов високий молодий чорнявий студент* (З газети) — всі три означення неоднорідні.

Ряди з неоднорідними означеннями зазвичай не перевершують трьох одиниць, тоді як ряди з однорідних означень можуть охоплювати практично необмежену

кількість елементів. Водночас навіть із чотирьох і більше одиниць однорідні означення трапляються рідко.

Однорідними (й невідокремленими) можуть бути і прикладки, особливо в тих висловлюваннях, які мають у своєму складі узагальнювальне слово (слова) та кілька іменників, які індивідуалізують певне узагальнення: *Було їх троє: Іван, Василь і Сашко* (П. Загребельний); *Сучасні прозаїки не можуть не вчитися в таких письменників, як І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський* (З газети) та ін.

Розмежування однорідних і неоднорідних означень залежить від їх семантики, граматичного оформлення і характеру синтаксичних зв'язків між ними. Проте іноді важко й за цими показниками визначити однорідність означень, особливо якщо вони вжиті тропеїчно.

Сполучники при однорідних членах речення

Однорідні члени речення сукупно утворюють окремий ряд або за допомогою сурядних сполучників (сполучника) та інтонації, або тільки самої інтонації — єднальної (з'єднувальної), градаційної, зіставно-протиставної, розділової.

Сполучники функціонально диференційовані, бо кожен виражає певний вид смислових відношень між однорідними членами речення, що позначається на предикативності, модальності всього речення.

Єднальні сполучники. Це найпоширеніший тип сполучників у вираженні однорідності членів речення. Вони можуть бути однокомпонентними (*і (й), та*) й дво-, три- і кількокомпонентними (*ні... ні, та ні... та ні, ані... ані, ні... ані*). Близькі до них сполучники зі значенням градації (підсилення): *а, а й, а що, а ще й, та ще й, а навіть*.

Сполучники *і (й), та* вживають одинично або дво- і кількокаразово. Їх одиничне вживання вказує на деяку вичерпаність повторення: *В ім'я радості і миру встать будови тут і там* (В. Сосюра); *Коню сивий, будь щасливий, а не спотикайся* (А. Чубинський); сполучник *а* вжито радше як єднальний, його протиставне значення в цьому реченні тільки можливе.

Однорідні члени речення можуть бути з'єднані групами чи попарно — за допомогою сполучника *і (й), та:*

Вона [пісня] говорила про красу і щастя, про відвагу й радість (М. Трублаїні).

Кількокаразове використання єднальних сполучників акцентує на незакінченості ряду, підсилює його значення вагомисть: *Тут були і авіатори, і танкісти, і артилеристи* (О. Гончар); *Місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і море* (Т. Шевченко); *Буде ще після цього простір лиману, і вітер попутний, і біла заметіль чайок над головою...* (О. Гончар).

Єднальний сполучник *ні...ні* вживається тільки в заперечних реченнях; він синонімічний до сполучника *і*, але має підсилювальний значеннєвий відтінок: *Ні птиці в повітрі, ні коника в траві* (А. Чубинський); *Ні сніда, ні онука нічого не обмовили, тільки ще сумніші стали* (Панас Мирний).

Отже, єднальні сполучники виражають смислові відношення надто узагальнено, вказуючи лише на деяку однотипність семантики кожного з однорідних членів сурядної групи. Наприклад, найуживаніший єднальний сполучник *і (й)* тільки поєднує однорідні члени, не маючи іншої, крім єднальної, значеннєвості. Коли єднальний сполучник *і (й)* повторюється, це функціонально підсилює однорідність: *В піснях і труд, і даль походу, і жаль, і успіх, і любов, і гнів великого народу, і за народ пролита кров* (М. Рильський); *Безмежна тиша навкруги — ні голосу, ні шуму...* (О. Олесь); *Ні спека, ні бурі, ні морози — ніщо не вб'є любов мою* (В. Сосюра).

Протиставні і протиставно-зіставні сполучники. До цього типу належать такі мовні одиниці: *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак, хоч... зате, хоч... та, як... так, не тільки (не лише)... а й, не стільки... скільки, а втім, так, тим часом, не то що... а (але), не так і... як та ін.* Кожен із цих сполучників, маючи загальне протиставне чи протиставно-зіставне значення, характеризується ще й додатковим значеннєво-стилістичним відтінком: *Хотів вискочити навздогін, але стримався* (П. Загребельний) — протиставне значення; *Бачить під лісом, а не бачить під носом* (Нар. творчість) — у поєднанні дієслів *бачить* — *не бачить* однорідності немає, але протиставно-зіставне відношення зберігається; сполучник *зате* привносить відтінок обмеження в чомусь: *Іноді з'їси і не доволі, Зате живеш на волі* (Л. Глібов).

Сполучники *а, але*, поєднуючись із заперечною часткою *не*, актуалізують значеннєву важливість котрогось із однорідних членів: *Це не вогні, а зірки, чисті, високі, мінливі* (М. Вороний); *Буквар — це не тільки букви, але й мова з її пахощами і красою* (Д. Чередниченко). Це загалом стосується й інших протиставних і протиставно-зіставних сполучників: *Усмішка гостра, а однак сумна* (Леся Українка); *Сама б учила, так не знала Вона письма того* (Т. Шевченко); *Не те, що вода глибока на броді, але бистра така, рве каміння з-під ніг* (І. Франко).

Розділові сполучники. Найпоширеніші сполучники цього типу — *або (або...або), чи (чи...чи), то (то...то), не то...не то, хоч (хоч...хоч), як... так і, не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не лише... але й, не тільки... скільки, якщо не... то*.

Сполучник *або* вказує на можливість вибору тільки одного з предметів, дій, понять: *Добудь нові слова, новії струни або мовчи* (Леся Українка); *В далекій дорозі Найдю або долю, або за Дніпром ляжу головою* (Т. Шевченко). Повторюваний сполучник *то...то* вказує на послідовне чергування, зміну дій: *Дитина стоїть, пильно дивиться то на батька, то на матір* (Панас Мирний); *Моє життя веде мене нерівно — То на вершини, то в яри страшні* (М. Рильський). Одиначний або повторюваний сполучник *чи (чи...чи)* виконує розділову перелічувальну функцію: *Зустрів я хлопчика, Малий мав років десять чи дванадцять* (В. Сосюра); *Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку, між товаришами, він був пан* (І. Франко).

Для функціонального виокремлення одного з однорідних членів слугують градаційні (посилювальні) сполучники (*не тільки... а й та ін.*): *Йй годилося б думати не тільки про роботу, а й про себе* (Є. Гуцало); *Може, вперше Борис Отава відчув потрібність свого фаху не лише для окремих аматорів старовини, а для всіх* (П. Загребельний); *Сади Болгарії — не тільки цвіт, не тільки плід, а й слід безсмертних літ* (М. Рильський); *Мар'ян не тільки почув, скільки догадався, про що говорить Плачинда* (М. Стельмах).

Приєднувальним сполучникам *та й, а також* властива семантика доповнення вже сказаного кимось ін-

шим: *Він тільки рукою махнув та й зарився у сіно* (Марко Вовчок).

Сполучник *і (й)* найменш семантично навантажений порівняно з іншими сполучниками, зате найпродуктивніший. Його сполучникові функції дуже розгалужені, адже він поєднує різноманітні повнозначні слова однорідного ряду.

Узагальнювальне слово
в реченнях з однорідними членами

У реченнях з однорідними членами часто наявне узагальнювальне слово, яке може повторюватись. «Узагальнювальне слово» — термін умовний, однобічний, бо узагальнювальної, об'єднувальної функції може набувати не тільки окреме слово, а й словосполучення чи сполучення слів. Із синтаксичного погляду узагальнювальне слово найчастіше становить один член речення, рідше два чи навіть більше.

Узагальнювальні слова — це особливі маркери однорідності. Їхню функцію виконують слова із загальною семантикою або деякі повнозначні слова чи сполучення слів з конкретним лексичним значенням. Наприклад, у реченні *Багато ворогів має виноград: і посуху, і шкідників, і бур'яни* (І. Микитенко) узагальнювальним «словом» є словосполучення з двох повнозначних слів — *багато ворогів* (*ворогів* — додаток і *багато* — обставина міри й ступеня). Це певною мірою синкретичне, не зовсім виразне виділення членів речення, особливо, коли зважити на можливість заміни його словосполученням *кількох (чи багатьох) ворогів*, у якому синтаксично залежне слово (*кількох* чи *багатьох*) є узгодженим означенням. Словосполучення *багато ворогів* також можна трактувати як один ускладнений додаток. У реченні *Ах, як усього багато: неба, сонця, веселої зелені* (М. Коцюбинський) узагальнювальне словосполучення *як усього багато* двочленореченнєве; як і в реченні: *Незабаром цілий стіл був застелений усякою стравою: борщем, кашею, печеним поросям* (Панас Мирний).

Роль узагальнювальних слів найчастіше виконують займенникові словоформи, займенникові прислівники

(все, всі, завжди, всюди, ніколи, кожен, будь-хто, будь-що, всякий, жоден, це, ці, все це, всі ці, ось що та ін.), наприклад: *Примхи твої, й легковажність, і ревності — все люблю* (О. Гончар); *Кожен кущик, горбок, долина, кож-на стежечка — все це було йому знайоме, промовляло до нього* (М. Коцюбинський); *В берегах понад Россю, в садках, в напіврозвалених окопах — всюди чувся стогін пораних* (О. Гончар); *Не забудьте взяти із собою ось що: фотоапарат, плівку, фотопапір і звичайний папір, друкарську машинку* (З газети); *Петро, Іван, Володя — кожен особливий, розумний, життєво активний* (З газети); *Усе тут лірика: ці сосни, ці дуби, ці клени — витвори найтоншої різьби* (М. Рильський).

Узагальнювальними словами мовці вказують на семантику однорідних членів. Вони становлять об'єднувальну назву перелічених у реченні істот, предметів, їхніх ознак, певних подій, найменування яких представлене однорідними членами речення: *Все у цвіті сонця золотого: наша школа, вулиця й завод* (В. Бичко); *Лози, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці* (О. Довженко); *Ні кураю, ні бюрократизму — ось наше з тобою гасло* (О. Гончар); *Голос духа чути скрізь: по курних хатах мужицьких, по верстатах ремісницьких* (І. Франко); *Водісві вже не видно було нічого: ні підйому, ні місця колії* (О. Гончар); *Вдруге розпочати життя, зловити одбуті літа — цього ще ніхто не досяг* (О. Гончар).

Стосовно узагальнювального слова однорідні члени речення виконують пояснювальну функцію. За логіко-семантичними вимірами узагальнювальне слово й однорідні члени речення поєднуються як родові і видові поняття, як ціле і його частини. Узагальнювальне слово або відкриває, або закриває сурядний ряд (блок) у реченні.

Узагальнювальні слова, як правило, виконують у реченні ту саму синтаксичну функцію, що й однорідні члени речення; стоять у препозиції до них або в постпозиції: *Скрізь червоно — на небі, на узгір'ї і на горі* (М. Коцюбинський); *Зелена байова корсетка, червона в букетах спідниця — усе гарно пристало до хорошої дівоцької ероди* (Панас Мирний).

У функції узагальнювальних слів, крім займенників і займенникових прислівників, можуть уживатися

окремі повнозначні слова, переважно іменники, підрядні словосполучення та фразеологізми: *Тиша була наповнена всякими звуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим шелестом стиглого жита* (М. Коцюбинський); *На борту «Азовця» зібралися люди різних професій: рибалки, інженери, працівники громадських організацій і рибпромислових установ* (Д. Міщенко); *Він був майстром на всі руки: слюсар, столяр, тесляр і навіть механік* (В. Короленко).

Менш виразна семантика узагальнювальних дієслівних форм: *Прибулий не сидів без діла: прибирав на кухні, мив посуд, чистив картоплю, готував сніданок* (Розмовне).

Питальні речення також можуть своєрідно виражати узагальненість при однорідних іменникових членах речення. Узагальненості в цьому випадку набувають питально-відносні займенники *хто, що*: *Хто вам, бабусю, більше допомагає — син чи дочка?; Кого ти більше любиш — маму чи тата?; Що їй ввижалося — чи шаблі, чи струни?* (О. Пахльовська); *Чого шукаєш — флірту чи вітчизни?* (Л. Костенко). Узагальнювальну функцію можуть виконувати і прикметникові займенники *який, чий, котрий* та займенникові прислівники *де, куди, звідки, коли, навіщо* та ін.: *Чия це думка — твоя особиста чи всього колективу?; Коли ти повернешся — сьогодні чи завтра?* (Розмовне).

У фразі-реченні *Дивлюся і бачу крізь вікно у вагоні поїзда, як пропливають окремі міста, містечка, села й хутори: Фастів, Снітинка, Брід, Вишняки, Півні, Білки, Мотовилівка, Корчі, Васильків, Глеваха...* (З газети) особливість узагальненості й однорідності полягає в тому, що однорідні члени речення диференційовано позначають населені пункти: однорідні слова (прикладки) стосуються різних слів в узагальнювальній частині речення — *міста, містечка, села, хутори*.

Ряди однорідних членів структурно і семантично ускладнюють речення, виражаючи різнотипні відношення між предметами і явищами: єднальні, протиставно-зіставні, розділові, приєднувальні.

Речення з відокремленими членами

Прості речення можуть ускладнюватись відокремленим членом (членами). Ускладненою вважають напівпредикативну частину складного речення, якщо в ній наявний хоча б один відокремлений член речення.

Відокремлення — особливе логічно-сміслове та інтонаційне виділення в реченні другорядних членів з метою посилення їхньої семантики.

Будь-яке просте ускладнене речення монопредикативне — має одну граматичну основу. Водночас воно може бути розгалуженим, ускладненим і семантично, і синтаксично. Наприклад, речення *Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками* (М. Стельмах) сформоване з двох визначальних частин, які сукупно передають ускладнене повідомлення. Одна його частина — синтаксично основна, провідна, предикативна (*Сонце... хороше синіє розкиданими хатами*), друга — синтаксично залежна від першої, додаткова, напівпредикативна (*зачарована зоряним небом*). З морфологічного погляду це дієприкметниковий зворот, який виконує функцію поширеного відокремленого означення.

Ні теоретично, ні практично не послуговуються термінами «відокремлені прості речення» чи «відокремлені складні речення». Відокремлюватись може тільки певна частина простого речення — вживаного самостійно або у складі предикативної частини складного речення.

Відокремленими можуть бути повнозначні слова або різноманітні поєднання повнозначних слів. Повнозначне слово відокремлюється лише тоді, коли виконує синтаксичну функцію окремого члена речення: *Схопився руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону* (Ю. Яновський); *І втомився я, самотній, на самій дорозі* (Т. Шевченко). Однослівна відокремленість — малопоширене явище, особливо у випадках відокремлення означень і обставин. Не підлягає відокремленню слово, яке не самостійно, а тільки в поєднанні з іншим словом (словами) формує певний член речення. Тому не може відокремлюватись будь-яка частина ускладненого другорядного члена речення — означення, прикладки, обставини чи додатка.

У реченні відокремлення здебільшого однинне, якщо йдеться про виділення мовних зворотів, іменни-

ків-прикладок, і множинне (дво- і кількаелементне), коли стосується прикметників. Рідко простежується відокремлення двох дієприкметникових зворотів і часто кількох одиничних прикметників: *Ішли між стін, грубо зложених з сірого каменю, вишитих блідими пера-ми папороті* (М. Коцюбинський) — два дієприкметникові звороти, що становлять відокремлені поширені означення; *Високо... стояв місяць, ясний, блискучий, повний* (І. Нечуй-Левицький) — три відокремлені прикметники-означення.

У відокремленій частині речення не існує еліптичності, випущення одного з елементів звороту. Це зумовлено винятковою семантичною цільністю всіх слів у ньому. Відокремлення має слугувати одним із засобів економного висловлення. Це стосується, зокрема, дієприкметникових, прикметникових (ад'єктивних) і дієприслівникових зворотів, які словесно стисліші, ніж синонімічні їм підрядні речення: *Це був величезний старий орел, злинялий від сонця й негоди* (О. Донченко) і *...який злиняв від сонця й негоди* (одне слово замість двох). Відокремлення надає одній із частин речення більшої комунікативної значущості, посилює важливість змісту синтаксично другорядної частини, а через неї і змісту всього простого ускладненого речення. При відокремленні активізуються, поглиблюються змістовий і синтаксичний зв'язки між *означувальним* (пояснювальним, залежним, підпорядкованим) і *означуваним* (пояснюваним, незалежним, підпорядковувальним) *сегментами* (елементами, частинами) простого ускладненого речення.

Відокремлення категоріально не впливає на основну сутність речення як провідної комунікативної одиниці: речення зберігає її і без відокремленого другорядного члена (членів), бо залишається його синтаксично домінуюча частина — підмет і присудок у двоскладному реченні або головний член в однокладному. Присудок від підмета чи підмет від присудка не може бути відокремлений, бо це зруйнує й саме речення як своєрідну мовну одиницю.

Ускладнення простого речення відокремленим елементом неоднакові за характером і наслідками. Практично будь-який зворот або навіть одиничний відокремлений прикметник, дієприкметник чи дієприслівник

можна перетворити на підрядне речення. Таке перетворення породжує синонімічні конструкції, кожна з яких набуває певного стилістичного забарвлення. Можливість заміни мовного звороту підрядним реченням засвідчує змістову і функціональну близькість обох синтаксичних одиниць.

Виразником і показником відокремленості чи невідокремленості може слугувати інтонація, пор.: *Цей молодий спортсмен переміг і на другій, довгій, дистанції* (відокремлені означення) і *Цей молодий спортсмен переміг і на другій довгій дистанції* (невідокремлені означення).

Відокремлення в усному мовленні завжди реалізується у відокремлювальній інтонації, паузах, тоді як у писемному мовленні його графічно позначають здебільшого комою (комами), дефісом (відокремлені прикметники) або тире.

Явище відокремлення завжди у певний спосіб морфологічно оформлене, зумовлене певними смисловими мотивами, комунікативно і стилістично зорієнтоване. Прикметниковий, прикладковий, дієприкметниковий чи дієприслівниковий зворот — це тільки один член речення: відокремлене означення чи відокремлена обставина, що не підлягають членореченнєвому поділу і які аналізують лише у двох вимірах — яким членом речення є весь мовний зворот (чи відокремлене слово) і який підрядний зв'язок між словами, що увійшли до складу певного звороту, або сурядний (за синтаксичної однорідності відокремлених членів речення).

Не кожне підрядне речення можна замінити мовним зворотом, наприклад: *Я побачив такі добрі засмучені очі, що й мене обняв жаль* (М. Коцюбинський). Натомість кожен зворот можна замінити синонімічною підрядною конструкцією: *Козаков сидів край столу, схилившись на руку* (О. Гончар), пор.: *Козаков, який схилився на руку, сидів край столу*. Кожен із відокремлених членів речення загалом необов'язковий для конкретного речення, факультативний, бо і без нього речення збережеться, структурно (синтаксично) не зруйнується, але за такої умови виявиться семантично збідненим, недовершеним, комунікативно загальним, не матиме належної конкретності.

Важливо розрізнити умови і причини відокремлення (В. Бабайцева). *Умови відокремлення* — це

загалом інтонація відокремлених членів (мелодика, паузи, ритм, логічний наголос), позиція (місце) відокремленого елементу в синтаксично основній частині речення, наявність чи відсутність пояснювального слова (слів) при тому члені речення, якого стосується відокремлений член; частиномовна належність синтаксично основного слова, пояснюваного відокремленим членом речення. Наприклад, особовий займенник у функції пояснюваного слова завжди зумовлює відокремлення синтаксично залежного від нього члена речення: *Він, неспокійний, подався на лікарський виклик* (Ю. Збанацький) або *Неспокійний, він подався на лікарський виклик*; але: *Микола, неспокійний, подався на лікарський виклик* (відокремлення виправдане, але необов'язкове); *Неспокійний Микола подався...* (в усному мовленні відокремлення можливе тоді, коли логічно виділяється цей прикметник, однак у писемному вживанні коми не допускається, бо немає значення причиновості). За будь-яких умов відокремлюється дієприслівниковий зворот. Жодну з умов не можна вважати універсальною, тобто обов'язковою для всіх випадків відокремлення.

Визначальною причиною відокремлення другорядних членів речення є те, що мовець, пишучи або висловлюючись усно, може за допомогою відокремлення актуалізувати (акцентувати), виділити, поставити в центр уваги, посилити певну частину речення. Проілюструвати це можна на прикладі синонімічних конструкцій з відокремленою і невідокремленою частинами речення, пор.: *Темна ніч, напоєна степовими пахощами, пропливала над Асканією* (О. Гончар) — звичайна напівпредикативність; *Напоєна степовими пахощами темна ніч пропливала над Асканією* — послаблена, мінімальна напівпредикативність; *Темна ніч, яку напоєно степовими пахощами, пропливала над Асканією* — предикативність. Усі три речення об'єднані спільним змістом, але різняться синтаксично (перші два речення — прості ускладнені конструкції, третє — складнопідрядне). Перші два речення економніші, бо меншою кількістю слів передають ту саму інформацію; тому всі ці речення стилістично індивідуалізовані, функціонально своєрідні.

Ускладненість речення реалізується лише в структурі простого речення як окремої комунікативної одиниці чи предикативної частини складного речення.

Відокремлення означень

Морфологічно, синтаксично і стилістично відокремлені означення неоднотипні. Вони можуть бути виражені прикметниками, дієприкметниками, прикметниковими чи дієприкметниковими зворотами, прикладками.

Відокремлення узгоджених прикметникових означень. Семантико-функціональна своєрідність прикметників полягає у вираженні ознаки певної реальності — істоти, предмета чи поняття. Із синтаксичного погляду — це функція або звичайного означення (*Настали короткі й холодні дні*), або означально-присудкова (*Дні короткі й холодні*), або напівпредикативна (*Настали дні, короткі й холодні*).

Відокремлюються узгоджені означення-прикметники за таких умов:

1) обов'язково відокремлюють одиничне, дво- чи кількаслівне прикметникове означення, яке пояснює особовий займенник, незалежно від того, перебуває прикметник у постпозиції чи препозиції: *Се вони [жайворонки], невидимі, кидають з неба на поле свою сверблячу пісню* (М. Коцюбинський); *І вона, вибаглива і неприємна, на цей раз сіла поруч з ним* (О. Гончар); *Він стоїть на мурі, юний і прекрасний, і кладе цеглини, зводить дім новий* (В. Сосюра); *Він [дід] стояв на кормі з веслом, суворий і красивий* (О. Довженко); *Ображений і гордий, стоїть він біля вікна* (А. Шиян). Особовий займенник *я, ти, він* тощо може бути не названий у реченні з відокремленим означенням: *Малий, сиджу біля вікна і всього боюсь* (Є. Гуцало) (*сиджу* — хто? — я) — односкладне означено-особове речення; *Любили один одного, щасливі, просвітлені й сумні* (М. Стельмах) (*любили* — хто? — ми) — двоскладне, неповне. Обов'язковість відокремлення узгоджених означень при особових займенниках (пояснюваних словах) зумовлена неконкретністю семантики займенників, синтаксичною несполучуваністю, неузгодженістю з ними означень в усіх можливих категоріях, формах: *А він їде, високий, посивілий, на схід, на захід, поле оглядає* (А. Малишко) — у цьому реченні займенник *він* набув конкретності, індивідуалізувався, бо став позначати не будь-кого, а тільки когось конкретно; його значення уточнилось, актуалізувалось, тобто відокремилось;

2) два чи більше узгоджених прикметникових означень (або тільки одне таке означення) відокремлюють і позначають комою у позиції після пояснюваного слова за умови, якщо й перед пояснюваним словом наявне узгоджене означення: *Соснові шишки, великі й порожні, котилися під ноги або дивилися з трави десятками очей* (М. Коцюбинський); *Пахло медом і здавалось, що це шумить весняний молодий дощик, запашний і веселий* (С. Васильченко). Два або кілька одиничних означень, ужитих після пояснюваного іменника (субstantивованого слова), перед яким немає означення, можуть не відокремлюватись, що позначається на інтонуванні речення та смисловій важливості означень: *Леліє даль волога і блакитна* (М. Бажан), пор.: *Леліє даль, волога і блакитна; Леліє даль волога, і блакитна; Леліє даль волога. І блакитна*. У двох останніх реченнях сполучення слів *і блакитна; І блакитна* вимовляють приєднувальною інтонацією, яка в другому реченні є максимальною, що й перетворює це поєднання слів на окреме неповне приєднувальне речення;

3) відокремлюють прикметникове означення, відірване від пояснюваного слова іншим чи іншими словами (найчастіше — дієсловом-присудком). Таке означення може стояти після пояснюваного слова і перед: *Олеся їде сама дорогою, легка, витончена, пручка* (О. Довженко); *Попід стрімкими кручами, запінена, мчала на південь річка* (О. Тесняк); але: *Щасливий той, хто вільну й горду посіяв пісню у серця* (Т. Масенко) — означення *вільну й горду* не відокремлені, бо цьому сприяє загальна поетична ритміка всього речення, поетична інверсія слів.

Відокремлення неузгоджених прикметникових означень. Неузгоджені означення поєднуються з означуваним словом (членом речення) підрядним зв'язком керування або прилягання.

Найчастіше неузгодженим означенням є змінюваний іменник (субstantивоване слово) в непрямому відмінку або непрямої відмінок незмінюваного повнозначного слова; рідше цю функцію виконує інфінітив. У писемному мовленні неузгоджене означення, як і узгоджене, виділяється комою, іноді тире. Неузгоджене означення відокремлюється за умов, якщо воно:

1) характеризує власну назву або особовий займенник: *Юрій Яновський — високий, ставний, з вольовим обличчям і розумними очима, то морщить лоба, то ледь помітно усміхається* (П. Панч) — усі чотири означення відокремлені, з них третє і четверте — неузгоджені, становлять нерозкладне сполучення слів, виражають одне поняття, відповідають на питання *який?* (він, Юрій Яновський); *В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима* (І. Нечуй-Левицький) — якщо сполучення слів з *сивуватими довгими вусами* логічно допускає членування на два узгоджені означення (*сивуватими, довгими*) й одне неузгоджене (*з вусами*), то це не стосується двох наступних неузгоджених означень, бо слова *лицем і очима* не можна розглядати як семантично самодостатні члени речення;

2) виражене інфінітивом, перед яким здебільшого стоїть тире. Таке означення завжди постпозитивне, набуває уточнювальної функції, найчастіше перед ним можна вжити сполучення слів *а саме*: *Це вже звичка в мене така — поговорити* (Б. Харчук) — яка звичка? — *поговорити* (неузгоджене означення, зв'язок прилягання, тире зорієнтовує на паузу і, отже, на логічне виділення інфінітива);

3) вжите після пояснюваного слова (власного чи загального іменника): *Яків, з розстебнутим коміром сорочки, лежав на траві і дивився в небо* (А. Шиян); *Жава дівчинка, з ямочками на щоках, справляла приємне враження* (О. Десняк); *Пишається проти сонця гай, увесь в блискучих краплях, як у дорогому намисті* (С. Васильченко); *Між подружжям були щирі взаємини — без тіні підозрін'я і ревності* (З. Тулуб). Відсутність відокремлення у цих реченнях деформувала б, навіть зруйнувала їхню семантику.

Відокремлення прикметникових зворотів. Прикметниковий зворот утворюють якісний прикметник і залежні від нього слова чи одне слово. Якісний прикметник здебільшого слугує назвою такої ознаки особи, предмета, поняття, яка може виявлятися у ньому з однаковою інтенсивністю. Це семантично і синтаксично зближує якісні прикметники з діеприкметниками. Якісним прикметникам також властива певна дієслів-

ність, через що вони можуть мати при собі пояснювальні слова (що не властиво відносним і присвійним прикметникам). Такі прикметники здатні утворювати мовні звороти, які називають *прикметниковими (ад'єктивними)*.

Увесь прикметниковий зворот становить один поширений член речення — відокремлене означення, яке характеризує препозитивне (попереднє) пояснюване слово: *Будемо якнайважливіше ставитись до всіх законів, корисних рідній державі* (З газети) — прикметник *корисних* здатний мати при собі синтаксично залежне слово, наприклад *нашій державі*. Прикметниковий зворот допускає подальше внутрішнє членування і трактування своєї структури тільки на синтаксичному рівні словосполучення: *корисних* → *державі* (підрядний зв'язок керування), *нашій* ← *державі* (підрядний зв'язок узгодження). Або: *Над головами плавали рожеві хмарки, схожі на медуз* (П. Панч); *Слава тому, хто людям... несе слова, подібні хлібу й солі, і співи, гідні сіяча!* (М. Рильський); *Під самою кручею застигло болото, повне пташиного галасу* (О. Копиленко).

Кожен прикметниковий зворот можна перетворити на синонімічну за змістом конструкцію — підрядне означальне речення: *Микола мугикав, і струни вторили мелодії тихим передзвоном, журним трохи, але чудовим* (В. Шевчук), пор.: *...передзвоном, який (що) був журним трохи, але чудовим*. Чим більше в реченні прикметників або прикметникових зворотів, тим повніше охарактеризовано в ньому означуване слово: *Старий професор, слухняний, як дитина, мусив на старості літ лізти за ними на гору* (І. Нечуй-Левицький); *Дедалі попадались уже сосни, старі, руді, кострубаті* (М. Коцюбинський); *Вільна земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків* (М. Коцюбинський).

На атрибутивну (означальну) семантику прикметникового звороту може нашаровуватись обставинне значення — переважно темпоральне (часове) або локальне (вказівка на місце): *Письменник, знайомий з дитинства; Троянда, чарівна проти сонця*. В реченні *Мчали обурені юрми, чорні од гніву* (М. Коцюбинський) наявне причинове значення прикметникового звороту.

Відокремлення означень, виражених дієприкметником і дієприкметниковим зворотом. Відокремлення одиничних дієприкметників простежується рідко, що зумовлено закладеним у них значенням — енергією дії, а звідси й частою наявністю при дієприкметнику залежного слова (слів), яке трансформує його у дієприкметниковий зворот. Одиничний дієприкметник відокремлюється, якщо він контекстно відірваний від пояснюваного слова.

Обов'язкове відокремлення й тоді, коли дієприкметник пояснює займенник: *Вона, стривожена, висловлюється обережно; Стривожена, вона висловлюється обережно*. Якщо цей самий займенник замінити власною назвою, то відокремлення його комою (комами) факультативне, необов'язкове — навіть тоді, коли одиничний дієприкметник вказує на причиновість дії: *Стривожена Варвара Степанівна висловлювалась обережно*. Також уживання коми можливе при постпозиції дієприкметника: *Варвара Степанівна, стривожена, висловлювалась обережно*.

Дієприкметникові звороти відокремлюють у випадках, коли:

1) дієприкметниковий зворот у будь-якій позиції в реченні залежить від особового (переважно) займенника в ролі пояснюваного слова: *Дніпро! Ти тихо в день ясний пливеш, заглиблений в минуле* (О. Олесь); *Вона, наморена ходюю трохи не цілого дня, зразу закрила натомлені очі* (Панас Мирний);

2) якщо дієприкметниковий зворот стоїть після пояснюваного слова: *Акації стояли в цвіту, завітчані безліччю білих китиць* (І. Нечуй-Левицький); *Перед очима ще жили і змінювалися картини, навіяні піснею* (В. Кучер);

3) дієприкметниковий зворот стоїть перед пояснюваним словом і має певне додаткове обставинне значення, вказує на причину дії, умову чи допустовість, тобто тяжіє своїм значенням до присудка: *Збентежений з такої зустрічі, хлопець ледве не випустив хлібини* (О. Донченко) — дієприкметниковий зворот стоїть перед пояснюваним словом *хлопець* і одночасно вказує на причину дії; пор.: *Хлопець ледве не випустив хлібини, бо був збентежений з такої зустрічі; Налита сонцем і вітром, хлюпоче веслами весна* (М. Стельмах) — дієприкметниковий зворот виражає додаткове причинове

значення (відношення), пор.: *Хлюпоче веслами весна, бо налилась сонцем і вітром*; можлива також трансформація цього дієприкметникового звороту в дієприкметниковий: *...налившись сонцем і вітром, хлюпоче...* Практично кожен дієприкметниковий зворот може бути перетворений на підрядне речення, внаслідок чого постають синонімічні синтаксичні конструкції, кожна з неповторною індивідуалізованою стилістичною функцією;

4) дієприкметникове означення поширене і віддалене від пояснювального слова іншими словами: *Він не чув, як, зрушений пострілами, сиплеться з гілля дерев і викриває його пушистий сніг* (С. Скляренко).

Відокремлений зворот здебільшого стоїть після пояснюваного слова. Однак цей порядок з певною стилістичною метою може бути порушений: *Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину* (М. Коцюбинський) — дієприкметниковий зворот не відокремлений, бо його вжито перед пояснюваним словом *полонину*, але: *Густа мряка чорним запиналом єднала з небом полонину, спалену сонцем*.

Відокремлення прикладок. Найчастіше прикладки виражені іменником (одиничним або сполученням слів з іменником у центрі), субстантивованим словом або синтаксично неподільним поєднанням слів: *Ясне сонечко сходило, братів своїх, вітрів, до себе іскликало* (П. Тичина): *вітрів* — непоширена відокремлена прикладка, пояснюване слово до неї — *братів*; прикладка є пояснювальним словом; *Це ваш новий учитель, Григорій Савич Сковорода* (В. Шевчук); *Згадайте Богдана, старого гетьмана* (Т. Шевченко); *І ми — поети атомного віку — останні трубадури на землі* (О. Пахльовська); *За шофера ми поставили тракториста Серьозу, на прізвище Півень* (Ю. Яновський); *Послухайте нас, старих* (Марко Вовчок).

Відокремленою вважають прикладку, яка, набувши напівпредикативної функції, пояснює, уточнює, посилює значення того слова, з яким поєднана змістом і граматично.

Вона може стосуватись пояснюваного (означуваного) слова в синтаксичній функції підмета, додатка, іменної частини складеного присудка, обставини. Порівняно з відокремленими означеннями відокремлені прикладки семантично й синтаксично самостійніші в

реченні, бо можуть бути вжиті й без пояснюваного слова, на відміну від відокремлених непоширених і поширених означень, пор.: *Він, Роман, не дасть йому загинути* (М. Коцюбинський) і *Він не дасть йому загинути; Роман не дасть йому загинути*. Відокремлену прикладку в більшості випадків можна перетворити на підрядне речення або дієприслівниковий зворот, пор.: *Мій друг, учитель, також зарекомендував себе і як вчений* (З газети) і *Мій друг, який був [працює] учителем [працюючи вчителем], також зарекомендував себе і як учений*.

Приклади виконують пояснювальну і уточнювальну семантико-стилістичні функції. Ці функції підлягають певному внутрішньому членуванню. Так, прикладка, поєднана з пояснюваним словом сполучником або, слугує другою назвою означуваного предмета, отже, обидві назви (пояснюване слово і прикладка) виражають у таких випадках одне поняття і різняться лише синонімічно (у вимірах абсолютної синонімії): *Усі букви, розміщені в певному порядку, становлять алфавіт, або азбуку* (З газети). Прикладка з пояснювальною функцією може починатися сполучником *тобто*, розшифровуючи пояснюване слово: *Тайга, тобто смуга важко прохідних хвойних лісів, тягнеться на сотні кілометрів* (З газети).

Уточнювальні приклади також внутрішньо членуються в тих випадках, коли пояснюваним словом є займенник, тобто слово з неконкретною семантикою: *Зрештою, до влади придуть вони, патріоти* (З газети).

Відокремленню підлягають:

1) непоширені й поширені приклади, які стосуються пояснюваного слова, вираженого особовим займенником: *Не маємо ми, греки, царя православного* (П. Наніїв); *А ось він, Мартин Рибка, відступає убік* (Ю. Мушкетик); *Та нікуди було діватись мені, пташеняті, викинутому з гнізда* (П. Наніїв) — відокремлену прикладку розгорнуто відокремленим означенням, яке виражене дієприслівниковим зворотом; *Це я, невістка ваша, Софія!* (П. Наніїв) — дві відокремлені приклади, друга (*Софія*) — уточнювальна. Можливе некомпактне поєднання, тобто словесне роз'єднання відокремленої прикладки і пояснюваного слова: *Степовичка, ніколи вона не бачила справжнього лісу* (О. Гончар);

2) поширена прикладка (загальна назва) перед пояснюваним словом — загальним іменником — і після нього: *Хоробрий воїн, капітан ніколи не розгублювався в бою* (О. Гончар); *Тим часом надійшов голова, привітний червонощокый чоловічок з іскристими невловимими очима* (О. Гончар);

3) непоширена прикладка — загальна назва в позиції після пояснюваного слова, переважно загального іменника: *Вічна слава народів, трудівнику* (М. Рильський);

4) поширені й непоширені приклади — загальні назви після пояснюваного слова, яке становить власну назву: *І я примовкав, а Тарас, дідів батько, брав мене на руки* (О. Довженко);

5) прикладка — власна назва, якщо з уточнювальним значенням її вжито після загального іменника: *Увійшов мій брат, Микола* (Розмовне), але: *Увійшов мій брат Микола* (без інтонаційного виділення, отже, й без уточнення); *На темному фоні сіней з'являється стара тітка генерала, Антоніна* (О. Довженко) — відокремлення й кома необов'язкові, але в цьому випадку зникає пауза, інтонаційне виділення прикладки Антоніна й втрачається відтінок уточнення;

6) прикладка, приєднана до пояснюваного члена речення словами *тобто* (*цебто*), або (в значенні *тобто*), особливо, а саме, навіть, як, наприклад, зокрема, на ім'я, по імені, на прізвище, родом, з походження, за походженням, за віком, за професією, в тому числі та ін.: *Цитати із дум та з пісень без музичного їх оформлення, тобто без мелодії, багато втрачають* (М. Рильський); *Ліс, або, серби кажуть, шума, — це не просто сосни, дуби...* (М. Рильський); *Квіти, особливо пальми і аспарагуси, відразу навіяли життя у мертві кімнати* (І. Вільде); *Ви забуваєте ще другу любов поетів, наприклад, любов Данте до Беатріче, а я власне таку мала на думці* (Леся Українка) — наприклад у цьому реченні вставне слово, яке є частиною відокремленої прикладки, кома після нього може й не ставитись, вона факультативна; *На захист дисертації також прийшли деякі зацікавлені викладачі, навіть студенти* (З газети);

7) поширена (рідше непоширена) прикладка із початковим сполучником *як*, якщо вона має значення причини: *Як незаперечний письменницький геній,*

Т. Шевченко став національним символом України; Т. Шевченко, як незаперечний письменницький геній, став національним символом України; Як геній, Т. Шевченко став символом України; Т. Шевченко, як геній, став символом України; Лаврін, як менший син, мав право zostатися в батьковій хаті (І. Нечуй-Левицький).

Більшу самостійність прикладки порівняно із «власне означенням» зауважував О. Потебня. Відокремлена прикладка завжди семантично й синтаксично самостійніша, має більше смислове навантаження, ніж невідокремлена; вона не так тісно пов'язана з пояснюваним словом, може бути і в препозиції, особливо тоді, коли поєднується із займенником у функції означуваного слова: *Як лікар, вона теж тепер в армії (О. Гончар); Гультаї, свавольники, дармоїди, вони іноді зраджували пана (Панас Мирний).*

Особливо часто вживані прикладки, що позначають родинні зв'язки, приятельські стосунки і які також можна перебудувати в підрядне речення: *Сама наречена, його дочка, вже налагодила все до вінця (І. Нечуй-Левицький), пор. Сама наречена, яка була його дочкою...*

Відокремлення означень, виражених одиничним прикметником, дієприкметником або прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом, іменником як означенням і прикладкою, приводять до появи таких мовних одиниць, які істотно видозмінюють синтаксичну структуру речень, поглиблюють, розгортають їхню семантику, стилістичність.

Відокремлення обставин

Семантично і граматично відокремлені обставини неоднотипні, що дає підстави розмежувати їх на кілька груп залежно від будови: відокремлені обставини, виражені дієприслівником, дієприслівниковим зворотом, іменником чи іменниково-прийменниковою конструкцією або прислівником.

Відокремлені обставини залежать від усього складу предикативної частини речення, мають послаблений зв'язок із нею, проте істотно доповнюють зміст

синтаксично провідної частини простого ускладненого речення.

Двоїста сутність дієприслівника як особливої форми дієслова, що виражає ознаку за дією і містить значення виду, часу, стану, та носія прислівникових ознак — морфологічної незмінності, синтаксичної функції обставини, підрядного зв'язку з пояснюваним словом, зумовлює те, що дієприслівник і дієприслівниковий зворот містять додаткову характеристику суб'єкта, вказують на властиву йому процесуальну функцію, синтаксично сприймаються на обставинному рівні.

Одиничний дієприслівник чи дієприслівник у складі звороту може бути замінений дієсловом: *На кладці, обнявшись, стояли дві дівчини (М. Стельмах) і На кладці обнялись, стояли дві дівчини; Шарахнувся врізnobіч люд, розступаючись перед баски ми кіньми (О. Гончар) і Шарахнувся врізnobіч люд, розступився перед баски ми кіньми.* Нерідко така пряма заміна (зі збереженням порядку слів у реченні) неможлива, речення потребує ґрунтовної перебудови: *Поснідавши, генеральний писар виїхав у табір до хана (Н. Рибак) і Генеральний писар поснідав і виїхав у табір до хана; Упоравшись коло хазяйства, Чіпка поїхав (Панас Мирний) і Чіпка упорався коло хазяйства і поїхав; Чіпка поїхав після того, як упорався коло хазяйства (підрядне речення часу); Не обмочившись, риби не піймаєш і Якщо не обмочишся, риби не піймаєш (підрядне речення умови).* В усіх випадках заміна дієприслівника чи дієприслівникового звороту паралельною мовною одиницею видозмінює речення граматично і стилістично: *Почали люди серпи гострити, лаштуючись до жнив (Панас Мирний) і ...гострити, лаштуватись до жнив.* Іноді така заміна непрямолинійна, потребує зміни порядку слів: *Хочеться, щоб, нищачи старе, одразу люди і нове росли! (В. Лучук) і Хочеться, щоб люди нищили старе і одразу нове росли!*

Відокремлення дієприслівників і дієприслівникових зворотів залежить насамперед від їхнього складу, лексичного значення та позиції стосовно присудка.

Відокремлення обставин, виражених одиничними дієприслівниками. Одиничний дієприслівник у синтаксичній функції обставини завжди підлягає відокремленню й виділенню комою, якщо його вжито на початку

речення, і комами в середині речення: *Зігнувшись, хлопці кілька хвилин пробираються вздовж смужки густого, низенького сосняка* (В. Козаченко); *Дівчата йдуть, співаючи, з ланів* (Леся Українка); *Усяка пташечка, радіючи, співала* (Л. Глібов).

Незалежно від місця в реченні відокремлюється обставина, виражена одиничним дієприслівником, якщо вона вказує на час, причину, умову дії. Причинове обставинне значення може поєднуватись із часовим: *Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву* (М. Коцюбинський); *Не кажи, не піймавши, що злодій* (Нар. творчість); *Ой не клійте, гайворини, чумацького трупу; Наклювавшись, подохнете коло мене вкупі* (Т. Шевченко). У реченні *Не хочачи, образив я людину* (Леся Українка) дієприслівник має значення допустовості — позначає умову, всупереч якій відбувається основна дія, яку виражає дієслово-присудок.

Обов'язково відокремлюється дієприслівник у функції обставини, від якої залежить підрядне речення: *І він трохи стих, міркуючи, як би виповнити свій замір* (М. Коцюбинський).

Не підлягає відокремленню (отже, значеннєвому, інтонаційному та пунктуаційному виділенню) обставина, яка у формі одиничного дієприслівника вказує на спосіб дії. Така обставина близька своїм значенням до прислівника й відповідає на питання *як?, яким способом?*: *Я був молодий, здоровий і міг працювати не втомлюючись* (О. Довженко); *Я йшов не поспішаючи* (Л. Первомайський); *Життєву путь свою нерівну і хитаючись верстав я* (М. Рильський). Такі одиничні дієприслівники допускають і дієслівну синонімічну заміну: *Вона сиділа, замислилась; ...міг працювати, не втомлювався; Я йшов, не поспішав* та ін.

Дієприслівники неактивної дії (*стоячи, сидячи, лежачи* та ін.) нерідко адвербіалізуються (набувають прислівникового значення), втрачаючи здатність до відокремлення: *...спати ми могли тільки стоячи* (Ю. Смолич); *Він говорив не поспішаючи, з крижаним спокоєм* (А. Головка).

Відокремлення обставин, виражених дієприслівниковими зворотами. На відміну від одиничних дієприслівників, обставини, виражені дієприслівниковими

зворотами, підлягають відокремленню й виділенню комами незалежно від місця їх у реченні: *Не дочекавшись обіду, хлопчики з дівчатками зібралися додому* (У. Самчук), пор.: *Хлопчики з дівчатками, не дочекавшись обіду, ...; ...зібралися додому, не дочекавшись обіду*. Також відокремлюються дієприслівникові звороти (й одиничні дієприслівники), які починаються порівняльними сполучниками *мов, немов, наче, неначе, начебто, ніби, нібито*: *Неначе повторюючи Мартикові слова, гетьман задумливо мовив* (Н. Рибак). Проте не підлягають відокремленню дієприслівникові звороти, що сприймаються як фразеологізми: *Слухали затамувавши подих* (тобто дуже уважно).

У дієприслівниковому звороті не буває окремого самостійного суб'єкта — означеного, неозначеного чи узагальненого. Цей суб'єкт виражений у предикативній, синтаксично провідній частині простого речення. Щоправда, у творах деяких авторів ХІХ ст. трапляються речення (значеннєво і структурно ненормативні з погляду сучасної граматики), в яких дієслово-присудок і обставина, виражена дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, є виразниками різних суб'єктів дії: *Не сіявши, не оравши, не буде родити* (Нар. творчість); *Вже смеркаючись, через велику силу доповзли вони до города* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Послухавши Еней Охріма, укрившись на полу ліг спати* (І. Котляревський): підмет у цьому реченні — *Еней* — стоїть у складі дієприслівникового звороту, що також засвідчує ненормативність синтаксично провідної конструкції.

Уживання дієприслівникового звороту в односкладних реченнях, на відміну від речень двоскладної будови, кількісно обмежене: *Послухавши жука, завжди в гною будеш* (Нар. творчість).

З усіх видів зворотів — прикметникових, дієприкметникових, дієприслівникових — найтісніше пов'язані з пояснюваним і синтаксично підпорядковувальним членом речення прикметникові звороти (бо виражають постійну ознаку предмета); менш тісно поєднується з пояснюваним словом дієприслівниковий зворот, бо позначає мінливу в часових вимірах ознаку. Спільною для всіх зворотів є напівпредикативність, хоча з певними особливостями, зумовленими їхньою семантикою і морфологічною специфікою. Зв'язок дієприкметників і прикметників з

пояснюваним словом двобічно розгорнутий (зміна форми відмінка, роду й числа пояснюваного слова спричиняється до такої зміни пояснювального слова), що не характерно для дієприслівникового звороту, в якому зв'язок синтаксично обмежений багатомформністю пояснюваного слова (дієслівного) і одноформністю синтаксично залежного (дієприслівникового).

Відокремлення обставин, виражених іменниками і прислівниками. Відокремлені обставини такої структурної будови не належать до уточнювальних членів речення, бо не мають чи майже не мають деталізувального значення. Вони можуть бути непоширеними, якщо формуються тільки іменником із прийменником чи прислівником, і поширеними, коли іменник чи прислівник має при собі синтаксично залежне слово (слова): *Кирило стежив творчі процеси, що відбувались на небі... Тоді, знемігшись, в розпучі, мішав все разом у сірий хаос* (М. Коцюбинський), пор.: *перебуваючи в розпучі, через розпучу* — обставина в розпучі пов'язана з двома попередніми обставинами; *тоді* — обставина часу, *знемігшись* — обставина причини; *Тут, за задумом гетьмана, треба було зосередити всі гармати* (Н. Рибак) — *тут* — невідокремлена непоширена обставина; *за задумом гетьмана* — поширена, відокремлена обставина місця і причини (причиновість непряма, особлива, позначає радше привід до дії, тому можлива заміна цієї обставини вставленою конструкцією зі збереженням у ній значення причини), пор.: *Тут, за задумом гетьмана, треба було...*

Особливий різновид відокремлених поширених і непоширених обставин становлять (незалежно від позиції в реченні) обставини, виражені іменником із прийменником *незважаючи на* або іншим прийменниковим словом чи іменниково-прийменниковим сполученням слів, ужитим у семантично службовій (сполучниковій) функції (завдяки, згідно з, у зв'язку з, за умови, залежно від, за браком, відповідно до, за відсутністю, за наявністю, наперекір, у супереч, на випадок, на відміну від, особливо, внаслідок, починаючи з, кінчаючи та ін.): *Незважаючи на всі свої старання, я ніяк не міг заснути* (З газети) — відокремлення звороту зі значенням допустовості; *Збори, у зв'язку з відсутністю для всіх місця в класі, відбулися в шкільному залі* — відокремлена об-

ставина має значення причини; *Чіпка, наперекір світові і людям, якийсь веселий, радий* (Панас Мирний); *За відсутністю потрібної кількості лиж змагання не відбулося* (Розмовне); *І клумба ця і латка асфальту виникли завдяки настійливості Лукії Назарівни* (О. Гончар) — відокремлення і кома доцільні за позиції цього звороту: *Завдяки настійливості Лукії Назарівни, і клумба ця, і латка...*

Проблема відокремлення обставин потребує подальшого теоретичного уточнення і правописного унормування.

Відокремлення додатків

Порівняно з означеннями, прикладками й обставинами, відокремлення додатків менш виразне, синтаксично обмежене, простежується рідко, що зумовлює його неоднозначне трактування в синтаксисі. Відокремлені додатки — це завжди непрямі додатки, виражені іменником (субстантивованим словом) у поєднанні з прийменником або словом у функції прийменника. Найчастіше це іменникові конструкції з лексем, які обмежують семантичну важливість об'єкта в синтаксичній функції додатка чи наголошують на ній. Здебільшого до їх складу входять прийменникові слова *крім* (окрім), *зокрема*, *окрім*, *замість*, *за винятком*, *поряд із*, *на відміну від*; прислівники *особливо*, *часом*, *часто*, *завжди*; дієприслівники *починаючи*, *кінчаючи*, *не рахуючи*; частки *навіть*, *аж*; сполучники *хоч*, *не тільки... а й* тощо: *Всі, крім поранених, підвелися й проснулись до нього* (О. Довженко); *Окрім Гафійки, було ще два наймити* (М. Коцюбинський); *А я не знаю нічого ніжного, окрім берези* (Леся Українка); *В нашій лоцманській слободі, замість тополь, край шляху вирости металеві щогли, вищі за всяку тополю* (О. Гончар); *А тепер, замість крила парусника, Тоня й Віталій бачать вдаліні темну, непорушну гору якусь* (О. Гончар); *Окрім цього руху, помічався ще й другий рух* (М. Коцюбинський); *На відміну від рік, вода в ставках стояча* (З газети); *Обговорювались різні питання, навіть спортивні* (З газети); *Тепер у нічній зміні, замість батька, працюватимеш, ти* (можлива заміна — *за батька*, отже, відокремлення в цьому реченні факультативне, не обов'язкове).

Встановлення і вмотивування умов відокремлення додатків потребує подальшого спеціального розгляду на власне науковому рівні, оснований на ґрунтовному аналізі всіх можливих прикладів речень із відокремленими додатками.

Відокремлення уточнювальних членів речення

Члени речення з уточнювальним значенням не становлять окремого категоріального різновиду. З усіх членів речення тільки головний член односкладного номінативного речення й обставина допустовості не бувають уточнювальними.

Уточнення — це своєрідне інтонаційне виділення переважно одного другорядного члена речення, який пояснює, деталізує значення іншого: *Тут, у Голосіївському лісі, відбувся запеклий бій* (Ю. Яновський) — обставина місця у Голосіївському лісі звужує, обмежує, конкретизує неокреслену й широку за лексичним значенням обставину місця *тут*; *У тій хатині, у раю, Я бачив пекло* (Т. Шевченко); *Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату* (М. Коцюбинський) — обставина способу дії з юнацькою енергією уточнює обставину способу дії *жваво*.

Уточнювальні й уточнювані члени речення завжди синтаксично однотипні, є тим самим членом речення, відповідають на те саме питання, але водночас не становлять однорідних членів речення, бо не допускають між собою сполучника і — він руйнує уточнюваність одного з членів речення, видозмінює зміст. Уточнювальне слово завжди вужче за значенням від уточнюваного, пор.: *Від берега, під вербами, вода була наче зеленава* (М. Коцюбинський) і *Від берега і під вербами вода була наче зеленава*. У реченні *Десь на Замужжі надсадно, з підживанням, кричав сич* (Г. Тютюнник) обставина способу дії з підживанням уточнює попередню обставину способу дії *надсадно*; обидві обставини неоднорідні, хоч і відповідають на однакове питання — *як? як саме?*

Найчастіше відокремленню підлягають уточнювальні обставини, а саме:

а) обставини місця: *Десантні групи були вже тут, неподалік, за спинами у розвідників* (О. Гончар);

б) обставини часу: *Ще до сонця, з ранньої пори, на лану гуркочуть трактори* (П. Дорошенко);

в) обставини способу дії: *Свирид Якович цілує сина і скроню, якимось жалісно, по-жіночому, посміхається* (М. Стельмах);

г) обставини причини: *З найменшого приводу — за поломані граблі, за порвану косу... — Гаркуша рвав і метав* (О. Гончар).

Уточнювальними можуть бути й інші члени речення, що підлягають відокремленню:

— означення: *І ось, коли батарея вже вела бої на землях сусідньої — естонської — республіки, довгожданий лист, нарешті, прийшов* (О. Гончар);

— приклади: *Йі батько, Семен Петрович Панасенко, був простий селянин* (І. Нечуй-Левицький);

— присудки: *Шестірний перемилися в лиці — поблід* (Панас Мирний);

— підмети: *Обидва, Діденко і Чумак, прислухались до шереху в передпокої* (А. Головка);

— додатки: *Берете ви аркуш дикту, так приблизно з метр у квадраті, і невеличкий молоток* (Остап Вишня).

При відокремлених уточнювальних членах речення може стояти службове слово або слово з послабленою семантикою: або (в значенні тобто), тобто, цебто, навіть, зокрема, особливо, наприклад, головним чином, у тому числі тощо. Наприклад: *Хлопець досить успішно склав екзамен з усіх предметів, у тому числі з української мови* (Г. Тютюнник); *На півдні України, зокрема в Криму, збереглися унікальні печерні міста і фортеці* (З УРЕ); *Янтар, інакше копальчинну смолу, люди знали ще в сиву давнину* (З газети).

Наявність уточнення здебільшого підтверджується можливістю використання перед уточнювальним елементом слів а саме: *Востаннє батько та мати співали в неділю, двадцять другого червня* (Ю. Мушкетик), пор.: *...співали в неділю, а саме двадцять другого червня*; *А там, біля нового будинку, було людно, шумно, весело* (С. Скляренко), пор.: *А там, саме біля нового будинку, було людно...*

Відокремлення уточнювальних другорядних членів речення є однією з найскладніших проблем синтаксису, через що потребує подальших обґрунтувань, переважно в науково-навчальних вимірах.

4.5. Речення зі вставними і вставленими конструкціями

Вставний чи вставлений елемент речення є однією з особливих частин простого речення або предикативної частини складного, що ускладнює та доповнює його зміст і структуру. Це не члени речення, але й не повна протилежність їм, як, наприклад, вважав О. Пешковський, на думку якого, вставні слова й сполучення слів «залишаються елементами, внутрішньо чужими реченню, яке дало їм притулок, подібно кулі, яка потрапила до організму».

Залежно від структури вставні і вставлені компоненти поділяють на такі типи (різновиди):

1) вставні і вставлені слова: *Очевидно, я повинна спитати поради у вас, графине* (П. Загребельний); *Це, власне, думав Андрій сидючи в кутку й даремно намагаючись якось заснути* (І. Багряний); *І кожен раз дивились на дідка, який (з бровами-острівками) сидів і все гортав журнал якийсь* (П. Тичина);

2) вставні і вставлені сполучення слів: *До речі, Євпраксія не почувала за собою ніяких гріхів* (П. Загребельний); *Я вчив його письма (не без мороки) і гладіаторського ремесла* (Д. Павличко);

3) вставні і вставлені речення: *Найважливіше, здається мені, для письменника... не втратити почуття... особистої долі з долею народу* (О. Гончар); *Як тільки заплющую очі — кімната (вона тільки що стала мою) раптом щезає* (М. Коцюбинський).

Чітке розмежування вставності і вставленості можливе далеко не завжди. Ці явища виразно можна визначити тільки в найтиповіших їхніх виявах, особливо тоді, коли вставленість представлена двома і більше реченнями, виділеними в писемному мовленні дужками: *Оце недавно, бувши завідувачем комунального господарства (а послали мене звіти сюди директором, спеціальність у мене сталеварна...), недавно звелів я вибити з скелі пам'ятника* (Ю. Яновський).

Вставні і вставлені компоненти є синтаксичними виразниками особливої модальності. Така модальність виражає ставлення мовця до висловлюваного ним або

кимось іншим повідомлення. Модальність — категорія водночас об'єктивна і суб'єктивна. Її об'єктивність полягає у вираженні характерного для всіх мовців ставлення до дійсності, певних явищ у ній. Кожен мовець за допомогою синтаксичної вставності чи вставленості виражає певний зміст, втілюваний у реченні, з позиції його реальності (здійснюваності чи здійсненості) або ірреальності (нездійснюваності чи нездійсненості). Об'єктивна модальність завжди усвідомлюється в площині певного способу (дійсного, умовного чи наказового), часу, здебільшого й особи. Суб'єктивність модальності пов'язана з тим, що мовець завжди привносить у речення що-небудь своє, особистісне, неповторне.

Вставні слова, сполучення слів і речення

Поняття «вставність» охоплює вставні слова, сполучення слів і речення, що передають специфічну модальність і ставлення мовця до повідомлення.

Вставні слова, сполучення слів і речення — граматично не пов'язані з реченням мовні одиниці, що виражають ставлення мовців до висловлюваного в реченні, певну емоційну оцінку його, вказівку на джерело думки, порядок повідомлення та ін.

Вставним конструкціям властива синтаксична рухомість і майже вільна позиція в реченні. Розміщення їх на початку, в кінці чи в середині речення по-своєму модифікує інтонсування всієї його структури, забарвлює модальність, стилістично індивідуалізує зміст речення: *Без сумніву, знайшла б і тут її чиясь любов* (О. Гончар) — *Знайшла б, без сумніву, і тут її чиясь любов*; *Знайшла б і тут її чиясь любов, без сумніву*. Постпозиція вставності помітно видозмінює інтонаційний малюнок речення.

Значення й емоційність, які привносить у речення вставна одиниця, можуть стосуватись або всього змісту речення (*Мабуть, він прийде сьогодні*), або якоїсь його частини (*Він прийде, мабуть, сьогодні*).

Лексичне значення вставного слова звичайно послаблюється, якщо тільки з певною функціональною метою на нього не перенесено логічного наголосу, пор.: *Бігли вулицею люди до грєблі — в степ, видно* (А. Головка)

і *Вігли вулицею люди до греблі — видно, в степ — у першому варіанті цього речення вставне слово видно (в кінці речення) сприймається енергійніше.*

Деякі лексеми у реченні виконують тільки функцію вставних синтаксичних одиниць: *по-перше, по-друге, по-третє* і т. д., *безперечно, зокрема, отже, мабуть, наприклад, справді, грішним ділом, власне кажучи* та ін. Проте більшість таких конструкцій в одних реченнях можуть бути вставними словами, а в інших — членами речення: *можливо, відомо, незаперечно, кажуть, знаєте, здається, признаюсь, на щастя, на жаль, воля ваша, повинно бути, на моє щастя, на мою біду, за його словами, сказати по секрету, по-моєму, по-твоєму, по-нашому* та ін. Пор.: *Десь за лісом піднімалась хмара... Можливо, вночі буде гроза* (А. Шиян) і *Бо у казці, та ще в віршах, Все можливо* (Леся Українка); *На жаль, маю недовіру до нього* (О. Довженко) і *Мені жаль його, але тільки на жаль покладатись не можна* (З газети).

За морфологічним оформленням вставні конструкції поділяють на такі основні типи:

а) вставні мовні одиниці, утворені одним змінюваним чи незмінюваним словом: *може, однак, мабуть, можливо, певно, напевно, либонь, зокрема, зрештою, наприклад, навпаки, справді, по-перше, по-друге, бачите, скажімо, припустимо, погодитесь, отже, взагалі* та ін.;

б) вставні утворення з одного повнозначного слова, ускладненого службовим словом або словами із граматичною залежною функцією: *як видно, як здається, як на те, як то кажуть, як на гріх, по мені, сказати б, на біду, на диво, на лихо, на радість* та ін.;

в) семантично й синтаксично нерозкладні вставні поєднання слів: *треба гадати, може бути, на мою думку, слово честі, з одного боку, з одного погляду, м'яко кажучи, відверто кажучи, між нами кажучи, є надія, можна сказати, кінець кінцем, з одного погляду, в усякому разі, хвалити долю, немає сумніву, от тобі й маєш, нічого не скажеш, як і слід було чекати, з іншого боку і тощо.*

За частининомовною належністю компонентів вставні одиниці класифікують на такі типи:

а) іменні вставні безприйменникові і прийменникові слова і сполучення слів, утворені іменниками, прикметниками, займенниками та числівниками: *правда, шко-*

да, чого доброго, на жаль, на біду, на щастя, за висловом..., як на зло, на радість, як на гріх, на його (її) думку, словом, слово честі, кінець кінцем, з одного боку, по суті, на подив та ін.;

б) дієслівні вставні одиниці: *може, здається, здавалось, здавалося б, кажуть, скажімо, можу сказати, давайте, сказати б, признатись, виходить, запевняю, смію запевнити, як здається, чесно кажучи, як то кажуть, уявляєте, уявляєте собі, повторюю, само собою зрозуміло тощо;*

в) прислівникові вставні елементи: *по-друге, по-моєму, по-твоєму, по-третє, можливо, певно, буквально, вірніше, ймовірно, очевидно, очевидячки, безперечно, дійсно, видно, більш правильно, як видно, звісно, звичайно, безумовно, справді, взагалі, зрештою* та ін.

Вставні компоненти різноманітні за будовою і семантикою, тому доцільно розглядати окремо вставні слова та сполучення слів і вставні речення.

Вставні слова та сполучення слів. Такі елементи поділяють на семантико-функціональні різновиди залежно від значення, яке вони виражають:

1. Оцінка повідомлюваного з погляду його достовірності:

а) упевненість когось у комусь або чомусь, вірогідність, імовірність чогось: *безперечно, безумовно, справді, без сумніву, без усякого сумніву, зрозуміло, природно, ясно, правда, щоправда, звичайно, звісно, правду кажучи, розуміється, признатися, само собою, природно, як відомо, немає сумніву, ясна річ, певна річ, звісна річ, слово честі, сподіваюсь, вважаю* та ін.: *Звісно, то скрипіли охоплені полум'ям осені дерева* (М. Стельмах); *Налагоджено виробництво, кустарне, правда* (О. Гончар); *Незалежна Україна — це, певна річ, велика радість і втіха для всіх її патріотів* (З газети);

б) невпевненість у комусь або чомусь, неймовірність чогось, припущення, намір: *може, а може, можливо, мабуть, напевно, певно, напевне, видно, як здається, здається, здавалось б, видається, ймовірно, може бути, либонь, очевидно, очевидячки тощо: Ти мене, кохана, проведеш до поля, я піду — і, може, більше не прийду* (М. Рильський); *Цілував, мабуть, гаряче...* (Є. Плужник); *Здавалось, далі пливти нікуди* (В. Підмогильний);

Дерева, видно, звалені були недавно (О. Шеренговий); *Очевидячки, се питання усіх цікавило* (М. Коцюбинський); *Чи не Морозенкова се, бува, горниця?* (Панас Мирний).

2. Звичність повідомлюваних фактів для мовців: *бува (буває), трапляється, за звичаєм, як водиться* та ін.: *Пилипко пильно дивився, щоб, бува, не збитися з дороги* (А. Головка); *Справжні християни, за звичаєм, поводять себе добродійно* (З преси); *Рідна хата, як водиться, старшому братові зосталася* (Панас Мирний).

3. Емоційна оцінка мовцем того, про що йдеться в реченні, почуття мовця (радість, здивування, задоволення, жаль, невдоволення тощо): *на щастя, на жаль, на превеликий жаль, шкода, на сором, як на зло, власне кажучи, чого доброго, ніроку, як на лихо, на радість, як не дивно, правду кажучи, на подив, на прикрість, от лишенько моє, на біду, дивна річ, звісна річ, воля твоя (ваша), м'яко кажучи, грішним ділом, так би мовити, певним (деяким) чином, деяким способом, чого доброго, нічого гріха таїти, ніби навмисне, як на біду, от тобі й маєш, хвалити долю тощо: На щастя, пожежу погасили швидко* (М. Важан); *На жаль, чудес на світі не буває* (П. Воронько); *Ну та й гарна ж, ніроку, удовина дочка* (І. Нечуй-Левицький); *Чого доброго, занепасть сина* (Панас Мирний); *Хвалити долю, живим повернувся* (М. Стельмах).

4. Джерело повідомлення: *по-моєму, на мою думку, на думку (чий?), по-твоему, на мій погляд, по мені, по-вашому, за вченням, за висловом, за виразом, за переказом, за прислів'ям, за слухами, за даними, за повідомленням, за моїм переконанням тощо: На мою думку, делікатність має сенс до якоїсь межі: далі вона стає безхарактерністю, безхребетністю...* (В. Коротич); *По мені — роби вже краще те, що вмієш* (Л. Глібов); *За даними гідроцентру, завтра має задощити* (З газети); *На їхній погляд, це не що інше, як помахування дерев'яними шаблями* (М. Хвильовий).

5. Порядок думок, зв'язок між ними: *по-перше, по-друге, нарешті, з одного боку, з іншого боку, зокрема, словом, одним словом, простіше кажучи, наприклад, приміром, до речі, крім того, головне, нарешті, взагалі, зрештою, врешті, навпаки, виходить, значить, кінець*

кінцем, таким чином, отже, у всякому разі та ін.: Будинок готелю був, по-перше, високий і міцної старовинної кладки, а по-друге, наріжний (О. Гончар); *Словом, ви виїхали на лугові озера, на очерета й на тихі-тихі плеса* (Остап Вишня); *Зрештою, не так уже й погано склалось* (Ю. Яновський); *Село Мала Каховка, приміром, перенесене з зони затоплення і наново побудоване* (О. Довженко); *До речі, я, звичайно, де в чому згоден з вами* (І. Ле); *Жінки, навпаки, судили Якова і разом своїх чоловіків* (Панас Мирний); *А яке ви маєте право, наприклад, руйнувати качачі гнізда?* (Остап Вишня).

6. Активізація висловлюваної реченням думки; це переважно дієслівні форми вставності, які на чомусь наголошують, щось обмежують, уточнюють, пояснюють тощо: *скажімо, відверто кажучи, правду кажучи, м'яко кажучи, між нами кажучи, здавалося, чуєш, знаєш, знаєш, знай, знайте, бачите, даруйте, погодьтесь, припустімо, слово честі та ін.: Я сьогодні, даруйте, не зможу прийти. Відверто кажучи, набридло засідати* (М. Руденко); *Слово честі, все буде між нами* (М. Стельмах).

7. Узагальнення, вказівка на те, що сказаним у реченні що-небудь підсумовується: *отже, таким чином, виходить, значить, загалом кажучи, а взагалі, зрештою, словом, одним словом тощо: Отже, поспішай виправити свою помилку* (М. Хвильовий); *А взагалі — де айстра, де зоря?* (О. Пахльовська); *Коротко кажучи, сьогодні треба працювати краще, ніж учора* (З газети).

Вставні речення. Загалом вони виконують ті самі функції, що й вставні слова і сполучення слів, тобто можуть вказувати на достовірність і перебіг дії, джерело висловлювання, можуть надавати всьому реченню певної емоційності, встановлювати зв'язок між реченням, до якого входять, і попереднім чи наступним, виражати певний заклик або звернення до співрозмовника тощо.

До типових різновидів вставних речень належать речення, які формально становлять собою:

а) двоскладні вставні речення із займенниково-особовим підметом: *я бачив (знав, чув та ін.), скільки я пам'ятаю себе, я сам це відчуваю (розумію та ін.), я вас запитую (запрошую тощо), ти сам це добре знаєш (розумієш тощо), ми всі глибоко переконані в цьому та ін.: І сили не стане, ми знаєм про це, його інтервентам*

зірвати (В. Сосюра); *Мій дідусь, щоб ви знали, не простий рибалка, а бригадир* (Ю. Збанацький);

б) вставні речення, які за своєю структурною будовою належать до певних різновидів односкладного безособового чи інфінітивного речення: *мені здається (здавалося, здалося), дівчині (будь-кому) уявлялось, нам усім думалось (здавалось та ін.), нам усім ще пригадується тощо, давно вже пора знати (не забувати), ніде правди сховати, тепер уже не можна не погодитись (не визнати) та ін.: Журба почув густий і, як йому здавалося, схвилюваний голос (Д. Ткач); Ніде правди сховати, мені не зовсім це подобалось (Б. Грінченко); Це ти, не во гнів буде сказано, трошки брешеш (М. Куліш); Хоч, правду сказати, я й так не зморений (Д. Ткач).*

в) вставні речення у формі односкладних неозначено-особових речень, головний член яких виражає певні вияви мислення, мовлення, поведінки: *часто саме так думають (розмірковують, кажуть тощо), йому сказали про це, мені доповіли про це та ін.: Щастя кожного, саме так нерідко думають, у його ж руках (З преси); Ваш син, мені доповіли про це, людина працююча (З газети).*

Певні групи вставних речень морфологічно близькі до вставних слів. Однак вставні речення найчастіше мають у своєму складі синтаксично залежне від дієслова слово, пор.: *відомо, здавалось* (вставні слова) і *Всім нам відомо...; Відтепер усім нам здавалось...* (вставні речення).

Вставні речення зі словом як своїм значенням і функціями загалом збігаються зі вставними сполученнями слів, бо також вказують на більшу чи меншу достовірність висловлюваного, його джерело, слугують засобом звернення до співрозмовника, читача, містять інформацію про стиль мовлення тощо. Такі вставні речення мають структуру речень двоскладних займенникових і деяких різновидів односкладних безособових та неозначено-особових: *як я тепер це зрозумію, як кажуть інші (хто-небудь), як ми вже про це говорили (писали тощо), як він сам про це сказав, як про це вже не раз ішлося (говорилось та ін.), як це вже вдалося з'ясувати тощо: Щодо українців, то вони, як поглянути, ніби зовсім завмерли (М. Коцюбинський); Трава у полі, як там кажуть, аж шумить, лізучи з землі (Г. Квітка-Основ'я-*

ненко); Соя... радився з шахтарями в будь-якій справі і, як кажуть, знав, хто чим дихає (Д. Ткач).

Окремий різновид вставних речень становлять речення з відносним займенником що, яким властива оцінно-підсилювальна функція: *Більше року минуло з того часу, як я розлучився з найдорожчою мені людиною і, що особливо мене пригнічує, нічого не знаю про неї (Розмовне), пор.: ...що більш важливе для мене..., що ще гірше для нас обох...*

Членореченнєва термінологія до вставних речень застосовується тільки умовно, за аналогією до справжніх речень, бо вставні компоненти — це завжди лише семантично й синтаксично ізольовані частини речення.

Вставлені слова, сполучення слів і речення

У типових виявах і формах вставлені мовні одиниці істотно відрізняються від вставних. Зазвичай вони об'ємніші словесно, адже серед вставлених конструкцій лише іноді простежуються однослівні форми. Вставлені частини найчастіше представлені структурами простого речення, нерідко й формами складних, які, навіть будучи словесно дуже розгалуженими, не стають справжніми реченнями — самодостатніми комунікативними конструкціями, бо обов'язково входять до складу основного речення. Вставлені компоненти здебільшого мають серединну позицію, рідше завершують структуру речення, але, на відміну від вставних одиниць, ніколи не розпочинають його. Відрізняються вони від вставних структур і своєю функцією, закладеною в семантиці: використовуючи синтаксично ізольовану вставлену частину в межах речення, навіть однослівного, мовець здебільшого привносить у нього додаткове зауваження, уточнення, пояснення та ін.: *І коли сьогодні задумаєшся над долею світу (а це повинна робити кожна чесна людина), то мимоволі приходиш до думки, що світ можна врятувати (П. Загребельний); Тут йому добре (аж занадто!) платили, він мав досить вільного часу, власне житло (окрему квартиру в двоповерховому котеджі, де жив ще мовчазний учитель музики з дружиною) і незалежність в межах, обумовлених місцями (П. Загребельний); Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело — а*

біляво-хвилясте волосся світилося на сонці шовком (Гр. Тютюнник).

Вставлені слова, сполучення слів і речення — це граматично не пов'язані з реченням мовні одиниці, що виражають додаткові повідомлення чи побічні зауваження, які доповнюють зміст висловленого в реченні, вказують на те, що не передбачалось на початку формулювання думки.

Вставленість у типовому вияві не буває препозитивною, крім ремарок у художніх драматичних творах: *Неофіт-раб (після тяжкої задуми). Ні!.. Не можу. Не збагну я свого слова; Єпископ (владним дужим голосом). Геть, сатано! Твоїєї влади тут немає!* (Леся Українка).

Із найбільшою інтонаційною і, отже, смисловою виразністю вставленість сприймається в інтерпозиції, тобто в середині основного речення. *Почув він (мабуть від сороки), що соловейка хвалить всяк* (Л. Глібов); *Як помер батько (земля йому пером) зоставив нам дев'ять пар волів... хороших* (Марко Вовчок); *Остап уже вдягнений збирався кудись, — до млина, мабуть (вчора мати клопотались)* (А. Головка); *Андрій рідко звертав увагу на страву — голова його була запрягана фабрикою — але часом і він одсовував нізничну юшку і починав бурчати* (М. Коцюбинський); *Годинник бив — що з ним? — зовсім не ту годину* (І. Жиленко).

Найчастіше вставленість представлена структурою речення, переважно простого: *І він штовхнув (звичайно, ненароком) Тибуція, що задрімав під боком* (М. Рильський) — вставлене слово, ускладнене вставним словом *звичайно*; *В щирім серці, в чесних грудях — вірю, знаю! — квіти є!* (В. Симоненко) — дві вставлені одиниці, кожна у формі односкладного означено-особового речення; *Хоч автор і скаржиться наприкінці, що книжки тепер довго редагуються (рецензент міг би додати, що редагують і видають набагато довше, аніж книжки пишуться), але ж автор сам дає приклад до редакторських втручань* (П. Загребельний) — вставлене складне речення.

Вставленість із комунікативного погляду може бути конструктивною і неконструктивною. **Конструктивні вставлені компоненти** більш типові, виявляються виразніше, графічно виділяються дужками, рідше — тире, а в усному мовленні — особливою інтонацією і паузами. Зняття дужок або тире за конструк-

тивної вставленості неприпустиме, бо вставлене слово, сполучення слів чи речення різноманітної будови не може бути приєднане до складу речення ні сурядним, ні підрядним зв'язком, перетворене на компонент із функцією членів речення: *І мати (волосся чорне в сріблї все...) маля смуглявеє несе в ріку задуману купати* (В. Сосяра) — вставлена частина цього вислову не може бути синтаксично введена до складу речення як його члени.

Неконструктивні вставлені одиниці можна перетворити на члени речення чи окремі речення. У писемному мовленні це виявляється в можливості зняти розділові знаки, нормативні для вставленості (дужки або тире), а в усному — у зміні інтонації, пауз (паузи) і, отже, в набутті вставленою частиною речення статусу членів речення: *Невже таки (таки) в пансіонаті не знайшлося місця великому реформаторові* (М. Хвильовий), пор.: *Невже таки, таки в пансіонаті не знайшлося місця...; Може слід сказати: твори особистого споживання і твори (чи продукція) для промислових потреб* (П. Загребельний), пор.: *...і твори, чи продукція, для промислових потреб; ...і твори чи продукція для промислових потреб.*

Вставлена одиниця з виразно уточнювальною функцією може набувати вільної форми, тобто синтаксично не пов'язаної ні з окремим членом речення, ні з усім реченням: *Одсвяткував 18 серпня Український народний театр 100-літній ювілей від часу першої постановки «Наталки Полтавки». Було урочисто. Грали кращі артисти: О. К. Саксаганський (Вибірний), Мар'яненко (Микола), Сабінін (Возний), Литвиненко-Вольгемут (Наталка), Козловський (Петро), Нікольська (Терпелиха), був повнісінький театр... (Остап Вишня); Найбільшої врожайності досягнуто в Козятинському (Вінницька область) і в Лубенському (Полтавська область) районах* (З газети).

Іноді вставлене речення може розміщуватись за межами основного: *Закону одному підвласне життя світове, земля наша, мати, а ми її діти. Все наше — і надра, і землі, й хліба... (Над ярами на конях басують бандити, Володін рушницю навів з-за горба і в голос знайомий...)* (Л. Первомайський).

З усіх можливих позицій вставленості в структурі основного речення найбільш нейтральною є кінцева, через що в писемному мовленні перше слово такого

вставленого компонента нерідко пишуть з великої літери: *До незнайомого чоловіка привіталась і сіла на осло-ні поряд Морозихи. (Маруся на кінці стола догладжу-вала білизну)* (А. Головка); *...її образ... лишився там під блискучим скляним поверхом, щоб вічно нагадувати їй про її недолю, опущеність, самотність (Вона певна була в тому)* (М. Коцюбинський), пор.: *...щоб вічно на-гадувати їй (вона певна була в тому) про її недолю, опущеність, самотність.* Однак великою літерою пер-ше слово — не власна назва — може починатись також і в інтерпозиції, що свідчить про правописну неустале-ність у цій сфері: *Три сини, та дочка, та дорослі онуки (Від обличчя твого відірватись не сила) підняли тебе на дужій руки...* (А. Малишко).

Отже, вставність і вставленість по-різному індивіду-алізують, доповнюють, уточнюють, розгортають мо-влення, збагачують семантично та емоційно те, що ви-ражається членореченневою, тобто власне синтаксич-ною складовою речення.

4.6. Речення зі звертаннями

Звертання до когось, чогось є однією із вселюдсь-ких мисленнево-почуттєвих і спілкувальних потреб. Воно притаманне всім мовам, різняться лише мовним оформленням, бо не збігається соціальне і професійне розшарування населення в різних соціумах, етикетні формули різних культур і народів.

Основна функція звертань полягає у спонуканні спі-врозмовника слухати те, що йому повідомляють, вико-нувати певні дії тощо. Тому звертання здебільшого представлене називанням людини на ім'я, ім'я і по бать-кові, за прізвиськом, віком, професією, родинними сто-сунками тощо.

У реченні звертання є синтаксично ізольованою ча-стиною, що ускладнює структуру речення.

Звертання — граматично та інтонаційно виділена частина рече-ня, котрою мовець називає тих осіб, істот чи персоніфіковані предмети, до яких звертається.

Йому властиві такі визначальні ознаки: номінатив-на (називальна) семантика, чітко усталена морфологіч-на форма, звертальна інтонація.

Найчастіше звертання адресоване окремій особі, від якої очікують певної реакції на звернення — прямої, фі-зичної чи тільки уявлюваної, розумової: *Не запізнись, друже. Пам'ятай...* (О. Довженко); *Учителю! Навчай-те нас життю — своїх дітей своєї батьківщини* (М. Сингаївський); *Моя любов! Я перед тобою. Бери мене в свої блаженні сни* (Л. Костенко); *Я про тебе, о ка-лино, пісню склав оцю дзвінку* (В. Сосюра); *А в чому, власне, справа, козаче!* (О. Чорногуз).

Структурно (морфологічно й синтаксично) звертан-ня може бути виражене або окремим повнозначним сло-вом, переважно іменником, або сполученням слів: *Схи-ляю голову в глибинній шанобі перед тобою, Вчителю!* (В. Олійник); *Дай мені ти крила, Україно, в нинішні і всі прийдешні дні* (М. Сингаївський); *А чи знаєш ти, о темний варваре, про таємниці гармонії барв?* (П. За-гребельний); *Галю! Рибонько моя! — чого ти плачеш?* (Панас Мирний); *Козаченьку молоденький, Барвіноч-ку зелененький! Ой не пий ти горілок, Не люби чужих жінок — Будеш як барвінок* (Нар. творчість); *Ой матін-ко-зірко, як у строку гірко!* (Нар. творчість); *О весно, йди! Всі ждуть тебе, кохана* (Б. Грінченко); *Гей, ви, гри-зні чорні жмари! Я на вас збираю чари* (Леся Українка).

У кожній мові наявна певна кількість своєрідних, національних, неоднаково поширених способів і форм звернення однієї особи до іншої (інших). Одні звертання використовуються всенародно, інші обмежено (напри-клад, функціонування слів-звертань *товариш* і *пан* за радянських часів і в незалежній Україні).

Чітко фіксованої позиції звертання в реченні не має: воно може стояти на початку, в середині і в кінці рече-ня. *Святий отче, не вимагай аж надто від мого народу* (П. Загребельний); *О мій народ! Прометей ти маєш душу молоду* (В. Сосюра); *Це, Василю Васильовичу, взаємність довгої любові і згоди* (О. Довженко); *Не тур-буйся, моя дитино, усе гаразд* (П. Загребельний); *Вос-кресай, моя матінко мово! Я — листок у твоєму саду* (П. Перебийніс); *Я дуже щасливий, панове* (О. Довженко).

Розташування звертань у реченні не підлягає чіткій функціональній градації і залежить від різних чинни-ків: синтаксичної будови всього речення; стану, на-строю мовця, його мовленнєвих уподобань тощо. Однак простежується така закономірність: чим обсяжніше і

словесно розгалуженіше висловлювання, тим частіше воно починається звертанням: *Поете! Люби́ти свій край не є злочин, коли це для всіх!* (П. Тичина). У поетичному мовленні будь-яка перестановка звертання порушує ритміку всього вислову, частково руйнує його тональність. Отже, позиція звертання в реченні залежить від його стилістичної належності і емоційного навантаження.

На відміну від вставних частин речення, звертання в межах одного простого речення семантично і граматично залежить від усього його змісту та будови і лише зрідка — від одного з членів речення: *Чую, земле, твоє ди́хання, Розумію тво́й тихий сум* (В. Симоненко) — звертання *земле* залежить від усіх членів простого речення, хоча найбільше від дієслова *чую*.

Звертання не є членом речення, хоча функціонально і граматично тісно пов'язане з його основою, на відміну від інших ізольованих одиниць, що дає підстави деяким лінгвістам (І. Кучеренку, І. Стеценку та ін.) кваліфікувати його як своєрідний член речення.

Поза реченням звертання не може реалізуватись, воно завжди входить до його складу, своєрідно пов'язане з членами речення, обов'язково поєднане з ними семантично і функціонально. Синтаксично цей зв'язок не безпосередній, бо не вкладається у звичні межі сурядності чи підрядності. У реченні *Ти дав мені, о краю рідний, життя* (М. Рильський) звертання збігається у формах роду і числа з присудком *дав*; у реченні *Оді́йди́те, недруги лукаві! Дру́зі, зачека́йте на пу́ті!* (В. Симоненко) обидва дієслова у функції головного члена однокладного означено-особового речення і звертання стоять у множині. О. Руднев рекомендував називати такий синтаксичний зв'язок *співвідношенням* — як доповнення до сурядного і підрядного (узгодження, керування, прилягання) зв'язку між повнозначними словами в реченні.

Своєрідні й синтаксичні відношення між звертанням і граматично основною частиною речення, яка формується з кількох чи навіть з одного члена речення: ці відношення не предикативні, не напівпредикативні (як у реченнях з відокремленими частинами), не атрибутивні (означальні), не об'єктні і не обставинні. Вони суттєво інші — позачленореченнєві, тільки звертальні,

«вмонтовані» в речення, долучені до його змісту і граматичної будови.

Морфологічно звертання в українській мові знаходить вияв у двох формах: вокативі (кличному відмінку) і номінативі (називному відмінку). Природнішим для української мови є звертання в кличному відмінку, що склалося історично. У писаних пам'ятках давньої Русі-України вживали саме вокативні форми: *поиди княже с нами в дань...; ...дѣти моя...; О цесарю...; Княже мой, — господине!...* Широко засвідчуються звертання в давньоукраїнських пам'ятках: *...Пане вряде ласкавий, на Поль я орал ниву...; Гей, понове молодць! Нехай вамъ сердце ся не лаяетъ...; Ты, Яремо, близкий мнѣ сусѣдъ...* (див.: Історія української мови. Синтаксис; с. 62, 58, 98). Пор. сучасні форми. *Квітни, міцній, наша рідна державо!* (П. Тичина); *Шевченку! Відгук дум своїх чи чуєш ти у нашій співі?* (М. Рильський); *Перестаньте, вітри! Не шуміть, ялини! Не лякайте нагло сонної дитини* (П. Грабовський); *Давиде! В цій ситуації може бути два виходи: вмерти раз, або вмерти двічі* (І. Багрянний); *Спасибі щире вам, артисте, за ваші образи й пісні* (М. Рильський); *Земле, взич мені такого рясту, Щоб навіки юним став і я. Вийду вранці й знов промовлю: — Здрастуй, Страднице й звитяжнице моя!* (М. Сингаївський).

Переважання в сучасному українському літературному мовленні (особливо в розмовно-побутовому та офіційно-діловому) називного відмінка у звертальній функції тільки умовно можна вважати нормативним. Така мовленнєва практика пояснюється кількавіковим впливом російської мови, в якій закріпилась лише одна відмінкова звертальна форма — називний відмінок.

У множині кличний відмінок особливим закінченням не представлений, формально збігається з називним.

Як і в усіх інших відмінках, іменник у кличному відмінку зберігає властиву йому семантику і весь комплекс граматичних (морфологічних) значень роду і числа. Змінюється лише синтаксична функція того самого слова, вжитого в значенні підмета, додатка (члена речення) чи звертання. Наприклад, у реченнях *Графиня сама казала...* і *Ви ж самі казали, графине...* (П. Загребельний) ідеться про той самий суб'єкт дії (*графиня*), але в першому він представлений активно, звичайною

для нього формою називного відмінка і слугує підметом, а в другому — значення суб'єкта дії закладене у звертанні.

Звертання у формі називного відмінка збігається з підметом або іменною частиною складеного присудка, вираженими іменником. Частково таке іменникове звертання близьке до підмета і своїм значенням, бо також називає особу, але не є назвою діяча чи носія ознаки. Функція звертання інша — звертальна: найважливіше — назвати особу (предмет), до якої хто-небудь звертається. Підмет граматично пов'язаний із членами речення і можливий тільки за наявності присудка, з яким утворює предикативну частину речення. Звертання ж можливе в будь-якому реченні, його позиція в ньому потенційно всеосяжна. Іноді звертання можуть утворювати синонімічний ряд: це єдиний випадок, коли між звертаннями зв'язок сурядний, однак немає звичного граматичного зв'язку між звертанням і будь-яким членом речення. Стилистична зорієнтованість звертального однорідного ряду полягає не тільки в тому, щоб привернути увагу співрозмовника до адресованого йому повідомлення, а й у тому, щоб надати змістові звертання певної якісно-оцінної характеристики: *Галино Євгенівно, державного розуму жінко, дозвольте мені вітати вас у цьому місті* (Ю. Збанацький); *Мій батечку, мій братику! Хоч ти не цурайся!* (Т. Шевченко); *І я живу, і надо мною з своєю Божою красою Гориш ти, зіронько моя! Моя порадонько святая! Моя ти доле молодая!* (Т. Шевченко).

У ролі звертання, крім іменника, може бути й неіменникове слово — субстантивований прикметник, порядковий числівник, дієприкметник та інші частини мови, що переймають властивості іменника, відповідають на іменникове питання і набувають значення предметності: *Приїжджайте, чорноброві, ждуть вас гори у діброві, жде вас рідний край!* (І. Нехода); *До волі, бідні, босі й голі! Не час сидіти у норі!* (П. Тичина); *Копитами вдарте, вороні, у стегу ми з вами не одні* (П. Воронько); *Ей, старий, ти ще живий?* (Б. Грінченко); *Привіт тобі, моя знайома давня...* (М. Рильський); *Прощай, мій!* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Ти, перший, з тебе й почнемо розмову* (З газети); *Завтра! Ой як же далеко ти, завтра* (О. Гончар); *Ростить же, маленькі*

(А. Головка); *А чому б ото вам, шановний, не піти?* (О. Чорногуз); *Гей, ви, нехрещені! Ніж там гуркотіти, ходіть-но сюди!* (О. Гончар).

У розмовно-побутовому мовленні подекуди вживають скорочені форми звертань типу *ма* (в значенні *мамо*), *бра* (*брате, братику*), *Ні* (*Ніно, Ніночко*) тощо. У фольклорних творах інколи трапляються звертання, що становлять синонімічне поєднання слів, яке є лише одним ускладненим звертанням: *друже-товаришу* (*друзі-товариші*), *батько-мати*, *шлях-доріженька* та ін.

Звертання можуть бути *непоширені*, виражені одним словом, і *поширені*, утворені двома і більше словами. Лексико-граматична непоширеність чи поширеність звертань загалом не впливає на їх експресивність, емоційність: основними чинниками їх вираження є лексичне значення та інтонація. Поширене звертання може збігатись своєю формою з узгодженим чи неузгодженим означенням, прикладкою чи окремим реченням: *Цвіти, моя Вітчизно молода* (А. Малишко) — звертання поширене двома означувальними словами — *моя, молода*, проте це не окремі члени речення, не типові означення, а означальні слова до звертання *Вітчизно*; разом вони становлять поширене звертання з трьох слів; *Хто в полі, хто в лісі, стережися! То котиться пропасниця лукава* (Леся Українка) — обидва виділені підрядні речення за виконуваною функцією становлять поширені звертання.

Своєрідними є звертання, виражені особовим займенником 2-ї особи *ти, ви*: *Слухай, ти! Що ти там отому дурневі плещеш?* (Панас Мирний); *Ну, ви, ходіть сюди!* (Леся Українка). Вони здебільшого трапляються в експресивному, емоційному, виразно почуттєвому мовленні. Особовий займенник (переважно *ти*) іноді вживається у звертальній функції з іншими словами, які його пояснюють: *Добридень, серденько ти моє!* (Розмовне) — тональність цього вислову сповнена ніжності, що досягається не тільки набором слів, а й звертально-позитивним інтонуванням усієї конструкції речення.

Звертання неоднорідні семантично, а внаслідок цього і функціонально. Розмежування семантико-функціональних груп звертань не чітке, хоча загалом виокремлюють такі семантичні їх різновиди:

1. Власні імена, імена по батькові, прізвища або ж різні поєднання їх. Функція таких звертань здебільшого полягає в тому, щоб привернути увагу до повідомлюваного тієї особи, до якої безпосередньо звертається мовець: *З приїздом тебе, Миколо!* (А. М'ястківський); *Потім, Маріє Кирилівно, все розповім* (А. Головка); *Отак, Ягничу, вивчаєш тепер юнацьке море своє, вічно звабливу його блакить?* (О. Гончар).

У мовленнєвій практиці минулих часів у звертаннях на ім'я та по батькові траплявся зворотний порядок слів: *Веди до себе, Хведоровичу Трохиме; Як собі, Степановичу Тихоне, хоч, а ми своє діло будемо робити...* (І. Квітка-Основ'яненко).

2. Звертання, яким адресат (особа, істота, предмет) іменується за характером занять, місцем роботи, посадою, професією, сімейними стосунками або якоюсь іншою зовнішньою чи внутрішньою ознакою: *Люди добрі! Земляки! Братики! Дозвольте хоч заспівати мені* (Ю. Яновський); *Та дай же, доню, хоч умитись* (М. Рильський); *Ну що ж, лісоруби, поснідали, спочили!* (А. Головка); *Є, товариші, речі страшніші за смерть: ганьба* (О. Гончар); *Ой ти, дівчино, з горіха зерня...* (І. Франко); *Ой волохи, волохи, Вас осталося трохи* (Т. Шевченко); *Сини мої невеликі, нерозумні діти, Хто вас щиро без матері привітає в світі?* (Т. Шевченко); *Кохайтесь, чорнобриві, Та не з москалями...* (Т. Шевченко); *Спи ж ти, малесенький, пізній бо час!* (Лєся Українка).

Риторичні звертання полягають не у прямому зверненні до когось, а в метафоричному, переносному, з метою задовольнити власну внутрішню потребу в чомусь, виявити певний настрій, почуттєво-емоційний стан, наприклад: *А ти, Ветхове, прости мене за те, що я не маю часу прийти до тебе... Простіть, Родени, Моцарти, Ейштейни* (І. Драч).

За деяких мовленнєвих ситуацій звертання лише формально можна кваліфікувати як звертання, бо мовець не має на меті отримання відповіді: він-бо ні до кого не звертається, а радше мовленнєво виявляє самого себе, свій внутрішній стан: *Люди добрі! Адже це мої діти — Василь і Іван!* (О. Довженко). У вислові *Ти що, божевільний!* — *закричав Енька* (П. Загребельний) сло-

во *божевільний* можна трактувати і як емоційно-оцінне звертання, і як член речення, проте це радше власне звернення до особи. Більш однозначно використано це слово в такому контексті: *Куди ти? Божевільний! Стій! Вернись!* (Лєся Українка). У реченнях *Це ти знайшла мене, хороша, між спопелілих трав?* (А. Малишко); *І ти, білолиций, по синьому небу Вийдеш погулять* (Т. Шевченко) виділені слова можна розглядати як відокремлені означення або як звертання, що належить насамперед від їх інтонавання — уточнювально-го чи звертального.

Незважаючи на обмежену, тільки двовідмінкову форму звертань в українській мові, їхній обсяг і сфера застосування практично безмежні, бо кожен іменник чи субстантивоване слово може стати лексико-синтаксичним виразником звертання — *прямого* (особового), коли одна особа безпосередньо чи уявно звертається до іншої (інших) і *непрямого* (тропеїчного), яке є одним із засобів художнього вислову, наприклад: *Прийми мене, ... річка велика, і місяць ясний, і берег мій чистий* (О. Довженко).

Отже, звертання — явище семантично, морфологічно, синтаксично і функціонально особливе в мові. Це синкретичний елемент речення, проміжний, бо не позбавлений певних ознак членів речення. Звертання категоріально відрізняється від них, однак сприймається в складі речення як його природний елемент, що структурно поширює, значеннєво й функціонально збагачує речення.

Запитання. Завдання

1. За яким критерієм розрізняють головні і другорядні члени речення?
2. Який член речення називається підметом? Визначте структурні типи підметів, охарактеризуйте кожен з них.
3. Сформулюйте визначення присудка, вказавши його диференційні ознаки. Охарактеризуйте види і способи вираження присудків.
4. У чому полягає синтаксична і семантична сутність другорядних членів речення? Наведіть кілька прикладів синтаксичної другорядності на рівні членів речення.
5. Визначте способи вираження узгодженого й неузгодженого означень. Наведіть приклади речень із ними.

6. Охарактеризуйте прикладку як особливий різновид означення.
7. Який другорядний член речення є додатком? Сформулюйте визначення і наведіть приклади прямих і непрямих додатків.
8. Які диференційні ознаки властиві обставині як другорядному члену речення? Наведіть приклади речень із різнотипними обставинами.
9. У чому сутність порівняльних зворотів і неповних підрядних речень? Як їх розрізнати?
10. Визначте сутність лінгвістичних понять «синкретизм», «дулексив», «детермінант». Проілюструйте свої міркування прикладами.
11. У чому полягає структурна й семантична специфіка односкладних речень порівняно з двоскладними? Сформулюйте визначення кожного з типів односкладних речень, наведіть приклади.
12. Які речення називають неповними? Як залежать неповні речення від контексту і ситуації? Чому контекстуальні неповні речення структурно не відрізняються від ситуативних? Поясніть, навівши приклади.
13. Охарактеризуйте класифікацію неповних речень.
14. Поясніть семантичні і граматичні підстави розмежування однорідних та неоднорідних означень. Які однорідні означення вважають узгодженими, а які — неузгодженими?
15. Поясніть специфіку зв'язку між узагальнювальним словом та однорідними членами речення. Які частини мови найчастіше виконують функцію узагальнювальних слів?
16. Поясніть поняття «відокремлення членів речення». Чому речення з відокремленим членом (членами) трактують як прості ускладнені речення? У чому полягає напівпредикативність відокремлених другорядних членів речення?
17. Укажіть основні умови і причини відокремлення.
18. Поясніть, навівши приклади, відокремлення узгоджених і неузгоджених, поширених і непоширених означень. Сформулюйте правила пунктуації для цих випадків.
19. Визначте основні умови відокремлення прикладок, їх семантико-синтаксичні різновиди. Поясніть правила пунктуації при відокремлених прикладах.
20. Які обставини підлягають відокремленню? Прокоментуйте, навівши приклади.
21. Наведіть приклади речень із різноструктурними уточнювальними членами речення і поясніть їх.
22. Чому вставні і вставлені одиниці не можна кваліфікувати ні як члени речення, ні як словосполучення чи речення? Сформулюйте визначення вставних і вставлених мовних одиниць, наведіть приклади.
23. На які структурні різновиди поділяють вставні компоненти речення? Яка семантика їм властива? Поясніть, навівши приклади.
24. Дайте визначення вставлених мовних одиниць. Поясніть їх семантику, структуру і функції, навівши приклади.
25. Сформулюйте визначення звертання, наведіть приклади речень зі звертанням.
26. Чим зумовлена розмаїтість звертань за властивою їм семантикою і функцією?

5.

Складні речення

Поява складних речень була зумовлена потребою висловлювати складні судження, використовуючи мінімальну кількість мовних засобів. У сучасній українській мові розвинулась розгалужена система різнотипних складних речень.

5.1. Складні речення як синтаксичні одиниці

Порівняно з простим реченням складне має дві чи більше граматичні основи, може передавати більше за обсягом повідомлення і характеризується специфічною інтонацією.

Сутність складних речень

Термін «складне речення» усталився в українському мовознавстві в середині 30-х років XX ст. До того часу його використовували непослідовно, що призвело до

виникнення двох протилежних тлумачень сутності складних речень. Представники логіко-граматичного напрямку в мовознавстві (О. Пешковський, О. Шахматов, Л. Булаховський та ін.) розглядали складне речення як поєднання окремих простих речень, пропонуючи власні терміни: «складне ціле» (О. Пешковський), «сполучення речень» (О. Шахматов). Інші мовознавці (В. Богородицький, В. Виноградов, І. Чередниченко) обстоювали думку про своєрідну цілісність побудови складного речення. В. Виноградов, наприклад, трактував складне речення як єдине інтонаційне й семантичне ціле, предикативні частини якого за властивими їм формально-синтаксичними і семантичними ознаками однотипні з простими реченнями. Ця думка лишається панівною і в сучасному мовознавстві.

Складне речення — синтаксична конструкція, утворена смисловим та інтонаційним поєднанням щонайменше двох предикативних частин речення засобом сполучникового чи безсполучникового (нульового) зв'язку.

Складні речення, як і прості, становлять своєрідні комунікативні одиниці, якими досягається ускладнене й безпосереднє спілкування мовців і які слугують засобом вираження думки, почуттєвості людини, відображення в її свідомості різноманітних явищ дійсності. На відміну від простих складним реченням властиві такі диференційні ознаки:

- становлять поліпредикативні комунікативні одиниці;
- компонуються щонайменше з двох предикативних одиниць у формі простих речень;
- утворюються за особливими структурними схемами, кожна з яких тільки формально збігається з моделлю простого речення;
- характеризуються семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами.

Кожне складне речення сформувалося як окрема семантико-синтаксична та інтонаційна цілісність. Залежно від кількості предикативних частин виокремлюють двокомпонентні і кілька-, або ж багатокомпонентні, складні речення: *Ніч була непроглядна: завивав сніговий* (Л. Ковальчук) — речення двокомпонентне (двочленне); *Багато не треба, щоб твердо знати: людина* —

найвищий вимір краси (С. Жуковський) — трикомпонентне складне речення.

Предикативні частини складного речення тільки умовно можна вважати простими реченнями, бо кожна з них здебільшого не має характерної для простого речення семантичної та інтонаційної реченнєвої завершеності. Прості речення в ньому по-особливому трансформуються: *Дзвінкий дощ падає з невидимої хмари, й розбурхана земля п'є його золотий сік* (В. Підмогильний) — займенникове означення *його* у другій предикативній частині можливе лише тому, що в першій наявне семантично повноцінне словосполучення *дзвінкий дощ*; *Залазити в чужу душу — це таке ж злодійство, як залазити в чужу комору* (М. Стельмах) — підрядна частина цього складнопідрядного речення прогнозується займенником *таке* в синтаксично головній частині. Повного інтонаційного оформлення набуває все складне речення. Його інтонація залежить від єдності всіх частин, зумовленої змістом, структурою і комунікативною метою висловлюваного в складному реченні, наприклад: *Усі наші нарікання на те, чого ми позбавлені, випливають з невдячності за те, що ми маємо* (Д. Дефо) — три предикативні частини, кожна з яких функціонально повноцінна лише в контексті всього складного речення.

До складних речень належать різноманітні комунікативні одиниці мови. У науковому обігу послуговуються неоднотипними схемами класифікації складних речень. Проте з огляду на практичні потреби у вивченні синтаксису сучасної української літературної мови переважає традиційна концепція, згідно з якою складні речення класифікують за своєрідністю синтаксичної будови, особливостями семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами та основними засобами їх зв'язку. Відповідно до цього підходу виокремлюють складні сполучникові речення (складносурядні й складнопідрядні), безсполучникові, ускладнені складні речення (із сполучниковим і безсполучниковим, сурядним і підрядним зв'язками), періоди.

За кількістю предикативних частин у складних реченнях розрізняють мінімальні двочленні (елементарні речення складної будови) і кілька- чи багаточленні складні конструкції (складні речення ускладненого типу).

У вивченні синтаксису складного речення здебільшого увагу приділяють (В. Бабайцева) предикативно мінімальним складним конструкціям, бо саме в них типово виявляються структурні схеми складного речення. Речення ускладненого типу є об'єктом синтаксичного опису лише з боку характеру поданих у них сполучень мінімальних конструкцій.

Засоби зв'язку між предикативними частинами складного речення

Предикативні частини складного речення поєднуються в одне синтаксичне, семантичне та інтонаційне ціле за допомогою різнотипних засобів зв'язку — сполучників, сполучних слів та інтонації. У структурно-семантичній класифікації складних речень враховано й такі мовні чинники, як порядок розміщення предикативних частин, характер смислових відношень між ними, семантика поєднуваних предикативних частин, співвіднесеність видових, часових і способових форм дієслів-присудків у двоскладних реченнях і головних дієслівних або іменних членів речення в односкладних конструкціях.

Основним засобом зв'язку предикативних частин є сполучники, напр.: *Вже й хмара обтрусила рукава, а ліс ще довго залюбки пересипає сріблясті кульки по долинах листя* (В. Грабовський) — сурядний сполучник а виражає зіставний характер синтаксичних відношень; *Коли золото спливає, тоді правда потопає* (Нар. творчість) — підрядний сполучник коли слугує засобом виявлення умовного відношення між підрядною й головною частинами складнопідрядного речення.

У граматичній (морфологічній і синтаксичній) системі мови сформувалися дві основні групи сполучників: сурядні й підрядні.

Сурядні сполучники слугують засобом поєднання в окреме семантико-граматичне ціле таких частин складного речення, які за змістом і синтаксичною будовою не підпорядковані одна одній, сприймаються як рівноправні. Кожен сурядний сполучник — *і, а, але, або, чи* та ін. — має певну значеннєвість і функцію. Наприклад, за сполучником *і* усталилось єднальне значення, *але* —

протиставне чи протиставно-зіставне, *або, чи* — значення розділовості та ін.: *Чужих два слова в пісні буде, і пісня вся тоді чужа!* (Д. Павличко); *Ні людей, ні хат не було, але смужечка синього диму снувалася поміж деревами* (В. Лепкий); *Шлях часом відходив від річки, або річка огинала природні пагорби землі і відходила від шляху* (І. Ле).

За допомогою підрядних сполучників оформлюють відношення синтаксичного підпорядкування підрядної частини складного речення його головній частині. Система підрядних сполучників об'ємніша і складніша. Доцільно розрізняти семантичні та асемантичні (несемантичні) сполучники. Кожен із семантичних сполучників вказує на певний різновид семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складного речення: *бо* — причинний, *якби* — умови, *хоч* — допусту та ін.: *Тепер його ніхто не бачив, бо він був сам на сам із річкою* (Г. Тютюнник); *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила арфу золоту* (Ліся Українка); *І сутінки в такі години під віттям стежать каламуті, хоча ще заходу жоржини гарячі маківки несуть* (М. Нагнибіда). Асемантичні сполучники вживають для оформлення неоднакових різновидів семантико-синтаксичних відношень: *як* — часових, порівняльних, умови; *щоб* — з'ясувальних, мети, означальних; *коли* — умовних, часових. Наприклад, *Як тільки стемніло, ми вирушили в путь* (В. Земляк); *Вони [прокльони] лились з її уст потоком, як вірші ллються з натхненного поета* (О. Довженко); *Як тільки прийшов Матвій, почалися збори* (У. Самчук); *Вона любить, щоб її вогнище було найвищим* (О. Гончар); *Кілька разів бабу Улиту приводила, щоб викачати переляк* (У. Самчук); *Немає в світі бурі, щоб огонь могла задати вічний і правдивий* (І. Черга); *Коли здалеку глянути на Осокори, село, здається, повіє золотом хмарою* (І. Цюпа); *Коли звук замирає, глухнув, тоді тиша, здавалось, нашіоршувала на стрункуювала свої чутливі вуха* (Є. Гуцало).

Підрядні частини складного речення нерідко поєднуються сполучними словами, функцію яких виконують групи слів повнозначних частин мови: відносні займенники — *хто, що, який, чий, котрий, скільки* і прислівники — *де, куди, звідки, коли, як, навіщо*; наприклад:

Дзвенить кришталеве джерело, що вийшло з глибини земної (М. Терещенко); А хата стане синім-синім небом, де промінці зійшлись на дивну гру (Л. Ковальчук); Розкажи, як за горами сонечко сідає (Т. Шевченко). Сполучне слово, становлячи один член речення (в цьому його синтаксична своєрідність), може ускладнюватися прийомами на, в, з, від та ін.: Я б хотіла вродитись між гір, між смерек, що співають пісні величальні Карпатам (Л. Забашта); Вранці вплигло ясне сонечко на погідне небо поглянути, що зробила ніч із землею (М. Коцюбинський); Високе сине небо розливає над ними тиху лагідність і срібне плетиво павутиння, на якому бринить симфонія вересневого рівнодення (І. Цюпа). У першому реченні сполучне слово що — підмет, в другому (що) — додаток, у третьому (на якому) — обставина місця.

Для уникнення труднощів під час розмежування омонімічних сполучників і сполучних слів потрібно зважати на такі особливості:

— що є сполучним словом, якщо його можна замінити однією з форм займенника який: Є такі гірські вершини, що [які] сягають аж під зорі (М. Нагнибіда); Це був тільки сон, що [який] ледь торкнувся пам'яті вуштами (Л. Костенко);

— що є сполучним словом, коли на нього падає логічний наголос: Ніколи не знаєш, що подарує берегові розхитаний і розскриплений пароплав (П. Загребельний); Цікаво, що зараз сниться хлоп'яті (О. Гончар);

— як слугує сполучним словом у підрядних з'ясувальних реченнях, коли вказує на спосіб певної дії: Не чути вже більше, як [пор.: як саме] шелестить-дзвонює листя на осичках (Гр. Тютюнник);

— як є сполучником у підрядних реченнях часу, умови і в порівняльних підрядних конструкціях: Як вітер не дме, то й листя не шелестить (О. Гончар); Як я заплачу на малу хвилинку, що мусить хтось сміятися до смерті! (Леся Українка); На вулиці гарно, як буває весно в лісі (У. Самчук);

— коли вважають сполучним словом у підрядних з'ясувальних і означальних реченнях: Як не любити пори, коли ночами в щасті тремтить соловей (М. Рильський);

— коли є сполучником у підрядних реченнях часу: Почало смеркати, коли з-за пагорба повільно виповзла важка, чорна хмара (О. Донченко).

Інтоніція — неодмінний засіб зв'язку предикативних частин у складних реченнях, особливо безсполучникових, де вона є єдиним засобом їх поєднання й вираження характеру відношень між компонентами: Сонце заходить, гори чорніють... (Т. Шевченко); Стихла пісня — тихо стало над степом (С. Скляренко).

Порядок розміщення предикативних частин складного речення як засіб вираження синтаксичних відношень буває відносно вільним або фіксованим. Вільний порядок найчастіше простежується в складно-підрядних реченнях, у яких предикативні частини можна легко поміняти місцями і вибір порядку такої заміни залежить від контексту, спілкувальної зручності та уподобань мовців. При цьому зміст речення не порушується: Місяць ген-ген перейшов на другу половину неба, коли ми приїхали додому (М. Стельмах) — пор.: Коли ми приїхали додому, місяць ген-ген перейшов на другу половину неба; Старий поволі пішов на пасіку, щоб попрощатися з бджолами (М. Стельмах) — пор.: Щоб попрощатися з бджолами, старий поволі пішов на пасіку. За фіксованого (сталого, незмінного) порядку кожній із предикативних синтаксичних частин належить тільки одне з можливих місць у структурі складнопідрядного речення: Мені ввижається, що з тих іскорок встають водограй (О. Кониський) — позиція обох предикативних частин стала, порушення її деформує всю побудову складнопідрядного речення; Так шкода кожної хвилини, що порошинкою проліне і зникне в прірві забуття, лишивши жаль і каяття (О. Олесь).

Засобом поєднання предикативних частин складного речення в одне семантико-синтаксичне ціле може слугувати співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків у різних предикативних частинах складного речення. Наприклад, у реченнях Воркочуть, наче голуби, джерела, і прохолода сочиться з дібров (М. Сингаївський); За Херсоном соняшники лямлять, а в Карпатах вибирають льон (М. Ільницький) одночасність подій виражена дієсловами-присудками у формі теперішнього часу. Послідовність дій зазвичай передають дієсловами минулого часу доконаного виду: Сліпучо спалахнула блискавка, і гуркіт грому сповістив про початок нічної грози (О. Донченко); Минувлася

бура — і сонце засяяло (М. Рильський); *Колихнулося золоте море хлібів, і жайворонка не стало чути* (В. Ткач); *Задихав березняк зеленими устами, і перший пролісок, аж білий до нестями, тоненьку ніжку звів* (А. Малишко).

Також предикативні частини складних речень можуть бути поєднані за допомогою *лексичних засобів* — співвідносних указівних слів чи спільних другорядних членів речення: *Іду туди, де люди творять світло і ставлять хрест на темне і старе* (В. Симоненко); *Той господар в просторі безмежному, хто душею відрікся меж* (В. Симоненко); *Лиш іноді десь викидався свавільний бурун гребінцем або хвиля з розгону черкалась об камінь підводний...* (Дніпрова Чайка); *Щодня тепер вищав небокрай, нагрівалися дерева на осонні* (М. Малиновська).

Отже, основними засобами поєднання предикативних частин у складному реченні є сполучники, сполучні слова та інтонація. Часто вираженню синтаксичних зв'язків слугують вищо-часові і способові форми дієслів-присудків, порядок предикативних частин та лексичні засоби.

5.2. Складносурядні речення

Як структурно-семантичний тип складних речень складносурядні речення протиставлені складнопідрядним, оскільки між їхніми частинами немає зв'язку взаємного підпорядкування.

Сутність і особливості складносурядних речень

Своєрідність складносурядних речень полягає в тому, що їхні предикативні частини синтаксично і семантично незалежні одна від одної.

Складносурядне речення — складне речення, предикативні частини якого синтаксично рівноправні і поєднані сполучником (сполучниками) сурядності.

Семантико-синтаксична рівноправність предикативних частин у складносурядних реченнях відносна,

бо вони структурно, семантично та інтонаційно взаємопов'язані і взаємозумовлені. Лише в окремих мовленнєво-синтаксичних ситуаціях зміна їх позицій не порушує смислові зв'язки: *Тисячі гармат било по ворогові безперестанно, і безупинно грім гримів* (О. Довженко) — пор.: *Безупинно грім гримів, і тисячі гармат било по ворогові безперестанно*; *Чи то сон недоспаний напосідав, чи то сумно так було* (О. Довженко) — пор.: *Чи сумно так було, чи то сон недоспаний напосідав*. В обох випадках представлено синонімічні синтаксичні конструкції в межах складносурядності.

Здебільшого між предикативними частинами складносурядного речення наявна певна значеннєва залежність. Зокрема, в тих випадках, коли до значень єдналих, протиставлених чи розділових долучаються причинно-наслідкові, допустові, умовно-наслідкові чи якісь інші: *Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинах* (М. Рильський); *Хлопці метнулися до коней, і незабаром віз стояв запряжений, готовий вирушити в дорогу* (М. Коцюбинський); *Він мовчав, і вся його воля пішла на цей напружений мовчазний опір смерті* (О. Довженко); *Від Білогір'я долинали солов'їні щебету, і від того ще більше нило його серце* (І. Цюпа). Також неможлива перестановка компонентів складносурядного речення, якщо в другій предикативній частині вжито займенник, прислівник або пропущено один із членів речення — з метою уникнення повтору слів: *Десь за мурами, напевно, вже ходить вечір по землі, але тут його непомітно* (І. Багряний) — у другій предикативній частині використано займенник-додаток *його* замість іменника-підмета *вечір* у попередній частині; *Потім він називав нас орлятами, а вже мати — соловейками* (О. Довженко) — словесно не втілено вже названий присудок *називав*. Граматична взаємозумовленість частин складносурядних речень виявляється й у вищо-часових формах присудків: *Зітхання лісів лунає легке, і чується квітів зітхання* (Г. Кнись) — дієслова-присудки в обох частинах ужито у формі 3-ї особи множини теперішнього часу, що увиразнює значення одночасності подій.

Структура речень і можливість її розширення залежить від семантики. З огляду на це серед складносурядних речень виокремлюють речення з відкритою (незамкненою) побудовою та із закритою (замкненою).

Складносурядні речення з відкритою структурою можна кількісно розгорнути, доповнити іншими предикативними частинами: *Крізь темну ніч шумів весняний дощ, і в унісон із ним шуміли сосни* (А. Малишко); *Чи то війнує снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич* (Г. Світлична). Складносурядні речення із закритою структурою формуються тільки з двох предикативних частин, не допускають долучення до них третьої: *Багато міг би розказати вітер, але у вітру голос пересох* (Л. Костенко); *Плив батько сам, а я лежав на курені, під дубом, біля діда* (О. Довженко).

Засобом поєднання предикативних частин у складносурядному реченні є сполучники сурядності, які поділяють на асемантичні й семантичні. Асемантичні сполучники лише поєднують частини складносурядного речення і не впливають на зміну семантико-синтаксичних відношень, які увиразнюються іншими засобами, наприклад, комбінацією видо-часових форм дієслів-присудків в обох предикативних частинах, їхнім лексичним наповненням. До асемантичних належать сполучники *і (й), та* (у значенні *і*); *ні... ні*: *Сліпучо спалахнула блискавка, і гуркіт грому сповістив про початок нічної грози* (О. Донченко); *Крутнувся грудень сиво над дубами — і затремтів, снігами повнячись, багрець* (М. Стельмах); *Тим часом туман розірвався на сході, і відразу з його вилинуло, сяючи пишною красою, золотее сонце* (Б. Грінченко).

Функціонально іншими є семантичні сполучники, що виражають такі семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складносурядних речень:

— зіставні (сполучник *а*): *Брови йому смикались, а по всьому обличчю виступили червоні хворобливі плями* (І. Багряний); *Пороззявлявши роти, вони [птахи] жадібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах* (О. Довженко);

— протиставні (сполучники *а, та* (у значенні *але*), *але, зате, проте, однак* та ін.): *І в хуторі, і в гаю все змовкло, заснуло, а хлопці сиділи над озером і тихо розмовляли* (С. Васильченко); *Мені війнула в очі сивина, та я нічого не везу додому, лиш згорточок старого полотна і вишите моє життя на ньому* (Д. Павличко);

Він був дуже здоровий з природи, але і в нього вже не вистачало сил (О. Довженко); *Віталик цілий день шукав Тоню, проте знайшов він її вже аж пізно ввечері* (О. Гончар);

— розділові (сполучники *або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то*), напр.: *Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів або виділявся обрис пташини* (М. Стельмах);

— приєднувальні (сполучники *та й, ще й, та ще й, а й*): *А тепер спустили береги, та й озера висихають* (І. Цюпа); *Іншим стало слово, обпалене вогнем, загартоване в горнилі людських страждань, та й люди ніби стали іншими...* (А. Малишко); *Довго не розходились біля хати-читальні, а й потім ще купами стояли біля воріт допізна* (А. Головка);

— градаційні (сполучники *не тільки... але й, не лише... але й, не тільки... а й, не лише... а й*): *Не тільки в малярській роботі О. Довженка міцно позначилися пильні й уперті студії його в німецьких митців, але й в кіно він приніс із собою сталу художню культуру* (М. Бажан); *Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той само час рожевим гомоном співали* (М. Рильський).

Залежно від кількості предикативних частин у складносурядних реченнях їх поділяють на *двочленні* (складаються з двох предикативних частин) і *багаточленні* (три, чотири і більше предикативних частин): *Ніч промчала, і знову день шумить кругом* (В. Сосяра); *Чи то мені здається, чи то справді свист тихшає* (М. Коцюбинський); *То день сміявся, то дощик хлипав, то вітер шастав* (М. Карпенко); *І чорнозем тужавіє соками знову, і проснуться під сонцем озимі сходи, і розтануть в полях сніговиці покрови, і оновлення вічне у квітні забродить* (Н. Кащук).

Попри граматичну рівноправність предикативних частин складносурядного речення їм властива певна семантична і структурна взаємозалежність.

Різновиди складносурядних речень

Складносурядні речення прийнято класифікувати за сутністю семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами речення та особливостями

засобів зв'язку між ними. На цій основі розрізняють складносурядні речення — з єднальним, зіставним, протиставним, розділовим, градаційним і пояснювальним значеннями.

Складносурядні речення з єднальним значенням. У таких реченнях в одне синтаксичне ціле поєднано близькі за змістом твердження, такі, що доповнюють одне одного. Основним засобом зв'язку в них є єднальні сурядні сполучники *і, й, та (=і), ні... ні, ані... ані, і... і: Вже червоніють помідори і ходить осінь по траві* (М. Рильський); *Шепочеться діброва, та вечірні плывуть небеса* (А. Малишко); *Ні струна не задзвенить, ні пісні не звучать* (Ю. Федькович).

Єднальні складносурядні речення не бувають одноплановими з погляду синтаксичної і семантичної взаємозалежності між складовими частинами. Серед них виокремлюють речення із власне єднальним значенням і невластиве єднальним значенням.

Складносурядні речення із власне єднальним значенням виражають одночасність дій, подій, явищ; таке значення передає сполучник *і: Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай* (В. Самійленко); *За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри* (М. Хвильовий). Важливим засобом вираження однотипності в цих реченнях слугує співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків.

Власне єднальні відношення в складносурядних реченнях також виражаються повторюваними (багатомісними) сполучниками *і... і, ні... ні, ані... ані*, сполучником *та* (в значенні *і*). Повторення сполучників значеннєво актуалізує, посилює значення переліку, що збільшує експресивну виразність речення: *І склониться в сон голова, і видиться осінь рожева* (М. Рильський); *І місяць зорями сіяв, і соловейко на калині то затихав, то щебетав* (Т. Шевченко); *Дерева й квіти в іскорках роси, та за вікном дитячі голоси, та риба в озері, та в небі птах, та смак цілунку на твоїх устах* (М. Руденко).

Особливістю складносурядних речень із власне єднальним значенням є вільний (нефіксований) порядок розташування предикативних частин, кількість яких не обмежена формальними або значеннєво-смысловими чинниками: *І сонця сніп лежить на виднокраї, і місяць поле*

креслить череслом (А. Малишко); *І сад цвіте, і горличка туркоче, і тихий промінь на покосі спить* (Г. Чубач).

Між предикативними частинами складносурядних речень із власне єднальними семантико-синтаксичними відношеннями перед сполучниками *і (й), та* (в значенні *і*) зазвичай ставиться кома: *Рече Дніпро, і лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко); *Дрімать скелі, і чорні сідала піній застигли в тиші* (М. Коцюбинський); *Ми сидимо, схилившись над удками, і тільки тиша й небо понад нами* (М. Рильський).

Кома не ставиться в таких випадках:

— за наявності спільних для обох предикативних частин складносурядного речення слів-часток чи другорядних членів речення: *Тільки блискало у хмарах та ревли із гір потоки* (П. Тичина); *Тут запеклася кров мого народу і одридали волю кобзарі* (Л. Костенко); *На її зосередженому обличчі заколювався світ і виразно пройшли тіні страждання* (М. Стельмах);

— якщо предикативні частини складносурядного речення однотипні, побудовані за моделлю номінативних чи безособових односкладних речень: *Степ і вітер. Степ і тиша. Степ і сонце. Цілина* (Л. Первомайський); *Світало і хмарилось* (Л. Первомайський); *Було затишно і пахло возкістю* (А. Головка);

— у питальних, спонукальних або окличних складносурядних реченнях: *Хто ми і що ми? Хай вітер знамена колише й співають в серцях солов'ї* (В. Сосюра); *Який простір і як легко дихати під високим небом Кавказу!* (Т. Масенко).

У складносурядних реченнях із невластиве єднальним значенням предикативні частини виражають різноманітні смислові значення, зокрема:

— причинно-наслідкову зумовленість: *Зими не було, й знову було мокро і осінньо* (М. Хвильовий); *Покрівля в клуні протікала, і холодне водяне порошно зрідка сіялось на половця* (Є. Гуцало);

— послідовність, зумовленість подій, що передається за допомогою повторів (буквальних чи описових), займенників у другій предикативній частині складносурядного речення: *Шануй людей, і люди шануватимуть тебе* (В. Земляк). *Будинок розколовся навпіл, і друга його частина розсипалась на брукові вулиці* (Д. Бедзик);

— протиставлення, зіставлення чи допуск: *Бився з ворогами у самому пеклі, і кулі минали його* (І. Цюпа).

З метою повнішого вираження цих відтінків значення до сполучника і можуть долучатися частки, прислівники, модальні слова як назви певних конкретизаторів:

— і потім, і тоді, і після цього, і вслід за тим передають значення послідовності подій: *Інколи дорога в'ється понад самим Дніпром, і тоді зачудоване око далеко сягає по блакитнім просторі діда-Славути* (М. Коцюбинський);

— і тому, і від того, і через те, і значить, і отже, і ось, і вже використовують для посилення причиново-наслідкового, умовно-наслідкового значень: *Від Білогір'я долинами солов'їні щебету, і від того ще більше нило його серце* (І. Цюпа);

— і одначе, і все ж, і все-таки, і все одно увиразнюють значення протиставлення: *Погода була несприятлива, і все ж колгосп «Карпати» зібрав добрий урожай* (З газети);

— і ще, і того, і на додаток, і крім того, і також, і притому мають відтінок приєднувального значення: *Червоне полум'я рвонуло ніч, і ще довго котилась луна лісом* (І. Цюпа). Для вираження приєднувального значення в складносурядних реченнях також використовують сполучники *та й, ще й, також, а також, причому*: *Ім'я співака знають у всіх куточках нашої Батьківщини, та й за кордоном багато людей зачаровані українською піснею* (О. Бондаренко); *А тепер спустилися береги, та й озера висихають* (І. Цюпа); *Посідали й старші з гостей, а також дехто вийшов у садок пройтися* (Б. Лепкий); *Ніхто й ніколи не бачив її такою лагідною і покірною, причому всі дивувалися тій зміні* (Б. Лепкий).

Складносурядні речення із зіставно-протиставним значенням. У вітчизняному мовознавстві тривалий час складносурядні зіставні речення не виокремлювалися в системі протиставних складних синтаксичних конструкцій. Потребу в цьому аргументував А. Грищенко, який акцентував на тому, що такі речення мають своєрідний зміст, внутрішню будову, позиційну пов'язаність і видо-часові форми присудків.

У складносурядних реченнях із зіставним значенням ідеться про різні явища, які за свої нетотожності допускають одне одного, співіснують: *Привчав мене батько трудитись до поту, а мати — любити пісні*

(П. Воронько); *Тим часом ми йдемо і йдемо, а сонце коїться вниз і розганяє хмару* (М. Коцюбинський); *Хмари рожевіють на небі, а далечінь тріпа чорними крилами, наче кажан* (М. Коцюбинський).

Зважаючи на наявність значенневих відтінків семантико-синтаксичних відношень у зіставних складносурядних реченнях, доцільно розмежовувати розподільно-зіставні і зіставно-наслідкові відношення між предикативними частинами. У складносурядних реченнях із розподільно-зіставними відношеннями повідомляється про розподіл дій, ознак, які властиві одному й тому самому предметові, особі; водночас вказується на зіставлення їх у певних виявах. Друга частина таких складносурядних речень містить уточнення, конкретизацію змісту того, про що повідомляється в першій частині складносурядного речення: *На воді лежали широкі темно-зелені листки латаття, а поміж них жовтіли голівки лілей* (Д. Ткач); *Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови* (М. Коцюбинський). У складносурядних реченнях із зіставно-наслідковими зв'язками, крім зіставлення двох дій, станів чи ознак, у другій частині складного речення повідомляється про наслідок того, про що йшлося у першій: *В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло* (І. Франко); *Черемха клубочилась піною цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісши вгору білі долоні* (О. Донченко).

Реченнями із протиставними відношеннями виражають різноманітні варіанти протиставних значень: власне протиставні, протиставно-обмежувальні, протиставно-допустові, протиставно-компенсувальні.

У складносурядних реченнях із власне протиставними відношеннями повідомляється про протиставлення двох незалежних одна від одної дій, станів і фактів. Засобом зв'язку слугує сполучник *а*: *Ти ж володар всесвіту, а я дрібна пташина* (М. Стельмах); *Степова далечінь знемагала в степовому сонці, оповившись блакотною жовтизною спеки, а тут, доволі ставків, все було ще соковитим, рутвяно-зеленим, як ранньою весною* (О. Гончар).

У протиставно-обмежувальних реченнях (сполучники *але, однак, а*) ідеться про суперечливі

події, друга з яких обмежує інтенсивність вияву першої, уточнює або заперечує її зміст: *Все спить, однак вже я не сплю* (М. Рильський); *Можна було б оглохнути за життя біля такої дзвіниці, але я не оглохнув, просто навчвся не чути, навіть вух не затикаючи* (Є. Гуцало); *Розчереplене чорної глини горня лежало нахильці в ямі, а в горняті й побіля нього на жовтій глині розсипались кружальця монет* (Є. Гуцало).

У протиставно-допустових реченнях (із сполучниками *але, однак, та* (в значенні *але*)) протиставне значення ускладнюється значенням допустовості — одне явище виникає всупереч сподіваному: *У лісі в Степана була своя хижка, але жив він переважно не в ній* (О. Туринський); *Сонечко ще не вставало, та небо на сході ясніло все більше і більше* (М. Жук).

У протиставно-компенсувальних реченнях (зі сполучниками *зате, але, проте*) певне явище розглядають у різних аспектах, одне з них найчастіше оцінюють негативно, а друге — позитивно: *Багато влітку доводиться на пасіці працювати, але зате взимку можна відпочити сповна* (І. Вагрянний); *Багато сліз сама я пролила, зате тепер навчилася шанувати любов і мир родинного житла* (І. Кочерга); *З борців насміхалася доля, зростала проте їх громада* (П. Грабовський); *Хліба цей рік видалися слабосилими, не було дощів, зате трави, встигнувши вигнатись на зимовій волозі, котилися зі степу на Кураєве важкими шумючими валами* (О. Гончар).

Складносурядні речення з розділовим значенням. Серед складносурядних речень із розділовим значенням виокремлюють два різновиди структур: зі значенням виключення подій і зі значенням чергування подій або явищ.

Складносурядні речення зі значенням виключення подій мають замкнену синтаксичну побудову (складаються тільки з двох частин, не допускаючи долучення третьої), утворюються за участю сполучників або, чи, чи то-чи то, не то-не то: *Чи метеор враз висвітлив вікно, чи, може, то меткий листок багрянний* (В. Грипас); *Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля* (М. Коцюбинський). У цих реченнях повідомляється про несутісні події або факти, з яких може реалізуватися лише одна подія (факт).

Складносурядні речення зі значенням чергування подій або явищ становлять незамкнену реченнєву систему, можуть мати довільну кількість предикативних частин, формуються за допомогою сполучника *то-то*, напр.: *То мати гукає, то мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу* (П. Воронько); *То зблищить самотня зірка, то сріблястим сльвом вкрийються контури сизуватої хмари* (А. Шиян).

У складносурядних реченнях із розділовим значенням вживають повторювані сполучники або один неповторюваний сполучник. Для цього зв'язку характерні такі особливості: якщо перша частина складносурядного речення розпочинається сполучником, то синтаксично й семантично вона не може функціонувати без другої; якщо друга частина розпочинається сполучником (ідеться про ті випадки, коли в складносурядних розділових реченнях наявні неповторювані сполучники), то практично така предикативна складова не може функціонувати без першої. За двобічної синтаксичної пов'язаності предикативних частин у розділових складносурядних реченнях можлива транспозиція сурядних речень: *Зрідка пробіжить тут заєць або спиниться на кручі вовк* (А. Шиян); пор.: *Зрідка спиниться на кручі вовк або пробіжить тут заєць*.

Складносурядні речення з градаційним значенням. Такі складносурядні речення не розглядають окремо, а тільки серед речень з еднальними чи зіставними відношеннями. Уперше їх виокремила В. Белошапкова серед складносурядних речень закритої структури. Згодом й інші науковці речення з градаційними сполучниками почали розглядати як самостійний семантико-синтаксичний різновид у системі складносурядного речення. У таких реченнях ідеться про зіставлення змісту двох предикативних частин, друга з яких важливіша за значенням порівняно з першою.

Основним засобом утворення складносурядних речень із градаційними відношеннями слугують такі сполучники: *не тільки, а й; не лише, а й; не тільки, але й; не лише, але й*. Такими реченнями виражають висхідне наростання подій, явищ і ознак: *Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі* (Г. Тютюнник); *Не тільки ти,*

Хомо, порозумнішав, а й Яблунівка з тобою голодуючи, теж набралась тям (Є. Гуцало); *Не тільки Закриниччя склало йому високу ціну за цей шлюб із Наталкою, але й сам собі склав Червоношапка не меншу* (Є. Гуцало).

Окремі структури складносурядних речень утворюють за допомогою сполучників *не те щоб, а; не те що, а*, які надають першій частині складносурядного речення відтінку невпевненості, сумнівності: *Не те щоб менше ставало їй [землі] на світі, а ділять її межі собою мало не на грядки* (М. Коцюбинський).

Складносурядні речення з пояснювальним значенням. У таких реченнях друга частина уточнює, розкриває зміст першої. Засобом зв'язку в них слугують сполучники *тобто, цебто (себто), а саме*: *Крім того, він ще й слюсар-лекальщик, тобто він вміє робити з металу все: від молотка до найдрібнішого годинникового механізму* (Г. Тютюнник); *Крім рослин, в саду є приміщення для різних тварин, а саме: побудовано багато голуб'ятників, поставлені дротяні клітки* (О. Гончар).

Складносурядні речення з пояснювальними відношеннями в шкільній практиці не розглядають, що зумовлено складністю їх сутності, обмеженням використання, неузгодженістю кваліфікації їх синтаксистами. Такі речення інколи зараховують до структур синкретичного типу, бо в них друга предикативна частина конкретизує зміст першої.

Отже, складносурядні речення можуть виражати різні семантико-синтаксичні відношення й відтінки значень.

5.3. Складнопідрядні речення

Найпоширенішим видом складних речень є різнофункціональні складнопідрядні конструкції, що виражають відношення залежності та підпорядкування.

Сутність і особливості складнопідрядних речень

На відміну від складносурядних речень, складнопідрядні формуються із синтаксично нерівноправних предикативних частин, одна з яких головна, а решта

підпорядкована їй. Складнопідрядні речення виражають широкий спектр значень і мають розгалужений арсенал засобів зв'язку.

Складнопідрядні речення — складні речення, предикативні частини яких синтаксично нерівноправні, поєднуються в структурно-семантичне ціле за допомогою сполучника підрядності або сполучного слова.

Одна з предикативних частин складнопідрядних речень підпорядковується іншій, перебуває в певній залежності від неї. Підпорядковану (пояснювальну) частину складнопідрядного речення традиційно називають *підрядним реченням*, а підпорядковувальну (пояснювану) частину — *головним реченням*. Залежність підрядної частини складнопідрядного речення від головної здебільшого є тільки синтаксичною, бо нерідко основне семантичне значення складнопідрядного речення виражає не головне, а підрядне речення: *Мені ввижається, що з тих іскорок встають водограй* (О. Кониський); *У Романа Мефодійовича, здається, кожна яблуня знає, коли їй зацвітати та плодоносити* (Є. Гуцало); *Йому здавалось, ніби дівчина погубила за своїм слідом квітки та зорі* (І. Нечуй-Левицький). Також і в реченні *І я нікому не віддам того, що найдорожче в світі* (М. Сингаївський) головне речення *Я нікому не віддам того...* потребує поширення, продовження думки, бо має у своєму складі вказівний займенник *того*, який передбачає конкретизацію висловленого в головному реченні. *Ніколи не думайте, що ви уже все знаєте* (І. Павлов). Головне речення саме по собі семантично неспроможне, не комунікативне, незавершене. Предикативні частини складнопідрядних речень можна назвати реченнями ще з більшою умовністю, ніж частини складносурядних: вони не мають окремого комунікативного буття, структурної і семантичної незалежності речення.

За характером зв'язок між предикативними частинами складнопідрядного речення буває двох видів:

— передбачуваний зв'язок, за якого головна частина визначає потребу в підрядній частині: *Доріжка була така вузька, що зелене гілля вгорі сходилось до купи й закривало небо* (І. Нечуй-Левицький); *Буває так, що й в лютому весною пахне сніг* (М. Нагнибіда); *Він так і не знав, чи вона глузувала, чи здивувалась* (І. Багрянний);

— непередбачуваний зв'язок, за якого форма головної частини складнопідрядного речення не прогнозує саме такий, а не інший семантико-лексичний склад підрядної частини: *Дівчата засміялись, мов золоті горішки розсипались у клуні* (Ю. Яновський); *Почало смеркатись, коли з-за пагорба повільно виповзла важка, чорна хмара* (О. Донченко); *Дівчина, що знічев'я перебирала папки, пильно розглядала їх* (І. Багрянний).

Зв'язок між головною і підрядною частинами складнопідрядного речення оформлюється за допомогою таких синтаксичних засобів:

— сполучники підрядності, що виражають різноманітні семантико-синтаксичні відношення: *Розтривожились тополі із вітрами край доріг, бо на борозни у полі перший приморозок ліг* (Д. Луценко) — причинові відношення; *На небі тремтіли ще досвітні зорі, коли зимовий ранок засівав усе над землею, як перлами, срібним снігом* (Г. Косинка) — часове; *А ліс — росте, живе, хоч буревій із грозами шумить, гуде, клекоче* (О. Ющенко) — допустове; *Людині треба, щоб її робота залишала після неї самої жити* (Ю. Яновський) — з'ясувальне;

— сполучні слова — відносні займенники і прислівники: *П'яно чарує шелест пшениці, що переплітається з дзвониками та берізкою* (Г. Косинка); *А круг озера сосни, які в хуртовину натомились шуміти, шепочуть у сні* (М. Нагнибіда); *Де ходить сон стежками лісовими, дрімає в листі щемний вітровий* (М. Сингаївський). Сполучне слово в підрядному реченні може поєднуватися із доповнюваним вказівним словом у головному реченні — займенником *той*, *такий* тощо або прислівником *там*, *тоді* та ін.; це ущільнює й увиразнює синтаксичний і семантичний зв'язок між предикативними частинами складнопідрядного речення: *Тільки тим історія належить, хто сьогодні бореться й живе* (В. Симоненко); *Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії* (Б. Харчук); *Косарі затягнули пісню так голосно, що аж луна пішла понад ставом* (І. Нечуй-Левицький); *Коли в людини є народ, тоді вона уже людина* (Л. Костенко).

За кількістю підрядних частин розмежовують складнопідрядні речення з одним підрядним (мінімальні складнопідрядні конструкції) і складнопідрядні речен-

ня з кількома підрядними (ускладнені складнопідрядні утворення), пор.: *Коли не любиш землю гаряче, ніколи в небо не злетити* (Г. Плоткін); *Де пахнуть у копицях трави, примруживсь явір кучерявий, відвів над обрієм чоло* (М. Терещенко); *Я люблю слухати, як шумить ліс, як говорять поміж собою дерева* (М. Стельмах); *Найбільше мене з технології турбувало, як виводити ті слова, що стоять у дужках* (М. Стельмах); *Коли заглохли мотори, Андрій насторожив вуха і почув пісню, яка нагадала йому рідну домівку* (І. Багрянний).

Порядок розміщення предикативних частин у складнопідрядному реченні буває вільним (нефіксованим) і постійним (фіксованим). Здебільшого місце підрядного речення є вільним — постпозитивним (після головного речення), препозитивним (перед головним реченням) або інтерпозитивним (всередині головного речення): *Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все* (М. Коцюбинський); *Де б у світі я не мандрував, завжди прохолодою сріблиться в пахощах густих калин і трав дзвонкова одстоюна криниця* (Д. Луценко); *Весною, коли приводяться курчата, вона весь час клопочеться біля чужого виводка* (М. Стельмах).

Фіксований порядок підрядного речення в складнопідрядному зумовлюється структурою чи семантикою всього складного речення. Наприклад, за постпозиції підрядних наслідкових речень спершу називається причина певної події, а потім її наслідок: *Хутір ховався серед дерев, так що влітку іншу хатку даремно шукатимеш* (У. Самчук); *Промовець говорив неголосно, так що на задніх лавах не все чули* (В. Земляк). Постійне місце підрядного речення може залежати від функції сполучника і наявності співвідносного слова в головному реченні. Наприклад, підрядні речення зі сполучниками *бо*, *тому що*, *адже* в усіх випадках постпозитивні: *Вони завжди точили косу разом, бо Андрій ще не змів сам цього робити* (П. Загребельний). У реченні *На Бориславщині сніги такі пухкі, такі глибокі, що навіть гір кремісті боки не стали їм за береги* (П. Воронько) постпозиція підрядного речення міри і ступеня зумовлена його уточнювальною семантикою щодо займенниково-прикметникових словосполучень *такі пухкі, такі глибокі* в головному реченні.

Класифікація складнопідрядних речень

Складнопідрядні речення в сучасному мовознавстві класифікують за структурно-синтаксичними і семантичними ознаками, що історично зумовлено різними підходами до цієї проблеми.

Представники логічного (логіко-граматичного) напрямку в мовознавстві, передовсім у синтаксисі (М. Греч, Ф. Буслаєв, П. Перевлеський), класифікували складнопідрядні речення на основі їх співвіднесеності з членами речення. На думку Ф. Буслаєва, кожен із членів головного речення, крім присудка, може бути виражений реченням підрядним. Однак уже в першій чверті ХХ ст. було виявлено, що не всі підрядні речення співвідносяться з членами речення. Науковці шукали інших критеріїв поділу складнопідрядних речень.

О. Пешковський запропонував виокремлювати різновиди підрядних речень на основі властивих їм засобів зв'язку, класифікуючи складнопідрядні речення на конструкції зі сполучниками і зі сполучними словами. Ця класифікація не набула поширення, бо характеристика складнопідрядних речень обмежувалася здебільшого аналізом підрядних сполучників і сполучних слів у складнопідрядних реченнях.

Структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень ґрунтується на широкому тлумаченні структури складнопідрядного речення з урахуванням характеру співвідношення між головною і підрядною частинами та формально-граматичних засобів їх поєднання.

За своєрідністю синтаксичного зв'язку між предикативними частинами складнопідрядні речення бувають двох видів: нерозчленованої структури (одночленні) і розчленованої (дwochленні).

У *складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури* підрядна частина пояснює або поширює якесь слово чи сполучення слів у головному реченні: *Не говори печальними очима те, що болять вимовить слова* (Л. Костенко); *Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по моїй землі* (Л. Костенко); *Я певна, що ввісні дерева й квіти не страждають* (Олександр Олесь). Наявність підрядної частини в таких реченнях зумовлена лексичною і граматичною

своєрідністю опорного слова в головній частині складнопідрядного речення. Між його предикативними частинами існує прислівний, передбачуваний зв'язок.

До речень нерозчленованої структури належать складнопідрядні з підрядними означальними, з'ясувальними, міри і ступеня та способу дії. Зв'язок між підрядною і головною частинами виражений за допомогою асемантичних сполучників, а також співвідносних слів, які містяться в головному реченні.

У *складнопідрядних реченнях розчленованої структури* підрядна частина пояснює весь зміст головної частини речення. Зв'язок предикативних частин у складнопідрядних реченнях визначають як детермінантний (неприслівний). Наявність підрядної частини в таких реченнях прямо не зумовлена граматичною природою головної частини, тільки частково слугує її семантико-синтаксичним продовженням: *Твій дух не став приниженим і плюсклим, хоч слала доля чорні килими* (Л. Костенко); *Я обламаю хвилинам пальці, щоб не сплітались в печаль годин* (Л. Костенко); *Темнота важчала, ніби самі гори змикались над головою* (О. Гончар); *Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятись* (Г. Тютюнник); *Ніхто не зуміє примусити людину прислухатись до чийхось слів, коли вони того не варті* (В. Собко).

До складнопідрядних речень розчленованої структури належать складнопідрядні речення з підрядними часу, умови, місця, мети, причини, допусту, наслідку, порівняльними, супровідними.

Складнопідрядні речення з одним підрядним

Найпоширеніші у всіх стилях і жанрах мови складнопідрядні речення з одним підрядним. До них належать складнопідрядні речення з підрядними означальними, з'ясувальними та обставинними. У межах кожного з цих типів виокремлюють кілька семантичних різновидів речень.

Складнопідрядні речення з підрядними означальними. Представники більшості синтаксичних шкіл розглядають складнопідрядні речення цього типу окремо,

хоча не завжди однозначно. Підрядна частина цих складних речень передовсім стосується іменника, займенника чи субстантивованого слова, яке входить до складу головної частини складнопідрядної структури, набуваючи в ній означального значення: *Не світ рожевий мене вабить, а дух, що рветься напролом* (О. Підсуха); *Сумую знов за невідомим, що завжди манить далиною* (П. Воронько); *Серед тих, хто пішки ходить, теж люди різні є: і безкрилі, і крилаті!* (О. Гончар).

Засобом зв'язку предикативних частин у складно-підрядних реченнях з підрядними означальними є сполучні слова, найчастіше займенники *хто, що, який, котрий, чий*, прислівники *де, куди, звідки, коли, як* і сполучники *що, щоб, як, ніби, наче, неначе, мов, немов*: *Коней пустили на прибережні луки, яких ніколи не торкалася коса* (М. Смоленчук); *Благословенні наші нени, що в круговерті цій шаленій нас проводжали на зорі* (Л. Забашта); *Любити жінку — відкривати світ, де святом зацвітає все буденне* (М. Сингаївський).

Найчастіше зв'язок підрядного речення з головним виражається сполучними словами *що, який, де, коли*.

Відносні слова *який, чий, котрий* узгоджуються з опорним іменником у роді і числі, а відмінкової форми вони набувають залежно від функції в підрядній частині: *А круг озера сосни, які в хуртовину натомились шуміти, шепочуть у сні* (М. Нагнибіда); *Високе синє небо розливає над ними тиху лагідність і срібне плетиво навутиння, на якому бринить симфонія вересневого рівнодення* (І. Цюпа); *Це ж мій край, зелений, тополиний, без якого й жити б я не зміг* (К. Друк).

Займенники *хто, що* не мають форм роду і числа, тому й не узгоджуються з опорним іменником. Відносне слово *що* поєднує такі підрядні частини речення, які мають у своєму складі назву живої істоти (істот) або предмета: *Знову я дивуюсь майстрові, що змів такою певною рукою вести свавольне панство* (М. Рильський); *Є такі гірські вершини, що сягають аж під гори* (М. Нагнибіда). Семантичний зв'язок сполучного слова *хто* з іменником у головній частині речення обмежений, бо він стосується лише назв істот: *З хлопцями, кому попав інструмент без ручки, було те ж саме* (Гр. Тютюнник).

Відносні слова *де, коли, звідки*, як правило, уживаються при іменниках з просторовим значенням: *Пісня лине по Тарасовій горі, де заздалегідь розставлено потужні гучномовці* (А. Шиян). У цьому реченні наявний синкретизм (нерозчленованість) у семантико-синтаксичних відношеннях між підрядною і головною частинами, наприклад: *пісня лине де?* і *по якій горі?* Можливість такої заміни спричинена тим, що підрядне речення пояснює іменник з конкретним значенням. Як зауважує І. Чередниченко, така заміна менш можлива, якщо іменнику як опорному слову властиве абстрактне значення. На думку О. Вербицького, при іменниках-підметах і додатках підрядні речення з *де, куди, звідки* є означальними, а при іменниках зі значенням місця — обставинними.

Зміст складнопідрядних речень з підрядними означальними залежить від семантики іменників — опорних слів. Одні іменники потребують конкретизації, уточнення, інші більш самодостатні. За цими ознаками виокремлюють складнопідрядні речення:

— із власне означальними (атрибутивними) підрядними реченнями, без яких головне речення семантично недовершене: *Як сумно тій людині жить, яка в житті не знала суму* (М. Рильський); *Є штрих, без якого немає картини* (Р. Третьяков) — підрядне речення розширює відомості про об'єкт дії, названий опорним словом, визначає, уточнює його ознаку, довершує структуру речення як самостійної синтаксичної одиниці;

— з означально-поширювальними (атрибутивно-поширювальними) підрядними реченнями; головне речення в таких випадках потребує речення підрядного: *Застиг метелик над кущем, що шелестить під вітерцем* (М. Терещенко) — підрядна частина речення слугує засобом вираження додаткових відомостей про об'єкт-предмет, названий опорним словом.

За морфологічними ознаками опорного слова серед атрибутивних підрядних речень виокремлюють *займенниково-означальні речення*, підрядна частина яких конкретизує займенник у головній частині; займенник вказує на особу чи предмет або містить якісну характеристику того, що виражене підметом. На цій основі автори посібника «Сучасна українська мова.

Проблемні питання» розмежовують предметно-ототожнені і якісно-ототожнені підрядні речення: *Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість* (Микола Хвильовий); *Чого не зможеш зробити силою, те легко зробити любов'ю* (І. Огієнко); *Лиш той пророк, хто має серце чисте і зла в народ і краплі не несе* (І. Кочерга).

У підрядних означальних реченнях, які пояснюють у головному реченні віддієслівний іменник типу *звістка, чутка, надія, віра* та ін., підрядна означальна частина приєднується до головної сполучним словом, на відміну від підрядної з'ясувальної, де цю функцію виконує сполучник, пор.: *Звістка, що привіз гонець, стривожила князя* (С. Скляренко); *Спочатку у людей на горі була надія, що печеніги постануть під Києвом і повернуться в поле* (С. Скляренко).

Складнопідрядні речення з підрядними означальними прямо чи опосередковано відповідають на питання *який?* і належать до продуктивніших і складнопідрядних конструкцій в усіх стилях мови.

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними. Головна частина таких речень характеризується структурною і семантичною неповнотою, яку компенсує підрядна частина, що розкриває зміст певного слова (рідше — сполучення слів) у головному реченні: *І снилось [що снилось?], як гаряче дихають дні* (А. Малишко); *Я стою у вечоровій тиші, слухаю, як дихає земля* (М. Лукив); *Шкода, коли б наш досвід, здобутий такою ціною, пропав, забувся* (О. Гончар); *Серед великої тиші чулось тільки, як шелестіли листочки* (М. Коцюбинський). Підрядні з'ясувальні речення з'єднуються з головним за допомогою сполучників *що, щоб, як, мов, немов, чи, сполучних слів хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, як*: *Йому здалося, що за вікном чути якийсь шум* (М. Рильський); *Голосила велика мати, блазала, кричала мені, щоб став я жорстоким катом недоумства, підлоти й брехні* (В. Симоненко); *Після дощу розморена земля лежить і слухає, що робиться у світі* (В. Грінчак); *Григорій сидів і думав, чи марила дівчина у сні* (І. Вагрянний); *Не знай, де й ділася недавня туга, сум та журба гірка* (Панас Мирний); *Приємно бродити в теплих калюжах після грому і дощу або дивитися, як тягнуть волока* (О. Довженко).

Підрядна з'ясувальна частина відповідає на питання *непрямих відмінків*.

Структура складнопідрядних речень із підрядним з'ясувальним істотно залежить від семантики опорного слова в головному реченні, його синтаксичних ознак. Опорними словами слугують дієслова певних семантичних груп, предикативні прислівники, прикметники, віддієслівні й співвідносні з дієсловами іменники.

Виокремлюють такі семантичні групи опорних слів:

— мовлення: *говорити, казати, запевняти, розповідати, відзначати, заявляти, інформувати, зауважувати; заява, оголошення, чутка; відомо, зрозуміло, ясно, очевидно;*

— мислення, процесів розумової діяльності людини: *думати, гадати, міркувати, розуміти, збагнути, усвідомлювати, вирішувати, знати, пам'ятати, припускати, довідуватися; думка, твердження, переконання, усвідомлення;*

— волевиявлення, спонукання: *хотіти, бажати, прагнути, вимагати, просити, застерігати, забороняти, дозволяти, заохочувати; наказ, вимога, прохання, пропозиція;*

— сприймання, відчуття: *бачити, дивитися, чути, прислухатися, стежити, слідкувати, спостерігати, відчувати, почувати, уявляти; чутно, видно, помітно, приємно, боляче;*

— психічного стану, почуття і його вияву: *радіти, сумувати, жалкувати, соромитися, боятися, ображатися, пишатися; радісно, цікаво, жаль, шкода, гріх, ніяково, соромно; сумнів, радість, передчуття; радий, задоволений, щасливий, винен, вартий;*

— сподівання, віри: *чекати, ждати, сподіватися, надіятися, вірити, довіряти; надія, сподівання;*

— піклування про інших, про себе: *дбати, турбуватися, піклуватися, клопотатися, старатися;*

— буття, існування і виявлення: *бувати, траплятися, виявлятися, з'ясовуватися;*

— прислівники зі значенням оцінки: *добре, правильно, важливо, головне, закономірно, зручно, однаково;*

— предикативні слова, яким властиве значення необхідності, потреби і бажаності: *треба, потрібно, варто, необхідно, можна, бажано.*

Головне речення нерідко має у своєму складі вказівне слово *той* (*те...*), семантику якого (як і зміст усього головного речення) конкретизує підрядне речення — переважно із сполучником *що*: *І добре те, що не один, і славно те, що нас багато* (А. Малишко) — пор.: *І добре, що не один, і славно, що нас багато*; *Полікарп вдячний вже за те Побережжю, що той розмовляв з ним, як з рівнею* (М. Стельмах) — пор.: *Полікарп вдячний Побережжю, що той розмовляв з ним, як з рівнею*.

Кожному з мовців часто доводиться що-небудь з'ясовувати, витлумачувати; цим і пояснюється частота уживання складнопідрядних речень із підрядною з'ясувальною предикативною частиною.

Складнопідрядні речення з підрядними міри і ступеня. Слова «міра» і «ступінь» близькозначеннєві і близькофункціональні, синонімічні: *міра* — одиниця виміру чого-небудь; *ступінь* — порівняльна величина, якою характеризують розмір, інтенсивність чого-небудь. Тому обидва терміни використовують у синтаксисі поєднано: немає окремих підрядних речень міри і окремих підрядних ступеня, а лише підрядні речення міри і ступеня. Такі речення нерідко вважають різновидом складнопідрядних речень з підрядними способу дії. Окремий розгляд їх дещо умовний. Підрядна частина складнопідрядних міри і ступеня вказує на ступінь, міру вияву ознаки, яка виражена в головному реченні прикметником або прислівником, при яких наявний певний показник вияву міри — сполучне слово (*такий, так, стільки*) та ін.: *Курінь був такий високий, що підпирав шпилем зелений ярус віковичної сосни* (В. Близнець); *Не стільки пекло сонце, як у повітрі перед дощем було парко* (І. Нечуй-Левицький); *Тихо й тепло так, наче і справді весна* (Леся Українка); *Так місячно, що хоч голки збирай* (М. Рильський).

Речення із корелятами (мовними одиницями, які розрізняють за однією з ознак) *так, настільки* і предикативними прислівниками виражають ступінь якості, інтенсивності дії та її наслідок: *Гарячого білуватого світла летіє так багато, що ріже очі* (О. Гончар); *А навкруги так тихо, що росинка з листа не скотиться* (М. Нагнибіда). При дієсловах сполучення *так... що, настільки... що* означають ступінь інтенсивності дії і наслідок: *Труби мінометів уже розпеклись так, що не*

можна було торкнутися рукою (О. Гончар); *Через хвилину Ярина так гребла, що човен рибиною летів по воді* (М. Стельмах).

Сполучне слово *такий* зазвичай стоїть при прикметниках, рідше — при іменниках: *Крізь вії такий великий смуток пламеніє, що слів розради й мудрим не знайти* (М. Рильський); *Гамір стояв такий, що важко було почути й найближчого сусіду* (Ю. Смолич).

Значення міри, ступеня, частково й наслідку виразно передають такі займенники у функції корелята (співвідносної частини складного сполучника), як *стільки, настільки* в складі головного речення: *На леваді за верболозами тепер зібралося стільки синяви, що можна в ній брести по коліна, як водою* (М. Стельмах); *Скільки хвиль у бурхливому морі, стільки співів у серці моїм* (В. Сосюра); *Пісенність Шевченкової лірики настільки приваблива і природна, що багато його поезій стали народними піснями* (О. Гончар). М. Каранська виокремлює речення співвідносної міри зі сполучниками *чим... тим, що... то*, в яких повідомляється, що міра вияву дії або ознаки в головному реченні залежить від вияву цієї ознаки в підрядному: *Чим більше снігу на полі, тим більше вологі буде в землі* (О. Копиленко); *Чим вище світло стоїть, тим далше його видно* (Нар. творчість); *Чим ночі тепліші, тим зорі ясніші* (Л. Костенко); *Що уважніше роздивляємося сусідів, то настійніше замислюємося про самих себе* (В. Коротич). Деякі науковці такі реченнєві структури кваліфікують як складнопідрядні речення з ознаками нерозчленованих і розчленованих конструкцій (двокомпаративні речення — форма вищого ступеня вживається в обох предикативних частинах).

Складнопідрядні речення з підрядними способу дії. Підрядний компонент таких складних речень виражає спосіб перебігу дії, названої в головному реченні; у ньому здебільшого наявна обставина дії, виражена прислівником *так*: *Проводжали їх так, як ото зовсім недавно виряджали своїх новобранців до армії* (Є. Гуцало); *Почувався так, наче хтось щедрий та великодушний узяв і подарував йому цей світ* (Є. Гуцало); *Треба так валити дерево, щоб кряжиста дубина... не зламала і не пошкодила інших дерев* (В. Близнець).

Підрядні речення способу дії відповідають на питання *як?, яким способом (чином)?*

Засобом зв'язку між предикативними частинами складнопідрядних речень із підрядними способом дії є сполучники *як, мов, наче, ніби, що, щоб*. Найуживаніші речення зі сполучником *як*: *Вертіли пани мужиками, як хотіли того самі* (Нар. творчість); *Власним щастям можна вбити душу так, як не вб'є її спільне горе* (Л. Первомайський); *Усе було так, як і багато років тому* (М. Стельмах); *І защемило серце, як перед лихом щемить* (М. Стельмах). У складнопідрядних реченнях зі сполучниками *як, мов, наче, ніби* спосіб дії виражено опосередковано — за його подібністю до способу дії об'єкта порівняння, що міститься в підрядному компоненті: *І гуртується світ, і надію стріча так, як сонце стрічають із круг весняних* (М. Петренко); *Земля під будинком так шарпала й стогнала, ніби глибоко під Києвом народжувався вулкан* (Ю. Яновський). У складнопідрядних реченнях зі сполучником *що* спосіб дії в головному компоненті роз'яснюється через її наслідок, про який повідомляється в підрядному: *З тисяч джерел і стволів смерть у вічі так дивилась, що глухнув часом і німів* (О. Підсуха). У підрядній частині зі сполучником *щоб* ідеться про такий спосіб виконання дії в головній, яким задовольняється певний задум, бажання чи мета мовця: *Умій жити так, щоб у тебе з другом була єдність духу, ідеалів* (В. Сухомлинський); *Так будемо землю орати, щоб урожай добрий зібрати* (Нар. творчість).

Складнопідрядні речення з підрядними мети. Підрядний компонент у цих складнопідрядних реченнях виражає мету того, про що йдеться в головному реченні. Підрядні речення мети залежать від усього складу головного речення, його змісту. Засобом поєднання предикативних частин у складнопідрядних реченнях з підрядними мети слугують сполучники *щоб, аби, для того щоб, задля того щоб, з тим щоб*: *Я сюди не раз приходив літом, щоб почути хвиль дніпрових спів* (К. Дрон); *Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці* (М. Коцюбинський); *Бджолина сім'я над гречками гула, щоб медом іскрилися соти* (Д. Луценко); *Мати старанно розмальовувала стіни, аби мальовничою була хата* (О. Довженко); *Григорію потрібно було пересилити себе, для того щоб поїхати від Наталки* (І. Багрянний); *Мати, для того щоб поба-*

чити Володьку, встала ще вдосвіта (У. Самчук). Семантичною особливістю підрядних речень мети є те, що вони виражають подію або явище бажане, до того ж вказують, що такі події, явища виникають лише за активної діяльності мовців. Від головного речення до підрядного мети ставляться запитання *для чого? навіщо? з якою метою?*

Виокремлюють дві групи підрядних речень мети: власне цільові і невласне цільові. У власне цільових підрядних реченнях у головній частині наявні слова зі значенням цілеспрямованого руху, дій, мислення. Засобом поєднання частин у таких складнопідрядних реченнях найчастіше буває сполучник *щоб*. Позиція підрядного речення довільна, проте переважає постпозиція: *Старий поволі пішов на пасіку, щоб попроситися з бджолами* (М. Стельмах); *Щоб дух двокрилля не схолов, в мені живуть — і гнів, і радість* (М. Сингаївський); *А ввечері мій Ярема, щоб не сердить отамана, покинув Оксану* (Т. Шевченко). За препозиції головне речення зрідка починається сполучником *то*: *Щоб знати людей, то треба пожити з ними* (Т. Шевченко).

Сполучник *аби* привносить у речення мети обмежувальний відтінок: *Ми пильно землею бережемо свою, аби й не вкрили чорні хмари* (Д. Луценко); *Він рад буде провести вас, аби віддячити мені сповна* (І. Багрянний); *Ще вчора Марія падала на коліна, аби не розлучали їх* (У. Самчук). У сучасній мові сполучник *аби* має відтінок архаїчності, здебільшого використовується в розмовно-побутовому мовленні і художніх текстах, у яких мовиться про минуле.

Складені сполучники *для того щоб, з тим щоб*, з тим *щоб* можуть бути вжиті нерозчленовано й розчленовано; розчленуванням їх посилюються слова *тільки, саме* або заперечна частка *не*: *І старшина, і Валієв, і оті обидва розвідники полягли тільки для того, щоб оцей німець лишився живий* (А. Дімаров); *Бригада закінчувала трудовий день з тим, щоб завтра новий день продовжити з новим завзяттям* (Ю. Яновський); *Сюди прийшли ми не для того, щоб повернутися назад* (П. Дорошко); *Я висловлював оригінальний підхід до речей для того, щоб вразити цю чарівну дівчину* (А. Дімаров).

Якщо в головній частині складнопідрядного речення наявне слово зі значенням повинності *треба, потрібно, необхідно, слід*, то підрядна частина виражає не стільки мету, скільки деяку мотивацію висловленого. Слова повинності в головній частині послаблюють бажальне значення підрядної, але посилюють її наслідковість: *Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий рік* (Д. Павличко); *Щоб хвилювати глядача, треба...* й авторові *бути схвилюваним* (О. Довженко).

Невласне цільові підрядні речення виражають непередбачувану, несподівану мету: *Хлопчик, зачарований Десною, виріс, щоб усіх нас чарувати* (П. Дорошко); *Я прийшов у цей світ з любові, щоб спізнати дороги круті* (П. Осадчук); *Може, Зачіплянка для того тебе й породила, щоб відкрив ти свою музику барв* (О. Гончар). Підрядна частина таких речень завжди постпозитивна.

Складнопідрядні речення з підрядними причинами. У таких конструкціях підрядне речення виражає причину того, про що йдеться в головному реченні, вмотивовує сказане в ньому: *Передчуття завжди багатші за почуття, бо оточені нюансами* (В. Брюгген); *Давайте залишатися людьми, бо це мистецтво — щонайвище в світі* (А. Малишко); *Люблю людей землі своєї, бо й я землі своєї син* (В. Сосюра).

До підрядних речень причини ставлять такі запитання: *чому? з якої причини? через що?* Зв'язок з головним реченням забезпечують сполучники *бо, тому що, через те що, завдяки тому що, у зв'язку з тим що, оскільки*.

Семантично підрядні речення причини поділяють на власне причинові і невластиві причини.

Власне причинові підрядні речення виражають загальну причину того, про що мовиться в головному реченні. Засобом зв'язку слугує сполучник *бо*: *Гасли вікна, бо вже синій день дивився крізь намерзлі шибки до кожної хати* (І. Цюпа); *От і прощай, літо, бо зима одразу впала на голову* (М. Стельмах); *Старший мій брат Оврам був давно уже проклятий бабою, бо драв він голубів на горищі і крав у піст у коморі сало* (О. Довженко); *Далі стало ще легше, бо віз покотився вниз* (В. Яворівський). Власне причинові речення мо-

жуть утворюватися з допомогою сполучників *тому що, оскільки, адже*. Сполучник *тому що* власне причинове значення виражає очевидніше, якщо вживати його розчленовано: *На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка чорна хмара* (О. Донченко); *Болотників примовк не тому, що не мав чого сказати далі* (І. Ле); *Я в'язнем був лише тому, що народився у в'язниці* (Д. Павличко); *Може, тому що вдень всю увагу на себе привертала зелень у всіх відтінках, вночі в нашому роду домінували звуки й пахощі* (І. Вільде).

Причинове значення (переважно в художньому і розмовно-побутовому мовленні) можна виражати й сполучником *що*, найчастіше при словах емоційно забарвлених, особливо в тих випадках, коли причинове значення нечітко відмежоване від об'єктного: *Сусіди вже голову прогризли, що ми майже щодня їх заливаємо* (А. Дімаров); *Йому стало страшно, що він бачив це і не рятував, не мстив!* (Р. Іванчук); *Може, тим без пісні я не можу працювати, жити навіть дня, що [пор.: бо] округ земля моя хороша, а на ній — моя рідня!* (М. Стельмах); *На санчатах з села приїхала сюди і дуже зажурилась, що не застала тебе* (М. Стельмах). Сполучник книжного забарвлення *оскільки* або частка-сполучник *адже* також зрідка виражають власне причинове значення: *Архипа слухали всі, оскільки він був ватажком* (У. Самчук); *Сіли пити чай, оскільки всі не вечеряли і добре зголодніли* (В. Кронівець); *Працю хлібороба я високо ціную, адже він усіх нас годує* (І. Цюпа); *Кругом хати снують бджоли, адже кругом хати квіти* (І. Багрянний); *Хан вичікує і торгує, адже в скарбниці порожньо* (Р. Іванчук).

Власне причинові значення (переважно в книжному мовленні) можна передати за допомогою складених сполучників *через те що, від того що, завдяки тому що, на підставі того що, виходячи з того що, з огляду на те що, заради того що, за рахунок того що, внаслідок того що, в силу того що, з причини того що, у зв'язку з тим що, зважаючи на те що*. Розчленування таких сполучників вносить нерозмовно-побутовий відтінок у зміст усього складного речення: *А через те, що в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів* (М. Стельмах); *Архип мусив продати свого нового кашкета через те, що потребував грошей на скремайдку*

(У. Самчук); *Від того, що ти мене любиш, стільки сонця тепер на землі* (О. Пахльовська).

Невласне причинові підрядні речення здебільшого вмотивовують, уточнюють причинове значення дії і всього змісту головного речення: *Десь за північ перевалило, бо Стожари уже сяяли на заході* (М. Стельмах); *Тепер його ніхто не бачив, бо він був сам на сам із річкою* (Гр. Тютюнник).

Підрядна частина складнопідрядного речення зі сполучником *бо* може виражати причину зі значенням мотивації дії чи стану в головній частині речення: *Співає коляда з видимою охотою, бо не тільки вмів співати, а й любить* (Є. Гуцало); *Часом напливами набігають аж до садиби, бо не може селянин жити без смужки жита на власнім городі* (І. Цюпа).

Сполучник *тому* що може набувати невластивого причинного значення, яке прямо не впливає зі змісту головного речення: *Твердо стоїть на землі Лук'ян, тому що өміє працювати* (А. Шиян).

Невластиве причинові значення подекуди знаходять свій вияв у складнопідрядних утвореннях зі сполучниками: *під виглядом того, що; під приводом того, що; судячи з того, що; у зв'язку з тим, що; тим більше що; Але потім став потроху звикати до цієї думки, тим більше, що і самому було важко* (А. Головка); *Я прокинувся через те, що поїзд сіпонує і раптом пішов швидше* (Ю. Смолич).

Складнопідрядні речення з підрядними місцями. Підрядний компонент таких речень визначає місце або спрямування дії головного речення. Підрядні речення місця залежать від усього змісту головного. Засобами зв'язку головної і підрядної частин найчастіше слугують такі відносні слова прислівникового типу, як *де, куди, звідки, відкіля, звідкіля*: *Микола пішов на вигін, де стояли старі верби* (І. Нечуй-Левицький); *Де прикрили солдати цю землю грудьми, розквітають травневі сади* (П. Осадчук); *Хвиля хвилю з-за Десни доганяє там, куди гості плывуть на вербових човнах* (О. Довженко). Підрядна частина таких складнопідрядних речень може обіймати будь-яку позицію стосовно головної: *Там зостався прямокутник необлинялий та дірки, де висіла з собору таблиця* (О. Гончар); *Де проходив Григорчук, люди смішом перешіптувались* (У. Сам-

чук); *За Івангородом, де вже починалися знайомі й рідні їй місця, колона зупинилася надовго* (В. Яворівський).

До підрядних речень місця зазвичай ставлять запитання *де?, куди?, звідки?*. Вони здебільшого стосуються змісту всього головного речення. Часто головне речення має у своїй структурі вказівне прислівникове слово із загальним значенням місця чи напрямку — *там, туди, звідки, скрізь, усюди*, яке має бути конкретизовано підрядним реченням: *Звідти, куди потрапила Марія, майже ніхто не вертався в Україну* (Р. Іванчук); *Скрізь, куди сягали їхні тьмяні відсвіти, вся земля була встелена людям* (О. Гончар); *Там уже не було ні пилюки, ні павутиння, де панувало світло небес* (О. Гончар); *Знову подивилось туди, де майоріли вогники рибальських суден та баркасів* (В. Земляк).

Співвідносне слово *там* загально вказує на місце дії в головній частині складного речення і поєднується з дієсловами різнотипної семантики: *Він зупинився там, де пліт відділяв город від садочка* (М. Стельмах). Для вираження місця, яке потребує конкретизації, також використовують співвідносні слова *тут (отут) скрізь, всюди, десь, ніде*: *Тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро* (І. Франко); *Та лежачи отут, де гіркувало пахне столоченим чорнобилем, вона таки втрачала владу над собою* (В. Яворівський); *Регіт розлягався за бабою скрізь, куди вона переходила* (О. Гончар); *Куди б тебе не закинула доля, всюди будь насамперед людиною* (О. Гончар).

Щоб передати значення напрямку руху, використовують займенникові прислівники *туди, сюди, звідки*, які поєднуються здебільшого з відносними словами *куди, звідки*: *Іди туди, де люди творять світло і ставлять хрест на темні і старе* (М. Рудь); *Допомога прийшла звідти, звідки їй ніхто не чекав* (П. Вершигора).

Підрядні речення місця можуть пояснювати й інші прислівники в головному реченні, якщо в ньому наявне дієслово зі значенням руху чи певного спрямування дії: *Давид піднявся з мішків і вийшов надвір, де в сутінках темні вогники цигарок поблискують* (А. Головка); *Його очі метнулися вниз, де в цей час, описуючи мертві петлі, кружляло два літаки* (В. Собко).

Складнопідрядні речення з підрядним місця є одним із найпоширеніших видів складних комунікативних одиниць.

Складнопідрядні речення з підрядними часу. Події, про які йдеться в таких реченнях, зіставляють за часовою ознакою, в певних часових вимірах. Підрядні речення часу виражають час, перебіг, тривання дії, названої в головній частині складного речення. Засобами зв'язку головної і підрядної частин найчастіше слугують сполучники *коли, як, як тільки, ледве* та ін.: *Уже сонце потроху почало вибрикувати росу, коли я доїхав до Якимівської загорожі* (М. Стельмах); *Прийшла додому, коли над Городищами і над лісом, над зоною світало* (В. Яворівський); *Місяць ген-ген перейшов на другу половину неба, коли ми приїхали додому* (М. Стельмах); *До Вишневого хутора прибули, як зішло сонце* (М. Стельмах); *Коли наступає літо, сонце, здається, завмирає вгорі* (Гр. Тютюнник).

Підрядні речення часу відповідають на питання *коли? відколи?, як довго?, з якого часу?, до якого часу?* та ін.

Особливістю складнопідрядних речень із підрядними часу є й те, що предикативні частини в них завжди пов'язані одним часовим планом — одночасністю або послідовністю. Підрядне часове речення, як правило, стосується всього змісту і структури головного речення. Ця закономірність порушується за наявності в головному реченні вказівного слова *тоді, відтоді, доти*, сполучного слова або сполучника *відколи, доки, коли, як* у підрядній частині: *Відтоді, відколи праця перестала бути працею, а стала героїчною, вона стала відповідно абсурдною* (П. Мовчан); *Поки Рось зоветься Россю, Дніпро в море летить, доти серце українське з панським не живе* (П. Куліш).

Підрядне речення часу може пояснювати в головному реченні обставину часу, виражену здебільшого прислівником із конкретним значенням: *Весною, коли на її зелені моріжки падає вечір, вона стає схожою на річку* (М. Стельмах); *Вдень, коли світило сонце, лід вигравав у його промінні мірадами іскор* (А. Шиян); *Щоразу, коли гори міцно засипали, підпаски сідали довкола Ахмета і слухали розповіді* (Р. Іванчук); *Потім, коли голуби посідали на стріху, вона знов перейшла на урочисту прозу* (О. Довженко).

Підрядне речення часу стосовно головного може займати будь-яку позицію: *Не заспокоїмось ми доти, аж поки з поля весь бур'ян не вирвемо* (П. Тичина); *Коли за посинілими зубцями дерев зайшло сонце, Петро зібрався у дорогу* (М. Малиновська); *Затемна, коли ще Оксана відпочивала, він вийшов у двір, пішов городом до своїх червоних маків у ячмені* (М. Стельмах).

Часові відношення у складнопідрядних реченнях різноманітні, для оформлення їх існує розгалужена система сполучних засобів: сполучників і сполучних слів зі значенням одночасності чи наступності того, що виражено в головній і підрядній предикативній частинах.

Значення *одночасності* може бути виражене різними засобами зв'язку.

Сполучники *коли, як* вказують на загальну співвіднесеність кількох ситуацій у часі — без її уточнення на зразок *у той час коли*. Значення одночасності уточнюється однаковими формами присудків у предикативних частинах складного речення — переважно дієслівними формами недоконаного виду минулого чи теперішнього часу: *Вона бачила ці береги, коли вони були ще зовсім пустельні* (Я. Баш); *Я так люблю жагуче тіло, і даль, і зоряну блакить, коли вночі в вікно розкрите таємно листя шелестить* (В. Сосюра); *Як ти підносиш на рука дитя, світлішають думки і почуття* (Д. Павличко).

Відтінок повторюваності також досягається лексемами *щоразу, завжди, іноді*: *Іноді, коли вогонь розгорався ясніше, навколо багаття вимальовувалися постаті людей* (Гр. Тютюнник); *Коли вони спускались в провалля або злазили на гору, дрібні колючі камінці сипались їм з-під ніг* (М. Коцюбинський); *Комбайнер щоразу поглядав на годинник, як затримувались машини* (З газети).

Значення одночасності можна передати поєднанням дієслівних форм недоконаного виду з формами доконаного: *Коли в нього вийшли набой, він бив їх автоматом* (О. Довженко). Часове значення речення може виражатися частками *то, так*: *Як навесні шум зелений оживляв сумну діброву, то щодня поет приходив до діброви на розмову* (Леся Українка); *Коли сказав про те дідусеві, так він три дні сміявся* (Ю. Збанацький).

Посилювати значення одночасності може прислівник *тоді*, що точніше виражає часову співвіднесеність

дій: *І навіть тоді, коли вже й збирати було нічого, стояв ще якийсь час* (В. Козаченко); *Я люблю ходити на поле тоді, як ниви зеленіють* (І. Нечуй-Левицький).

Значення одночасності також виражає сполучник *в той час як*, який у писемному мовленні може розчленовуватися комою: *В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор* (І. Нечуй-Левицький); *Я намалював Катерину в той час, як вона прощалась зі своїм москалем і вертається в село* (Т. Шевченко).

Відтінок одночасності посилюють і такі сполучникові поєднання слів, як *тимчасом як*, *в той момент як*, *в ту мить як*, *в той день як*, *в ту хвилину як*; *в той час коли*, *в ту мить коли*, *у той момент коли*: *Шофер встигає загальмувати машину в ту мить, як перед нею опиняється грузовик* (З газети); *Важке зітхання з плачем вирвалось якраз у ту мить, коли зробилося тихо* (Панас Мирний).

Речення зі значенням *наступності* виражають слідування дії головної частини речення після дії, названої дієсловом у підрядному реченні. Такі значення передають за допомогою:

а) сполучників *коли*, як і поєднання дієслів у формах доконаного виду минулого часу або майбутнього часу в обох предикативних частинах складного речення: *Коли злива прокотилася над Дніпром і пішла далі на лівий берег, Олег виліз з-під човна* (Д. Бедзик); *Минуло трохи більше року, як землетрус обернув пишну Мессіну в груду каміння* (М. Коцюбинський);

б) сполучника *після того як*, котрий здебільшого використовують розчленовано або, значно рідше, нерозчленовано: *Після того, як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років* (Гр. Тютюнник); *Після того, як померла дружина, дядько Кошіль не сміявся* (У. Самчук); *Після того як закінчиться мій рід, кримська династія Гіреїв посяде престол* (Р. Іванчук);

в) сполучників *як тільки*, *лиш тільки*, *ледве тільки*, *лиш тільки-но*, *тільки що*: *Як тільки місяць вирунув із-за хмар, хлопці пустилися в дорогу* (І. Багряний); *Ледве встало сонце, я схоплююсь і шукаю зброю* (Г. Тютюнник); *Як тільки займеться десь небо, з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила* (М. Ко-

цюбинський); *Щойно за Дніпром виткнулось сонце, в Січі раз, і вдруге, і втретє стрільнула гармата* (П. Панч).

Складнопідрядні речення з підрядними часу можуть виражати значення *передуювання дії* за допомогою сполучників *коли*, *перед тим як*, *до того як*: *Бувало, коли вона одцвітала, усі навколо городи вкривалися її пелюстками* (М. Стельмах); *Ще довго довелося чекати Олені, до того як почувлися його кроки* (В. Земляк).

Значення одночасності, наступності і передуювання можуть бути обмежені у триванні, перебігу дії, що виражають сполучні слова *поки*, *доки*: *Поки я розглядав її, вона майнула і зникла за рубнами* (Г. Тютюнник); *Доки мчав я полем чистим, то спокійно все було* (С. Олійник); *Поки Савка ставить коня, Настя вже виносить з хати глека з водою, печатне мило, рушник* (О. Гончар); *Постать Андрія все меншала і меншала, аж поки її не змила долина* (М. Коцюбинський).

Складнопідрядні речення з підрядним часу функціонально продуктивні, часто вживані в мовленні.

Складнопідрядні речення з підрядними умови. Такі конструкції виражають реальну або ірреальну (можливу, припустиму) умову, за якої відбувається чи могла б відбутися дія, названа в головній частині речення.

Підрядні речення умови відповідають на питання *за якої умови?*, *при якій умові?*

Підрядне речення умови стосовно головного може займати будь-яку позицію: *Якщо ви любите пісні, запрошуйте у гості птаство* (М. Сингаївський); *Життя не кінчається смертю, якщо залишається сад* (В. Терен); *Праця інженера, якщо він справді любить свою професію, теж поетично захоплює* (О. Бойченко).

Засобами зв'язку між предикативними частинами у складнопідрядних реченнях з підрядним умови слугують сполучники — або одиничні (*якщо*, *якби*, *коли*, *коли б*), або парні: *якщо ... то*, *якби ... то*, *як ... то*, *коли ... то*, *коли б ... то*: *Мені ж з ними працювати доведеться, якщо в місті житимуть люди* (В. Яворівський); *Пшениця в них цього року дала б урожай рекордний, якби не пригоріла під час сушівію* (О. Гончар); *Дзвенять німою тугою ліси, коли їх ніч тремтливо обіймає і від очей у ревності коває принади їх первісної краси* (В. Симоненко); *Коли б його пустили з косою просто, він*

обкосив би всю земну кулю (О. Довженко); **Як не буде птахів, то й людське серце стане черствим** (М. Стельмах); **Якщо вдивляється в голубинь неба, то хвилюється ніби в передчутті щастя** (У. Самчук).

За змістом розмежовують складнопідрядні речення з підрядними реальною та ірреальною умов.

Підрядні речення з реальною умовою виражають умову, за якої можлива дія головного речення. Дієслово-присудок стоїть у формах дійсного способу. Для зв'язку частин слугують сполучники *якщо, як, коли, зрідка раз: Якщо світило сонце, хлопчина завжди виходив до річки* (У. Самчук); **Якщо на вістрі крихта бруду — всю зброю пожере іржа** (Д. Павличко); **Як вітер не дме, то й листя не шелестить** (О. Гончар); **Коли хліб на возі, нема біди в дорозі** (Нар. творчість).

Підрядна частина з ірреальною (нереальною), можливою або примусовою умовою виражає умову не дійсну, реальну, а можливу, гіпотетичну. Дієслово-присудок набуває форми умовного способу. Для зв'язку частин слугують сполучники *якби, коли б, подекуди аби: Коли б у людства не було фантазії, було б стократ на світі важче жити* (Г. Коваль); **Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, а б з них зробила арфу золоту** (Лєся Українка); **Василина не перенесла б сорому, коли б останньою вигнала свою худобу** (У. Самчук); **Аби можна було прикупити розум, прикупив би його цілу бодню** (М. Стельмах).

Складнопідрядні речення з підрядним умови можуть вступати в синонімічні зв'язки із складнопідрядними реченнями з підрядним часу (особливо тоді, коли синтаксичний зв'язок їх предикативних частин оформлений за допомогою сполучників *коли, як*). Для розмежування обох різновидів складнопідрядних речень слід зважати на такі семантико-синтаксичні умови:

— якщо присудки в головному і підрядному реченнях виражені дієсловами умовного способу, то підрядне речення є умовним: **Як радісно було б нести цю світлу до землі причетність, коли б не відчайдушна злобність, не вічний поклик висоти** (І. Світличний);

— якщо в головному реченні наявна друга частина парного умовного сполучника *то*, а підрядне речення розпочинається з *коли* чи *як*, воно є умовним: **Коли я**

маю моральні цінності, то мушу спершу виголошувати їх (Р. Іваничук); **Як погано орать, то краще в поле не ходять** (Нар. творчість);

— підрядне речення набуває часового значення, якщо в складнопідрядному реченні виражено об'єктивні часові відношення: **Згинуть роси, як над світом сонечко зійде багряне** (Д. Павличко);

— речення має часове значення, коли в головній частині є обставина часу: **На свят-вечір, коли крини-чанські діди виходять кликати Мороза вечеряти, посилають надвір і Данька** (О. Гончар); **У суботу, коли сонце сягає свого славетного вечірнього круга, поволі бамкає монастирський дзвін** (У. Самчук).

У структурі й семантиці складнопідрядних речень із підрядними умови нерідко простежуються перехідні явища, синонімічність їх зі складнопідрядними реченнями з підрядними часу.

Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними. Підрядний компонент таких складних речень, поєднуючись із головною частиною за допомогою порівняльного сполучника (*як, мов, немов, неначе, ніби*), характеризує її в порівняльних вимірах: **Квітки виходили здорові та лапаті, неначе вона вишивала їх на мішку або на рядні** (І. Нечуй-Левицький); **Карпові й самому хотілось прибрати свою жінку, як прибирається квітка навесні** (І. Нечуй-Левицький); **Долиною повилася річка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву** (М. Коцюбинський).

За своєрідністю значення і сполучних засобів підрядні порівняльні речення класифікують на конструкції зі значенням вірогідного (імовірного) порівняння та зі значенням невірогідного (неімовірного) порівняння.

У складнопідрядних реченнях зі значенням вірогідного порівняння певне явище в підрядній частині подано як реальний або загальновідомий факт. Основним засобом зв'язку головної і підрядної частин слугує сполучник *як*.

Виразити вірогідність порівняння допомагає лексична тотожність або схожість присудків у головній і підрядній частинах складного речення: **Він просто з дитячих літ звик до цього, як звикав любити матір** (І. Ле); **Ми все життя тікаємо від печалі і горя, як утікають хвилі від штормового моря** (М. Ільницький);

Володько з дитячих літ звик до злиднів, як звикав любити і вітчима (У. Самчук).

Присудок у підрядній частині може набувати узагальненого значення — особливо тоді, коли його доповнюють слова *буває, завжди, належить* або частка *це*: *А навкруги гарно, як буває напровесні в полі* (М. Коцюбинський); *Сонце привітно світило і гріло, як воно завжди гріє восени* (Панас Мирний).

Вірогідне порівняння часто передають за допомогою сполучника *що* і сполучникових утворень *прямо як, просто як, так само як, подібно до того як*: *За всіх не розповіси, так само як усіх зірок у небі не перелічиш чи всіх грибів у лісі не визбираєш* (Є. Гуцало).

У складнопідрядних реченнях зі значенням невірогідного порівняння простежується уподібнення не зі справжньою, а з уявною подією. Для вираження невірогідного порівняння використовують сполучники *мов, немов, неначе, наче, як, буцім, які* можуть сполучатися з часткою *би* (*мовби, немовби, начебто, нібито, буцімто*). За таких мовленнєвих ситуацій значення неточності, припущення і гаданості посилюється: *А гречка аж гуде від бджіл і так пахне, мов сама на меду виростає* (М. Стельмах); *Місяць тихо, крадькома викотився увесь на небо, неначе через велику силу виліз з води* (І. Нечуй-Левицький); *Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку* (М. Коцюбинський); *Хутко, злодійкувато, наче забрів у чужий дім, складає свій столярський інструмент в зелену торбину від протигаза* (В. Яворівський); *Цвіли садки в Бережанках, мовби хвилі білі та рожеві пливли по горбах, стікали у виярки, знову спинались догори* (Є. Гуцало).

У складнопідрядних реченнях із підрядними порівняльними присудки головної і підрядної частин бувають лексично тотожними або синонімічними. Щоб уникнути тавтології, у підрядному реченні присудок часто опускають, але зберігають залежні від нього об'єктні або обставинні складові (другорядні члени речення при присудковій залежності): *Тепер вони слідкували за його рукою, як оркестр за паличкою диригента* (О. Гончар); *На хуторах тим часом навкруги цієї okazji виросли легенди, як гриби після дощу* (С. Васильченко); *Гунає серце титана, як океан за горою* (Д. Павличко);

Марія подалася за ворота, немов заворожене зайча у пащу кобри (Р. Іванчук); *Вони стоять, немов у червні липи, забрівши в сивий і густий полин* (В. Симоненко).

Своєрідність порівняльних речень із граматично неповними підрядними структурами спричинилася до певної дискусії. Науковці по-різному трактують поєднання порівняльного сполучника з іменником у називному відмінку: одні мовознавці вважають такі одиниці членами речення, інші — неповними підрядними порівняльними реченнями. Неповними реченнями доцільно вважати такі частини, у яких випущено присудок, односторонній із присудком головної частини складного речення, але збережено об'єктні та обставинні компоненти приприсудкової залежності: *Вона тяглася до нього, як квітка до сонця* (М. Коцюбинський) — пор.: ... *як квітка тягнеться до сонця; Іванова хата виповнилась сміхом та піснею, як гай навесні пташиним співом* (М. Коцюбинський); *Овочеві дерева стоять, ніби дивоміроносиці перед своїм царем* (У. Самчук); *Микола підтримує її рукою, мовби вона якесь серпанкове створіння* (О. Гончар).

Якщо в складі порівняльної частини складного речення немає жодного головного члена і на його пропущення не вказує жоден з наявних членів речення, то порівняльний складник речення доцільно кваліфікувати як його другорядний порівняльний член речення: *В церкву, як з кінокадру, влетів молодий русьвочубий полковник* (М. Стельмах); *Розвіяв вітер, як соломі, всіх ворогів* (Д. Павличко); *Хлопчик вихопив з криги шпелі і почав ним, як веслом, підганяти крижину до берега* (М. Стельмах); *Свіжі барви між ними струмували, мінилися, як на бистрині* (М. Стельмах).

Складнопідрядні речення з підрядними допущеннями. Підрядна частина цих складних речень виражає твердження, всупереч якому відбувається сказане в головному реченні: *Не стануть святами ніколи будні, хоч як би там не мудрували трутні* (Д. Павличко); *Дарма що мати його переконувала, а Остап стояв на своєму* (М. Хвильовий); *Не покине він батога, хай руки навіть повідсихають* (В. Яворівський); *Тут уже я дякую Севастіану й трохи не вірю, хоч він правдивий і добрий чоловік* (М. Стельмах).

На основі змісту від головного речення до підрядного можна поставити питання *незважаючи на що?* Засобом зв'язку предикативних частин речення слугують сполучники *хоч, хай, нехай, незважаючи на те що, дарма що, всупереч тому що* та ін. Підрядне допустове речення перебуває в постпозиції, препозиції чи в інтерпозиції до головного речення: *Я йду все вперед, хай протистоять мені вітри й бурі* (М. Стельмах); *Хоч батько наш і сміявся з Мусія, та в лиху годину він завжди допомагав йому* (О. Довженко); *Хлопці, дарма що були мордовані багрянню ніччю, дозволили собі навіть пожартувати* (О. Гончар).

Коли підрядна допустова частина речення препозитивна, в його головній частині можуть бути вжиті сполучники *а, але, та, проте, однак*: *Хай важче буде, але ж на серці якось гарно* (О. Гончар); *Хоч глушина, а дерев багато покалічених, усохлих* (М. Малиновська); *Хоч небагато жив на світі, та чари юності збагнув* (М. Братан); *Хоч було тільки надвечір, а під зеленими верхів'ями присмерки вже зовсім згусли* (І. Багрянний); *Дарма що кричав Гриць, а по його не сталося* (І. Багрянний).

Функції допустового сполучника можуть набувати модальні слова — *правда, щоправда, нащо*: *Правда, від поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухати не хотів* (М. Коцюбинський); *Щоправда, бували в мене в перших днях шкільного життя прикrostі з товаришами, але ті прикrostі були хвиливі і скороминучі* (І. Франко); *Щоправда, охоти хватало ненадовго, але він спинався раптом, глузливо усміхаючись* (Ю. Яновський). При цьому завжди зберігається інтонація (на письмі — пунктуація) модального слова; головне речення в таких випадках завжди розпочинається протиставними сполучниками *але* або *проте*. Після підрядного допустового речення, яке приєднується сполучником *нащо*, виразною є і пауза (на письмі — тире), головне речення починається підсилювальною часткою *і*: *Нащо вже горобці — і ті попрутихали* (Л. Глібов).

Зважаючи на своєрідність значення, розмежовують власне допустові і невластиві допустові підрядні речення.

Головна частина *власне допустових* речень містить повідомлення про явище, яке відбувається всупереч тому, про що мовиться в підрядній частині. Зв'язок між предикативними частинами оформляється за допомогою власне допустових сполучників *хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що* або парних сполучникових слів *хоч — але, дарма що — а, нехай — а* тощо: *Жолобецький ліс був ще чорний, хоча над ним уже зносилось сонце* (У. Самчук); *Хоч було тільки надвечір, під зеленими верхів'ями присмерки вже згусли зовсім* (Г. Тютюнник); *А цей спокійний, з уже сивуватим вусом чоловік, дарма що був родом не з Вовчуків, привертая увагу* (О. Гончар); *Хоч до головної брами Будестану було ще далеко, але базар починався вже тут* (Р. Іваничук); *Дарма що батько був весь у полоні суми від тяжких кайданів неписьменності і несвободи, все ж жарт любив, точене влучне слово він поважав* (О. Довженко).

У невластиві допустові підрядні речення допустове значення нерідко доповнене зіставно-умовним, узагальненим, розділовим значенням, іншими значеннєвими відтінками. Засобами зв'язку предикативних частин речення із зіставно-умовним значенням слугують недиференційовані сполучні одиниці *хоч, нехай, хай, хоч би, хто, що, який, як, де, куди, звідки* у поєднанні з часткою *не*. У головній частині речення йдеться про явище, яке відбувається всупереч будь-яким перешкодам: *І куди не підеш — не життя, а краса* (П. Осадчук); *Як не кажіть, а працювати приємно* (Р. Іваничук); *Скільки не йдеш — і перед тобою, і за тобою плачуть зерном степи* (М. Стельмах); *Як не крути, а добро мусиш віддати* (Ю. Яновський).

Допустові підрядні речення з узагальненим значенням нерідко піддаються фразеологізації: *як це не дивно, як не прикро, як не сумно, хоч би як там було, що не кажи, щоб там не коштувало, щоб то не стало*: *Що не кажи, а талант зразу видно* (І. Тобілевич); *Щоб там не було, а тут, напевно, дуже добре* (О. Іваненко).

Допустового значення можуть набувати й деякі речення з розділовими сполучниками *хоч-хоч, чи-чи, або-або*: *Чи буде грім, чи буде стужа — ти прожени іржавий жаль* (П. Тичина).

Складнопідрядні речення з підрядними допустовими структурно, значеннєво і стилістично індивідуалізовані, розмежування їх різновидів ускладнене із семантичного погляду.

Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими. Підрядна частина таких складних речень виражає наслідок того, про що йдеться у головній частині. Вона завжди перебуває в постпозиції до головного речення, поєднується з ним сполучником *так що*: *Край неба на сході помітно блідий, так що в нього вже можна розпізнати сіру пелену розірваних вітром хмар* (В. Кучер); *Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний край* (М. Стельмах); *Софія Петрівна простореньку хату має, так що є де рідних і гостей приймати* (М. Коцюбинський); *На якусь мить настала тиша, так що над хатою піднялись у небо голуби, знаменуючи мир і благодать* (О. Довженко); *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли* (Г. Тютюнник); *Хведот змінився на чужині, так що його вже не впізнавали односельчани* (У. Самчук).

Підрядне наслідкове речення зрідка пояснює один із компонентів головного речення — напівпредикативний дієприслівниковий зворот у функції відокремленої обставини: *Попенко, запихаючись булкою на весь рот, так що за обома щоками його наче два кулаки стриміло, усміхнувся очима* (Панас Мирний); *Рвучко підплигнувши на віз, так що ледве не впав на ящик, Тарас Демидович став поправляти на собі одержу* (Ю. Збанацький).

Для складнопідрядних речень із підрядними наслідковими реченнями типова парцеляція (поділ на частини), яка зумовлює послаблення синтаксично-семантичного зв'язку між головною і підрядною частинами складного речення. Підрядне речення за таких ситуацій на письмі оформляють як речення окреме, переважно просте: *За кілька хвилин поїзд рушив далі. Так що німці ледве встигли позлазити на платформу* (Ю. Мушкетик).

Сполучник *так що* може ускладнюватися частками і (й), аж: *Ми з Андрієм щасливо вискочили, користуючись хвилиною відливу, так що й ніг не замочили* (М. Коцюбинський); *Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним* (М. Коцюбинський).

Потрібно відрізняти підрядне наслідкове речення від підрядного речення міри й ступеня, в якому слово *так* належить до головного речення, виконує функцію

обставини способу дії, яку поширює, витлумачує підрядне речення зі сполучником *що*, пор.: *Під час сівби я занедужала, так що й з полу не зведусь* (О. Бойченко) — підрядне наслідкове речення і *Під час сівби я занедужала так, що й з полу не зведусь* — підрядне речення міри й ступеня.

Складнопідрядні речення з підрядними супровідними. Підрядні супровідні (або приєднувальні) речення містять у собі додаткове повідомлення, побічне зауваження чи узагальнення висловленого в головній частині. Воно приєднується до головного речення сполучним словом *що* в називному чи в непрямих відмінках із прийменником чи без нього: *Матвій вирішив агітувати селян, що і робили його представники* (У. Самчук); *Незабаром приїхали «гості», чого і варто було сподіватись* (М. Стельмах); *По часі Володько лишає товариство, чим дуже здивував Галю* (У. Самчук); *Людина він тиха, лагідна, що аж ніяк не імпонує його нелегкій професії* (М. Коцюбинський); *Дівчина цмокнула старого в щоку, після чого обернулася до бійців* (О. Гончар); *Лісник мимоволі зітхнув, чим немало здивував Стюпочку* (М. Стельмах).

Крім *що*, можуть бути вжиті й такі сполучні слова, як *де*, *куди*, *звідки*, *коли*, *як*, *навіщо*, *причому*, *чому*: *Як і слід було чекати, шосту атаку розпочали танки* (О. Гончар); *На березі хвилястої Десни, де... слід віків одкопували вчені, стояло місто* (М. Рильський); *Ось де я, коли вам треба* (І. Котляревський).

Значення окремих супровідних речень може містити відтінок причини, переважно за наявності в підрядному реченні сполучних слів *від чого*, *через що*, *за що*, *з чого*: *З обох боків на нього дивились кам'яні обличчя воїнів, від чого страх зціпив м'язи* (Р. Іваничук); *Він ще дитина, через що його можна зарівно вивчити і на ремісника, і на імама* (Р. Іваничук); *Ти у нас, Вірунько, станеш класичною Ярославною, за що й любити тебе усі будуть* (О. Гончар); *Марія не могла зрадити своєї віри, за що її не пожаліли* (Р. Іваничук).

Науковці неоднозначно трактують граматичну природу супровідних підрядних структур. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська розглядають їх серед складнопідрядних речень з ознаками нерозчленованих

і розчленованих конструкцій, кваліфікують їх як *відносно репродуктивні конструкції*. Головна частина складних речень цього різновиду позбавлена виразних семантико-граматичних ознак, які за-свідчували б потребу в підрядній частині речення: *І в'язні, чого не було раніше, все частіше заглядали один одному в очі* (Ю. Збанацький). Цей різновид підрядного речення настільки своєрідний з погляду семантики, що до нього неможливо поставити запитання від головної частини.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними

Складні речення можуть містити не одну, а кілька однакових чи різнотипних підрядних частин. У лінгвістичній літературі їх прийнято називати *кілька- чи багатокомпонентними складнопідрядними реченнями*.

Синтаксичні відношення між частинами складнопідрядних речень з двома і більше підрядними супідрядні, супідрядний і зв'язок між ними, бо підрядні речення в таких складних ускладнених реченнях неоднаково залежать одне від одного, пояснюють весь склад головного або один із членів речення в ньому.

Залежно від способів моделювання й вияву розрізняють складнопідрядні речення з послідовною, однорідною та неоднорідною підрядністю.

1. Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю. У багатокомпонентних складнопідрядних реченнях із послідовною підрядністю зв'язок між предикативними частинами (реченнями) побудований ланцюжком: перше підрядне речення синтаксично й семантично залежить від головного речення, друге підрядне підпорядковане першому, третє — другому підрядному і т. д. Такий спосіб зв'язку підрядних речень прийнято називати *ступеневою підрядністю*: *Назбираю цвіт аж на цілий карбованець, бо дуже люблю, коли є багато зошитів* (М. Стельмах); *Над світом стояла така благословенна тиша, що було чути, як куцики жита ронили краплі роси* (М. Стельмах); *Кілька хмарин ви-*

пливли десь зовсім близько, ніби сиділи вони за горою, яка чорніла за полем (У. Самчук); *В них дзвеніло щастя непочате, радість невимовна і жива, коли їх вивозили дівчата, які йшли у поле на жнива* (В. Симоненко).

Залежно від того, яке місце посідає підрядна частина речення стосовно головної, розрізняють підрядні частини першого ступеня (перше підрядне речення), другого (друге підрядне речення), третього (третє підрядне речення) тощо. Найчастотніші конструкції з послідовною двоступеневою підрядністю, рідше — із тріступеневою; ще рідше трапляються чотириступеневі, особливо п'ятиступеневі складнопідрядні синтаксичні конструкції: *Ніколи не треба забувати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне* (О. Довженко); *Спить солдат на камені твердому. Йому сниться, що прийшов додому, бо так ніжно обнімає брилу, ніби справді пригортає милу, що з відерцем вибігла із дому* (П. Воронько).

Порядок розміщення головної і підрядних предикативних частин у складнопідрядних реченнях із послідовною підрядністю, як правило, такий: першою реченевою структурою є головна частина складного речення, за якою послідовно розміщуються підрядні. Однак часто такий порядок порушується: *Тому й досі, коли в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогодишнім днем* (М. Стельмах); *Як засутило, що ткати не видно вже, Давид виліз із-за верстата* (А. Головка); *Якщо ви любите пісні, які творив народ віками, пливіть в Чернігов по Десні чи по Дніпру пливіть у Канів* (М. Сингаївський); *Малий ласун, що вічно тикав свого носа у солодке, бо бабуся його мазала, мав тепер з того клопіт* (І. Багрянний).

2. Складнопідрядні речення з однорідною підрядністю. Однорідною є така підрядність, коли два чи більше підрядних речень одного синтаксичного різновиду однаково пояснюють якесь слово (сполучення слів) у головній частині або однаково пов'язані з усім змістом головної частини складнопідрядної конструкції: *Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть*

ні про що писати (Л. Костенко) — усі чотири підрядні речення є підрядними часу; *Я знов побачив ті місця, де змалку збавнує дерев рясних зеленограй, де сон-траву і лагідну фіалку випещує весною щедрий гай* (Д. Луценко); *Він радий, що може побути вдома, що гарна погода і що несподівано прийшов Володька* (У. Самчук); *Я люблю слухати, як шумить ліс, як говорять між собою дерева* (М. Стельмах); *Сонне крило ночі засивіло в тумані і ждало, коли все засне, коли погасне остання зоря* (Г. Косинка); *Навіть квітка квітне для того, щоб залишити після себе насіння, щоб знову відтворити свій квіт у майбутньому* (О. Гончар).

З метою конденсації (уцілювання, скорочення) висловлюваного в другому і наступних підрядних реченнях мовець може опускати сполучники підрядності; зв'язок між підрядними частинами у таких випадках виражається за допомогою сполучників сурядності чи безсполучниково: *Неприємно, коли п'явка впирається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоною дзівкою скубе за штани* (О. Довженко); *Коли кінчається довгий світловий день і гостра спека змінюється м'яким атласним літлом синього південного вечора, на токах запалюються електричні ліхтарі* (О. Гончар); *Аркадій Петрович прислухався, як стукали чийсь каблучки, пересувалися стільці, тонко дзвеніла склянка* (М. Коцюбинський).

Однорідні підрядні частини в складнопідрядних реченнях здебільшого поєднуються з головною за допомогою однакових сполучників або сполучних слів (подекуди це досягається сполучними засобами — сполучниками чи сполучними словами): *Довгими зимовими вечорами старий Джеря любив розказувати дочці й онукам, де він бував, що бачив, з якими людьми зустрічався* (І. Нечуй-Левицький); *Почали радитися, як їм вибратися з плавнів, куди йти* (М. Коцюбинський); *Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родилися холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь* (М. Коцюбинський).

3. Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю. Підрядні частини у таких складнопідрядних реченнях різноструктурні і різнофункціональні:

а) одне підрядне речення пояснює зміст усього головного речення, а друге — лише певне слово в ньому: *Коли пісні мого краю плывуть у рідних голосах, мені здається, що збираю цілющі трави я в лугах* (М. Рильський); *Коли прийшов Йон, Володькові здалося, що це — кінець* (У. Самчук); *Хоча ріс не в багатій сім'ї, згадую про духовність, яка панувала в ній* (У. Самчук); *Вражений тим, що невдовзі почув, я вже завтра поїду в Білу Церкву, щоб побачити цього дивовижного чоловіка* (О. Дмитренко);

б) підрядні речення одного різновиду пояснюють різні слова в головній частині речення: *Лише завзяті лісоруби, яких стежина привела, присядуть біля джерела, де клен шумить зеленочубий* (К. Дрок); *Це гроно болю, що впаде в глибину, на нас своїм безсмертям окотилось, в якому доля з кров'ю повинчалась* (В. Стус); *І тому світ завжди благословляє і сонце, що вітає, і серце, що кохає* (В. Симоненко);

в) структурно неоднотипні підрядні речення можуть стосуватися різних членів головного речення: *При світлі воскової свічки, що роздобули в млині, вони взялися до роботи і так захопилися, що забули про втому та сон* (М. Коцюбинський); *Я ніколи не бачив солдата, що плаче на вулиці, і не повірив би, що такі бувають на світі* (М. Івасюк); *Той бідний вивів рідної землі, що краплений Дніпровою водою, своєю присягався головою, що розпізнав рахманний біль землі* (В. Стус);

г) різнотипні підрядні речення неоднаково пояснюють весь склад головного речення: *Коли дерева одцвітають, вони скидають лист, щоб знову зацвісти новими, свіжими квітками* (О. Олесь); *І тепер, коли утрома в своїх обіймах пригорта, — мені так хочеться додому, де коливаються жита...* (Д. Фальківський).

У багатокомпонентних складнопідрядних реченнях можуть поєднуватися послідовна підрядність і супідрядність (однорідна і неоднорідна). Такі конструкції важко систематизувати, бо в них можливі різноманітні комбінації підрядних частин:

— послідовна і однорідна супідрядність: *Коли свою пісню прощальну несуть журавлі на луки зарослі, де низько схиляються лози, де трави і мох припадають до лона землі, з-під хмар передим'я дощем опадають*

їх слюзи (Д. Павличко); *Платив світові ненавистю за те, що його малим запхнув у сидельну сумку османський емін і привіз до Стамбула, кинув на стайню між коней, де хлопець мав жити або вмерти, де він ріс, позбавлений усього людського* (П. Загребельний);

— неоднорідна і однорідна супідрядність: *Якщо тебе мужність покине крилата, байдужість підступить, душа обміліє, знайди безіменну могилу солдата і вічний вогонь, що над ним пломеніє* (Л. Забашта); *Рустем жив серед коней, пильнував, щоб вони були вчасно розсідлані, вищіткувані й витерті до блиску, щоб мали звільзгий овес у жолобах і свіже сіно, виводив разом з іншими своїми товаришами вночі коней на провідку, коли ніхто не бачив, ганяли їх, щоб не застоювалися* (П. Загребельний); *Щоб права були використані, мусимо вміти домагатися від урядів, щоб законом і конституцією гарантовані нам права були урядами респектовані, щоб їх не ламали, щоб ними не зловживали* (У. Самчук);

— неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність: *Коли всі чадіють від спертого повітря, люди мусять бігти до оцього колодязя, щоб обливатись водою, яка була дуже прохолодна, тому що наближався вечір* (О. Гончар); *Знаючи, що ніхто з володарів не слухає виправдовувань, уже розіслав в усі заприязнені землі листи, де писав, що пішов на Відень, щоб побачитися й поговорити про справи Угорщини з королем Фердинандом* (П. Загребельний);

— неоднорідна, однорідна супідрядність і послідовна підрядність: *Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати kleпання коси* (О. Довженко); *Коли Спартак дізнався від неї, що прибула нова партія поранених і серед прибулих є кілька студентів, то одразу попросив Наташу піти точно довідатись, хто саме ті студенти* (О. Гончар).

Складнопідрядні речення з кількома підрядними розгалужені синтаксично і семантично. Вони стилістично різнофункціональні, задовольняють численні потреби мовленнєвої комунікації, особливо в науковій сфері.

5.4. Складні безсполучникові речення

Крім складних сполучникових речень (складносурядних і складнопідрядних), предикативні частини яких з'єднані сполучниками або сполучними словами, мовці часто послуговуються й такими складними реченнями, в яких немає цих засобів поєднання. Це безсполучникові складні речення.

У складних безсполучникових реченнях немає формального словесного (за допомогою сполучників чи сполучних слів) вираження ні сурядності, ні підрядності між предикативними частинами, тому поділ їх на складносурядні й складнопідрядні неможливий.

Сутність складних безсполучникових речень

Учення про безсполучникові складні речення в мовознавстві має давню історію. Першим у русистичці вказав на існування складних безсполучникових речень М. Ломоносов, який визначив два аспекти безсполучникового об'єднання частин у складне речення: граматичний і функціональний. На його думку, безсполучникові складні речення — це утворення з випущеними сполучниками. Ломоносовське розуміння природи безсполучникових складних речень уточнювалось і розширювалось разом із розвитком загальної теорії синтаксису складного речення.

Деякі зауваження про складні безсполучникові речення містяться у працях О. Востокова, Миколи Греча (1787—1867). У розділах із синтаксису складного речення О. Востоков звернув увагу на їхній загальний зміст, відношення простих речень у ньому. Безсполучниковість, за М. Гречем, з'являється тоді, «коли взаємовідношення поєднаних речень є зрозумілим і за їхнім змістом, і за місцем». Цінність такого погляду полягає у визнанні важливості порядку розташування предикативних компонентів у безсполучникових складних реченнях. Прості речення, з яких утворилися складні безсполучникові речення, такі самі, як окремі прості самостійні речення.

О. Пешковський вважав, що безсполучникові складні речення — це ті самі складносурядні і складнопідрядні речення, але без сполучників.

Нинішнє трактування граматичної природи складних безсполучникових речень представлено в працях М. Поспелова, Є. Караваєвої, Є. Іванченкова та інших синтаксистів. Російський мовознавець М. Поспелов (1895—1969) розглядає безсполучникові складні речення як різновид складних сполучникових речень, але суттєво інший, виразно індивідуалізований порівняно зі сполучниковими складносурядними чи складнопідрядними реченнями. Він виокремлює такі визначальні розрізняльні ознаки цих конструкцій: а) відсутність у них сполучників чи сполучних слів як поєднувачів простих речень у складному безсполучниковому реченні, б) ритмо-інтонаційні засоби зв'язку.

Ідеї М. Поспелова істотно вплинули на тлумачення складних безсполучникових речень також і в багатьох українських науковців. Згодом в українському мовознавстві поступово утвердився погляд на складні безсполучникові речення як на самостійний, окремий структурно-семантичний різновид складних речень, у яких немає формально виражених сполучникових засобів — сполучників або сполучних слів, які, однак, логічно й структурно можна ввести до їхнього складу, перетворивши безсполучникове складне речення на сполучникове — складносурядне чи складнопідрядне.

Грунтовно дослідив складні безсполучникові речення сучасної української літературної мови Сергій Дорошенко (нар. 1924). За його визначенням, безсполучникові складні речення — синтаксичні одиниці, які характеризуються специфічним змістом і своєрідним стилістичним забарвленням порівняно з різними виявами сполучникових складних речень — складносурядних і складнопідрядних. У зіставленні з ними безсполучникові складні побудови є семантико-стилістичними синонімами, використання яких диктується заданістю тексту, ситуацією мовлення.

У багатьох випадках сполучникове складносурядне чи складнопідрядне речення можна трансформувати в безсполучникове складне речення: *Від гострого болю в очах потемніло, і на вії виступили сльози* (В. Козаченко) — *Від гострого болю в очах потемніло, на вії висту-*

пили сльози; Я певна, що всі сні дерева і квітки не страждають (О. Олесь) — *Я певна: всі сні дерева і квітки не страждають*. Однак немає підстав граматично ототожнювати ці структури речень. До того ж не кожне безсполучникове складне речення може бути перетворене в сполучникове: *Попрощалось ясне сонце з чорною землею, Виступає круглий місяць з сестрою-зорею* (Т. Шевченко) — заміна цього безсполучникового речення складносурядним зі сполучником і неможлива. *Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила* (Леся Українка) і *Не сокіл я: спалила мені неволя крила* — якщо в складносурядному реченні йдеться про можливість тільки однієї з двох дій (або...або), то в складному безсполучниковому реченні вже суттєво інший смисловий зв'язок між предикативними частинами — причиново-наслідковий, пор.: *Не сокіл я, бо спалила мені неволя крила*. З огляду на неможливість таких трансформацій доцільно виділяти безсполучникові речення як окремий різновид складних речень.

Безсполучникові складні речення — складні речення, предикативні частини яких об'єднані в одне синтаксичне і семантичне ціле не за допомогою сполучників чи сполучних слів, а певною інтонацією і ритмомелодійними засобами.

Цьому типові складних речень властиві й інші суттєві розрізняльні ознаки, зокрема:

— предикативних частин складного безсполучникового речення стосується спільний другорядний член (члени) речення: *У темних ущелинах бовваніли стрункі кипариси, примарними тінями чорніли лапаті лаври* (В. Малик) — словосполучення *у темних ущелинах* однаково стосується обох простих речень, з яких сформувалося складне безсполучникове речення: *Тут, на березі зеленім, ллються пахощі чудові, шелестять казки осоки, роси сиплються в ночі* (О. Олесь);

— наявність синсемантичних (інформативно недостатніх) слів — займенників, співвідносно-займенникових слів, які виконують дейктичну (вказівну) функцію: *Знялася така заметіль — ну, нічого ж не видно* (А. Шиян). Вказівний займенник-означення *така* в першій частині цього безсполучникового складного речення належить до повнозначних слів, неіндивідуалізоване значення яких потребує предикативного доповнення,

конкретизації, що й реалізовано у другій частині складного речення;

— семантична недовершеність однієї з поєднаних частин складного безсполучникового речення: *Буває часом: якась мелодія нагадує давно забуте, тепле, хороше* (Р. Іванчук) — дієслово-присудок *буває* в першій предикативній частині потребує пояснення, конкретизації;

— взаємодія і взаємозалежність вищо-часових форм дієслів-присудків; наприклад, ефект одночасності найчастіше створюють однакові форми дієслів-присудків (форми теперішнього чи минулого часу недоконаного виду), однакові форми деяких недієслівних слів: *Зелена трава горить — палає зеленим огнем, на її довгих листочках грає і сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса...* (Панас Мирний); *Дзюрчали десятки фонтанів, ляцали та щебетали всілякі птахи у клітках попід піддашшям, свистів стругом бондар* (М. Коцюбинський); *Валилися стіни палацу, тряслася земля, море поглинало суходіл* (П. Загребельний); *У церкві вистояла старість, біля церкви стрічалися молодість і любов, під ними бавилось наше дитинство* (М. Стельмах). Послідовність дій і станів найчастіше виражають за допомогою форм минулого часу: *Мішаний ліс порідшав, гостро запахло хвоєю, дорога вбігла в глибокий пісок і загубилась між соснами* (В. Земляк); *Розтанули сніги, збігли струмки і струмочки* (Ю. Збанацький); *Рипнули двері, увійшла наша Одарка* (Марко Вовчок); *І ось відчиняються ворота, мати хреститься і щось проказує, коні рушають, ми їдемо* (О. Довженко).

За своєрідністю смислових зв'язків між предикативними частинами складні безсполучникові речення поділяють на речення з однофункціональними (однотипними) і різнофункціональними (різнотипними) предикативними частинами. Критерієм такої класифікації є врахування всього змісту складного речення і його предикативних частин.

Складні безсполучникові речення з однофункціональними предикативними частинами

Однофункціональність предикативних частин безсполучникових складних речень визначає їхню синтаксичну однорідність, рівноцінність, семантичну скоординова-

ність. Вони практично співвідносні з частинами складно-сурядних речень і можуть виражати перелічувальні або зіставно-протиставні відношення, що зумовлює їхню структуру. Речення з перелічувальними відношеннями належать до речень відкритої структури, а зіставно-протиставні мають закриту будову.

Безсполучникові складні речення з перелічувальними відношеннями неоднотипні, мають різні значеннєві відтінки: можуть виражати одночасність перелічуваних явищ і часову послідовність дій і станів.

Значення одночасності явищ найчастіше передають однаковими формами дієслів-присудків чи недієслівних лексем: *А сонце сідає за гребінь, глибшає тіней хода* (В. Боровий); *Вогненна зірка в небі пролітала, сичі кричали, вісники біди. Латають ніжилось в озерах, хитали ряску карасі* (Л. Костенко). У першому реченні значення одночасності подій виражено формами теперішнього часу дієслів-присудків обох предикативних частин складного речення, а в другому — формами минулого часу недоконаного виду.

Одночасність дій і станів у предикативних частинах складних безсполучникових речень виражають такими засобами:

— вживанням у першій предикативній частині спільного для всіх частин члена речення: *Навколо буяв степ, співали жайворонки, цвіли рожеві грамофончики природної березки* (М. Чабанівський); *У глибині лісу стукав дятел, пищали синиці* (О. Десняк);

— повторенням однакових компонентів (слів, членів речення) в обох предикативних частинах складного безсполучникового речення: *Багато зір у небесах, багато хвиль у морі, багато в полі квітів, немає їм числа* (В. Сосюра); *Співала колосом нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по сінокосах, співало, врешті, серце, повне надій* (М. Коцюбинський);

— наявністю в другій частині займенника чи прислівника, яким забезпечується неповторення слова (слів) у першій предикативній частині складного безсполучникового речення: *Кружляють нічні метелики навколо лампочки, од них на стінах миготять крилаті тіні* (В. Земляк); *Фіалка у гаях Полісся небесний промінь розлила, там пролісок на ноги звівся, медунка ніжно зацвіла* (М. Сингаївський).

Складним безсполучниковим реченням із часовою послідовністю властивий сталий порядок у розташуванні компонентів — постпозиція і семантико-значеннєва залежність змісту другого простого речення від першого: *Скоро й вода в річках потепліла, пробудилися раки* (М. Малиновська); *Падає з вишень і слив листя, вітер згрібає його у віхті* (М. Малиновська).

Складні безсполучникові речення зі значенням зіставлення виражають співвідношення двох схожих чи неоднакових (проте несуперечливих) явищ, подій: *Повиєся луг отавою, робота чесна — славою* (М. Стельмах); *Бджоли раді цвіту, люди раді літу* (Нар. творчість); *Поети йдуть за горизонт — поезія застається віч-на-віч з вічністю* (Ю. Збанацький); *Він гість — я господар* (Л. Талалай).

Складні безсполучникові речення зі значенням протиставлення виражають протилежні за змістом явища: *Ще сонячні промені сплять — досвітні вогні вже горять* (Леся Українка). Логічне, змістове спрямування таких речень полягає в запереченні одного явища, події на користь іншого або невідповідності між дією першої і другої предикативних частин: *Але він — не слуга слова, він — його володар* (М. Рильський); *Пробували налагодити якусь розмову, не в'язалася* (С. Васильченко). Протиставлення може посилюватися вставним словом: *Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі* (М. Коцюбинський). Складні безсполучникові речення з протиставним значенням подекуди будуються на основі антонімічних слів: *Гірка праця — солодкий спочинок* (Нар. творчість); *Все меншає віх у колоні, все більше стає їх на пройденому шляху* (О. Гончар).

Безсполучникові складні речення з однофункціональними предикативними частинами структурно однотипні зі складносурядними реченнями, але відрізняються від них відсутністю сполучників.

Складні безсполучникові речення з різнофункціональними предикативними частинами

Різнофункціональні предикативні частини безсполучникових речень семантично неоднорідні, залежать одна від одної, співвідносні з частинами деяких різно-

видів складнопідрядних речень. Такі речення мають закриту структуру, бо у своєму типовому вияві формулюються лише з двох предикативних частин.

Складні безсполучникові речення з різнофункціональними частинами найчастіше виражають такі семантико-синтаксичні відношення:

а) з'ясувально-об'єктні: перша частина таких речень містить інформативно недостатні слова, які потребують доповнення, конкретизації (це здебільшого дієслова й предикативні прислівники, зрідка прикметники та іменники зі значенням мовлення, мислення і певної почуттєвості): *Я пам'ятаю: на Дніпрі од берегів тих пахли трави* (В. Сосюра); *І чую: пульсують соки у тіло моє з землі* (В. Симоненко); *Добре тому багатому: його люди знають* (Т. Шевченко); *Читач суворий: він ніколи не простить письменникові натяжки, фальші, брехні* (Ю. Смолич);

б) часові: зміст і структура першої частини складного безсполучникового речення зумовлюють час перебігу дії в його другій предикативній частині: *Зійшов сніжок — берись за плужок* (Нар. творчість); *Прийде година — достигне і калина* (Нар. творчість). Деякі дослідники не вважають такі безсполучникові складні речення окремим різновидом — на тій підставі, що часове й умовне значення не розрізняються тоді, коли присудки вжито у формі теперішнього чи майбутнього часу;

в) умовні відношення: у першій предикативній частині речення йдеться про умову, за якої відбудеться дія в другій: *Боятися вовків — у ліс не ходити* (Нар. творчість); *Вкусиш гіркого — узнаєш ціну солодкого* (Нар. творчість); *Буде моя мама щасливою, щасливою буду і я* (М. Чабанівський);

г) причинові: у другій частині безсполучникового речення вказано на причину перебігу дії першої: *Сьогодні я маю право назвати себе щасливим: я пізнав творчу радість* (Л. Дмитерко); *Вранці полк вийшов на відкриті узлісся і, вражений, зупинився в німому зачаруванні: далеко на горах уже видно було їм золотавий Київ* (О. Гончар); *В такі ночі довго хвилюється серце косара: йому згадується літо* (М. Стельмах); *Ніч була непроглядна — завивав сніговий* (Л. Ковальчук); *В душі Оксен непокоївся: весна видалася засушливою* (Г. Тютюнник);

г) допустові: перша частина складного безсполучникового речення містить вказівку на умову, всупереч якій відбувається дія в другій предикативній частині: *Злітай увесь світ вздовж і впоперек, то ніде таки нема так добре, як у себе дома* (Т. Бордуляк); *Не вродив мак — перебудемо й так* (Нар. творчість). Беручи до уваги те, що складні безсполучникові речення з допустовими відношеннями складно відмежувати від умовних або протиставних, їх виокремлюють не всі синтаксисти;

д) порівняльні: перша предикативна частина складного речення через порівняння розкриває зміст другої: *Погляне — холодною водою обіллє* (Марко Вовчок); *Подивилась ясно — заспівали скрипки* (П. Тичина);

е) пояснювальні: друга предикативна частина складного речення доповнює зміст висловленого в першій і може починатися словом *то* або *це*: *Іноді в повітрі шуміли пташині крила: то пролітав ворон, а може, летюча миша* (Гр. Тютюнник); *В лісах стояв скляний дзвін — то на стовбурах лопалася льодова кориця* (Гр. Тютюнник);

є) наслідкові: друга предикативна частина констатує наслідок перебігу дії, про яку мовиться в першій: *Змокли хлопці — рубця сухого не було* (М. Стельмах); *Озветься, гляне Тихін — кидає в жар дівчину* (К. Гордієць); *Кінь його загруз у снігу, то німець повернув назад* (А. Шиян).

Значення наслідковості у безсполучникових реченнях може набувати відтінку міри й ступеня вияву ознаки, особливо, коли в першій частині вжито займенник *такий* або прислівник *настільки*: *Така хуртовина піднялася — світу божого не видно* (А. Шиян); *Така хустина гарна — не знайдеш такої ні у кого в селі* (М. Стельмах).

Через відсутність у складних безсполучникових реченнях сполучників або сполучних слів, які конкретизують сутність семантичних відношень між предикативними частинами, іноді не вдається чітко визначити весь зміст складного речення. Наприклад, у реченні *Обернувся — перед ним стояла вдова Марічка* (Я. Галан) можна констатувати наявність з'ясувальних і наслідкових відношень, а в реченні *Гаї шумлять — я слухаю* (П. Тичина) — відношення зіставні, часові, умовні чи наслідкові. Поділ складних безсполучникових ре-

чень на семантичні групи досить умовний, бо речення з однофункціональними і різнофункціональними частинами не завжди можна чітко розмежувати.

Інтонація і розділові знаки у складних безсполучникових реченнях

Складні безсполучникові речення, особливо з різнофункціональними предикативними частинами, структурно і семантично неоднотипні, тому їм властиве своєрідне інтонаційне і пунктуаційне оформлення.

Уживання розділових знаків у складних безсполучникових реченнях зумовлене специфікою смислових зв'язків між їхніми предикативними частинами. У реченнях зі значенням одночасності чи послідовності дій зазвичай ставиться кома: *Тихо шумлять дерева, шелестить пожовкле листя на землі, бродить лісом без впи-ну, увесь небозвод то палав, то чорнів* (О. Олесь); *Небо було синіше од моря, море було синіше од неба* (М. Коцюбинський). Вживання крапки з комою в них залежить від ступеня поширеності предикативних частин і щільності смислових зв'язків між ними: *В високому прозорому небі було вже зовсім ясно; чистою блакиттю пливли хмарки ясно-рожевого кольору, легенький ранішній вітерець ласкаво гойдав густе темно-зелене листя* (М. Старицький); *Місяць викочувався все вище й вище; осяяні дерева дивились на свої тіні* (М. Коцюбинський). Крапка з комою між предикативними частинами складних безсполучникових речень вказує на їх відносну самостійність, яка увиразнюється певним інтонаційним оформленням: пауза між простими реченнями триваліша порівняно із паузою, яку позначають комою.

Розділові знаки у складних безсполучникових реченнях зі значенням зіставлення чи протиставлення значною мірою залежать від інтонування. Якщо пауза між предикативними частинами нетривала, а підвищення тону у вимові першої частини чи зниження його у вимові другої немає, то між предикативними частинами ставиться кома або крапка з комою: *В одчинені двері наліво кричала Мотря, в двері направо репетувала стара мати* (І. Нечуй-Левицький); *Пріська наказувала*

чоловікові солі купити, хоч з півпуда; Христя прохала батька привезти з міста гостинця — хоч перстень, хоч сережки, хоч стьожку яку-небудь (Панас Мирний).

Тире ставиться в тих випадках, коли зміст другої частини протиставлений першій, а пауза між ними тривала: *Думав, доля зустрінеться, — спіткалося горе* (Т. Шевченко); *Плакати хотілось — сльози не текли* (О. Олесь); *Читаю книжку — думаю своє* (А. Головка).

У складних безсполучникових реченнях із з'ясувально-об'єктними відношеннями (друга частина доповнює, конкретизує семантику інформативно недовісних слів, наявних у першій частині), пояснювальними (друга частина доповнює зміст попередньої) і причиновими (друга частина називає причину перебігу дії першої) зазвичай ставиться двокрапка: *Я відчував: пахне м'ятою* (Микола Хвильовий); *Подивись: в безкраїм небі сонце — велетенський палає* (Б. Грінченко); *Всесвіт великий і різноманітний: одні тіла перебувають у стані плазми, інші — в стані закамінелості* (О. Гончар); *А вгорі вже блідли зорі: западала пізня осіння ніч* (Ю. Смолич); *Столітні липи ожили: на кожній гілці, коло кожної квітки вишав бджола* (Панас Мирний). Інколи в таких реченнях може стояти тире, що зумовлено комунікативною настановою мовця: *На ярмарку почуто поміж людом — Устима вбито* (Марко Вовчок); *По всьому видно було — велика втома обняла його* (Панас Мирний); *В лісах стояв скляний дзвін — то на стовбурах лопалася льодова кориця* (Г. Тютюнник); *Ніч була непроглядна — завивав сніговий* (Л. Ковальчук).

Між предикативними частинами складного безсполучникового речення здебільшого ставиться тире й тоді, коли їм властиві семантико-синтаксичні відношення:

— часові: *Зійшов сніжок — берись за плужок* (Нар. творчість); *Мати вмерла — я була маленькою* (Марко Вовчок);

— умовні: *Мала дитина — не виспишся, велика дитина — не наїсися* (Нар. творчість); *Глибше виореш — більше хліба візьмеш* (Нар. творчість);

— наслідкові: *Одцвітали яблуні та груші — стежка була всипана білими пелюстками* (О. Десняк); *Виглянуло сонце — озеро вмить проясніло, радісно посмінулось до неба* (Т. Масенко);

— порівняльні: *Билось серце — так бився у вітер корабель на пругких якорях* (І. Нехода).

Проте чіткої визначеності у використанні розділових знаків, особливо таких, як двокрапка, ще більше — тире, немає. Це стосується переважно текстів публіцистичного стилю.

Безсполучникові складні речення позначені змістовою узагальненістю, виразним інтонаційним оформленням, експресивністю і динамізмом порівняно зі сполучниковими складними реченнями. Переважна сфера використання їх — уснорозмовний, художній і публіцистичний стилі мови. У науковому та офіційно-діловому стилях вживання безсполучникових речень обмежене, здебільшого через властиві їм строкату будову й виразну інтонаційну розчленованість, а часто й експресивність.

5.5. Багатокомпонентні синтаксичні конструкції

Для вираження складних суджень мовці часто послуговуються багатокомпонентними конструкціями, у яких водночас поєднуються різні види зв'язку.

Складні речення змішаної будови

Для складних конструкцій, у яких наявні водночас сурядний, підрядний і безсполучниковий зв'язки, в українському мовознавстві досі не вироблено єдиної назви. Лінгвісти-синтаксисти послуговуються різними термінами: «складне синтаксичне ціле» (В. Кононенко, Н. Валгіна та ін.), «багаточленне складне речення» (О. Федорів), «складне сполучниково-безсполучникове речення» (К. Шульжук), «складне речення з різними видами синтаксичного зв'язку» (І. Вихованець), «багатокомпонентне складне речення змішаного типу» (В. Горпинич, В. Горняний) тощо. У шкільному курсі синтаксису української мови переважає термін «складні речення з різними видами зв'язку». Термін «складні речення змішаної будови» найточніше передає суть таких конструкцій.

Мінімальний склад речень змішаної будови — три предикативні реченнєві структури, три «прості» речення. Наприклад, у реченні *Хтось затягнув пісню щиро, високо, і вона шовково розіслалася по воді притемненого озера, що поблискувало від спалахів багаття* (М. Смоленчук) використано два різновиди сполучникового зв'язку: перша й друга предикативні частини поєднані сполучниковим сурядним зв'язком, друга й третя — сполучниковим підрядним. Перші дві частини можуть утворити окреме складносурядне речення, а друга і третя — складнопідрядне (за умови заміни займенника *вона* іменником *пісня*, який став би підметом). У таких конструкціях можливі два рівні членування: зовнішній (структурно-синтаксичний) і внутрішній (семантичний).

У складних реченнях змішаної будови чітко простежується розгалужена синтаксична й семантична різноплановість їх будови як на рівні простих речень, з яких вони сформовані, так і за характером синтаксичного зв'язку міжреченнєвої сурядності і підрядності, сполучниковості й безсполучниковості.

Складні синтаксичні конструкції змішаної будови, крім найпоширенішої трикомпонентної структури, часто утворюються з чотирьох і більше предикативних одиниць: *Вплив місяць, і гірські хребти заблищали всюди кам'яною лускою, стало чути звичний гул нічного бою* (О. Гончар) — трикомпонентне складне речення зі сполучниковим сурядним і безсполучниковим зв'язком; *Од ранку до вечора виспівують дівчата та молодиці, а економи грають кіньми, звертаючи туди, де кращі дівчата, де побачать чорні очі та брови* (І. Нечуй-Левицький) — чотирикомпонентне складне речення зі сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком; *Коли заходить між ними мова про Миколу, Баглай-старший не може віднайти пояснення цій драмі, яку він вважає безглуздою, не може стримати обурення: навіть там, серед племен, де він тоді заблукавсь, ножа ніхто не підняв* (О. Гончар) — п'ятикомпонентне складне речення зі сполучниковим підрядним і безсполучниковим зв'язком.

Залежно від характеру сполучникового зв'язку виокремлюють складні речення із сурядним і підрядним сполучниковим зв'язком та складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Складні речення змішаної будови із сурядним і підрядним сполучниковим зв'язком. Такі речення стано-

влять найчисленнішу групу складних структур змішаної будови. Поєднання в них предикативних одиниць можуть бути різноманітними; проте виокремлюють такі типові групи цього виду конструкцій:

1. Складні речення, в яких сурядним зв'язком поєднане просте речення зі складнопідрядним, причому підрядних речень може бути кілька: 1) *Минула тривожна беззоряна ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав відділятися світанок* (М. Стельмах); 2) *Здалось йому, що над ним засіяв ореол небаченої могутності, і він сміливо ступив уперед* (Р. Іванчук); 3) *Ідуть собі люди з поля, а перед ними постає така даль, де рум'яна стежка од зорі біжить в село, що стало вже гаєм* (М. Стельмах).

Схеми цих речень мають такий вигляд:

1) [], і [], (де), [];

2) [], (що), і [];

3) [], а [], (де), (що).

2. Складні речення, в яких сурядним зв'язком поєднано два складнопідрядні речення: *Технократ вважає, що з Баглая міг би вийти путящий інженер, але для цього йому треба менше катапультуватись у сфери ірреального, менше потопати в безпредметних візіях, від яких навряд чи може поліпшитись сортність майбутньої сталі* (О. Гончар).

Схема цього речення: [], (що), але [], від яких.

3. Складні речення, в яких одне або кілька підрядних речень пояснюють два головних речення, з'єднаних сурядним зв'язком: 1) *Коли він торкався смичком до струни скрипки, все на світі зникало і залишалася тільки музика* (В. Собко); 2) *Коли задзвонить сон-трава в діброві і обізвуться в небі лебеді, земля святкову одягне обнову й веснянки закружляють по воді* (М. Стельмах).

Схеми речень:

1) (Коли), [] і [];

2) (Коли) і (), [] й [].

Складні речення змішаної будови зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Такі речення трапляються в мовленні часто. Виокремлюють три різновиди таких конструкцій:

1. Складні речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком. Вони структурно неоднорідні, представлені кількома різновидами:

— із сурядністю та однорідною безсполучниковістю: 1) *Зовсім близько озвалися кулемети, і лункий пласт шуму нагло осунувся в тишу, кілька голубих ракет освітили частину гірської дороги* (О. Гончар); 2) *Неспокій уже судомив груди, та ось мелькнула малинова спідничка, збігла на вулицю дівчинка з жовтими квітами в руці* (Р. Іванчук).

Схеми речень:

- 1) [], і [], [];
2) [], та [], [];

— із сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю: *Засоромились зорі яснолицього: декотрі поховались і потонули в синьому небі, а сміливіші zostались* (І. Нечуй-Левицький).

Схема речення: []: [], а [];

— із сурядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю: *Вибивалась бідна волосинка, біла хустка плакала в імлі, — і здавалось: розтає сніжинка, умира сніжинка на землі* (М. Рильський).

Схема речення: [], [], — і []: [], [].

2. Складні речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком. Визначальним для них є безсполучниковий зв'язок, а підрядний виявляється на внутрішньому рівні членування. За характером безсполучниковості виокремлюють речення:

— з підрядністю і однорідною безсполучниковістю: *Скрізь по обидва боки Роставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли на річку високі коноплі й залили берег своїм гострим важким духом* (І. Нечуй-Левицький).

Схема речення: [], [], (що); [];

— з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю: *Марія вдивилася в розпечене повітря, що тремтіло над жовтим стеблинним ковили: на обрії заворушилася кора землі* (Р. Іванчук).

Схема речення: [], (що): [];

— з підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю: *Земні пристрасті відійшли, згубні спокуси лишилися десь там, де жодному роботіві вас не дістати, не загінотизувати своєю стукотнявою: ви стаєте недосяжні* (О. Гончар).

Схема речення: [], [], (де): [].

3. Складні речення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком. Це найпоширеніший різновид складних речень змішаної будови в українській мові. Варіанти поєднання простих речень із сурядним і підрядним зв'язком із безсполучниковими численні. Залежно від комбінування видів зв'язків розрізняють конструкції:

— із сурядністю, підрядністю і однорідною безсполучниковістю: *Я дам тобі науку і хліб, твоя дочка знайде колись багатого жениха, і ти будеш купатися в розкошах, які ніколи й не могли приснитися в поганому твоєму краю* (Р. Іванчук).

Схема речення: [], [], і [], (які);

— із сурядністю, підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю: *Було тихо і спокійно, тут стали на перепочинок до моменту, коли можна буде їхати, і хлопці розв'язали коні* (І. Багрянний).

Схема речення: [], [], (коли), і [];

— із сурядністю, підрядністю та однорідною і неоднорідною безсполучниковістю: *Виповз він подивитися, що за відчайдушна жінка поселилася по сусідству з ним, з ікони глянула на дракона живими очима Марія, і він здох від її погляду* (Р. Іванчук).

Схема речення: [], (що), [], і [].

Складні речення змішаної будови становлять поліпредикативні, синтаксично й семантично розгалужені конструкції, утворені не менше як із трьох предикативних частин, поєднаних зв'язком сурядності і підрядності,

тільки сполучниковим зв'язком або сполучниковим і безсполучниковим зв'язком у межах одного складного речення. Такі конструкції належать до синтаксично й семантично найрозгалуженіших складних речень. Вони багатокomпонентні, структурно неоднотипні; за допомогою них мовці виражають найскладніші думки, ви-твори, мовленнєвої творчості.

Періоди

Термін «період» нелінгвістичний, однак у мовознавстві, в теорії та практиці синтаксису він став загально-прийнятим і позначає особливий різновид складного (значно рідше — простого ускладненого) речення.

Період (грец. *periodos* — кружний шлях, обертання) — словесно розгалужена багатокomпонентна синтаксична конструкція з двох семантично-інтонаційних частин (висхідної і низхідної), розмежованих тривалою паузою.

Він не становить окремого структурного типу речень. Це речення з багатослівною побудовою, якому властива повнота й закінченість висловленої думки, єдність певної теми, її змісту і синтаксичного оформлення.

За структурою період може бути простим ускладненим реченням: *Азовське море і Чорне море, зелені діброви і спів солов'я, високі Карпати, донецькі простори — це ти, Україно моя!* (І. Нехода) — просте ускладнене речення з однорідними підметами;

*Коли весна рожева прилетить
І землю всю вбере і завітчає,
Коли зелений гай ласкаво зашумить
І стоголоса заспіває,
Коли весні зрадіє світ увесь
І заблищить в щасливій долі,
І ти одна, в квітках і травах, в полі десь,
Серед весни, краси і волі
Не зможеш більше серця зупинить,
Що в грудях буде битись, мов шалене,
І скрикнеш, — знай, не долетить
Уже твій скрик тоді до мене... (О. Олесь)*

складне речення із сімома предикативними частинами;

*Тільки тобою білий святиться світ,
тільки тобою повняться брости віт,
запарувала духом твоїм рілля,
тільки тобою тішиться немовля,
спів калиновий піниться над водою, —
тільки тобою, тільки тобою (В. Стус)*

завершальна частина цього періоду *тільки тобою, тільки тобою* формально становить лише сполучення слів і тільки умовно може бути визначена як неповне речення.

За змістом та інтонацією період членується на дві частини: *попередню* — багатослівну, яку вимовляють з поступовим наростанням голосу, і *завершальну* — завжди стислу, відмежовану від попередньої частини тривалою паузою; її вимовляють зі зниженням голосу, завершувальною інтонацією.

Найчастіше період становить розгорнуте складно-підрядне речення: *Де степ широкий, наче море, де дише пахощами гай, де небо зоране, прозоре, — то мій свя-тий, чудовий край (В. Залізняк); Якщо я забуду твої за-повіти, туманом чужої омани повитий, якщо обрубав я спогадів віти, якщо розучуся в майбутнє зоріти, — карай мене, мати, карай!* (М. Нагнибіда).

Тривала пауза між висхідною і низхідною частина-ми періоду позначається на письмі комою і тире: *Що зе-мля поділяється на шматочки, що людей усе більше, а землі не прибуває, що вже й тепер чимало бурлаків, а далі й більше буде, — це кожний бачить і знає (М. Ко-цюбинський)* — період складної будови, сформований із шести простих речень.

Період — особливе синтаксичне утворення, лексич-но розгалужена синтаксична структура складного ре-чення, якій властива інтонаційна двочленність, очевид-на емоційність і широкий зміст.

Надфразні єдності

Поняття «надфразна єдність» (НФЄ) запровадив у вітчизняний науковий обіг український мовознавець Л. Булаховський. Синонімічним до нього є термін «складне синтаксичне ціле».

Надфразна єдність — відрізок мовлення, що формується з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію, якій властива певна змістова завершеність і структурна єдність, що досягається лексичними, граматичними та інтонаційними засобами.

Питання про статус надфразних єдностей дискусійне. Багато вітчизняних науковців (І. Вихованець, І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська та ін.) не розглядають їх як особливі синтаксичні утворення, не вважають окремими самодостатніми комунікативними утвореннями, особливим різновидом складного речення.

Надфразна єдність насправді не є окремим реченням — ні складним, ні простим ускладненої будови. Це поєднання щонайменше двох окремих речень, які в писемному вияві пунктуаційно відділені одне від одного крапкою, значно рідше — знаком питання чи знаком оклику.

Наприклад: *Ні, не змарнів наш рід! Не перевелися й лицарі на нашій землі! Жива душа народна* (О. Довженко). Ці три речення об'єднані послідовним семантичним, структурно-синтаксичним та інтонаційним зв'язком. Вони тематично пов'язані, відтворюють мислення автора в одному напрямі, його оцінне міркування про нездоланність і непоборність українського народу (роду), його живої душі, її соціальної й позитивно-патріотичної налаштованості. Це й досягається синтаксично щонайпростішим комунікативним способом: уживанням трьох простих, словесно стислих речень, поєднаних несполучниковим зв'язком і позначених очевидною розмовністю. Такі семантично-синтаксичні конструкції полегшують сприймання змісту, мають своєрідне стилістичне забарвлення, що й зумовлює їхню спілкувальну доцільність.

У надфразній єдності *Мова — наша зброя, якщо ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав. Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, за правильність мови, за багатство мови* (М. Рильський) п'ять разів ужито лексему *мова* в різних відмінкових формах, у четвертому реченні це слово замінено дворовим використанням займенника *її*. Зв'язок третього речення з другим посилюється повторенням іменника *думка*; засобом стислого і гармонійного поєднання частин тексту також слугує різночасо-

ве й різноспособове використання дієслівних форм: *служимо* (народові) — теперішній час; *породив, вигодував і виховав* (народ) — форми минулого часу; *любимо, розвиваймо, борімося* (за мову рідну) — форми наказового способу дієслів. Для цього синтаксичного цілого характерні простота вислову (використано звичайні слова), якість, образність, комунікативна наснаженість, що полегшує його сприймання і запам'ятовування, а отже, збільшує потенціал впливу на сприймання.

Отже, надфразна єдність різноманітної побудови не становить жодного із різновидів складного речення як окремої комунікативної структури. Це в усіх випадках лише поєднання, своєрідна сукупність двох чи більше комунікативно самодостатніх реченнєвих утворень у їхньому писемному вияві.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте визначення складного речення. Прокоментуйте його диференційні ознаки, навівши приклади.
2. Поясніть структурні, семантичні та інтонаційні особливості предикативних частин складного речення. Чому їх не можна вважати простими реченнями?
3. За допомогою яких засобів зв'язку поєднуються предикативні частини складного речення? Наведіть приклади.
4. Сформулюйте визначення складносурядного речення.
5. Якими чинниками зумовлене розмежування складносурядних речень відкритої і закритої структури?
6. Наведіть приклади речень із асемантичними і семантичними сполучниками. Поясніть їхню специфіку.
7. Чи впливає лексичне наповнення предикативних частин складносурядних речень на характер смислових відношень між ними? Обґрунтуйте свою відповідь.
8. Охарактеризуйте складносурядні речення з єднальним значенням. Яку функцію виконують конкретизатори у вираженні значеннєвих відтінків у складносурядних реченнях?
9. Визначте і поясніть, особливості складносурядних речень із зіставно-протиставними відношеннями.
10. Поясніть особливості складносурядних речень із розділовим значенням.
11. Визначте розмежувальні ознаки складносурядних речень із градаційним значенням.
12. Чому складносурядні речення з пояснювальними відношеннями вважають структурами синкретичного типу? Аргументуйте свою відповідь, наведіть приклади таких складносурядних речень.

13. Сформулюйте визначення складнопідрядного речення. Наведіть кілька прикладів таких речень, поясніть.

14. Які основні принципи класифікації складнопідрядних речень?

15. Визначте основні засоби синтаксичного зв'язку предикативних частин складнопідрядних речень.

16. Охарактеризуйте ознаки складнопідрядних речень із підрядними означальними.

17. Які слова є семантично опорними у складнопідрядних з'ясувальних реченнях?

18. Наведіть і прокоментуйте приклади складнопідрядних речень із підрядним: а) міри і ступеня; б) способу дії; в) мети; г) причини; г) місця; д) часу; е) умови; е) допустовим; ж) наслідковим; з) супровідним.

19. Які підрядні речення вважають порівняльними? Визначте критерії розмежування неповних підрядних порівняльних речень і порівняльних зворотів.

20. Охарактеризуйте різновиди складнопідрядних речень із кількома підрядними.

21. Сформулюйте визначення складного безсполучникового речення. Прокоментуйте властиві йому диференційні ознаки, наведіть кілька прикладів.

22. За якими критеріями класифікують складні безсполучникові речення?

23. Які особливості інтонаційного оформлення складних безсполучникових речень в усному мовленні?

24. Сформулюйте, навівши приклади, правила вживання розділових знаків у складних безсполучникових реченнях.

25. Умотивуйте доцільність вживання терміна «складні речення змішаної будови».

26. Сформулюйте визначення періоду. Наведіть кілька прикладів таких речень. Які інтонаційні особливості властиві цим конструкціям?

27. Охарактеризуйте надфразні єдності як особливе синтаксичне й тематично-змістове явище.

6.

Синтаксично нечленовані комунікативні одиниці

Крім речень як синтаксично провідних і найчисленніших мовних комунікативних структур, комунікативні функції виконують також синтаксично нечленовані конструкції (слова-речення), незакінчені та перервані речення, звертання-речення. Порівняно з реченнями синтаксично нечленовані одиниці не мають жодного члена речення. Це своєрідні синтаксичні еквіваленти (замінники) речення, що виражають такі реалії навколишньої дійсності, життя людини в ній, її розумової і почуттєвої сфер буття й діяльності, які важко точно передати традиційною структурою речення.

6.1. Слова-речення

Термін «слово-речення» належить до активно вживаних у східнослов'янському мовознавстві. Проте він не зовсім точний і односторонній, бо словом-реченням іноді називають однослівне речення, наприклад односкладне. Дехто із синтаксистів (В. Бабайцева, І. Вихованець, О. Куш та ін.) надає перевагу термінові «нечленовані речення». Під словом-реченням розуміють конструкції

типу *Так, Атож, Ні, Невже?, Геть!, Ну!, Караул!, О!, Ох!* тощо. Усі вони здатні утворювати синтаксичні одиниці самостійно, без допомоги інших слів.

Слова-речення — структурно нечленовані синтаксичні одиниці, утворені модальними словами, частками, вигуками, значення яких зрозуміле лише в контексті конкретної мовленнєвої ситуації.

Ними передають реакцію, відгук на висловлювання співрозмовника, на його заяву, твердження, особливо часто — на запитання, певні факти і події життя. Поза конкретною мовленнєвою ситуацією слова-речення незрозумілі, втрачають комунікативну значеннєвість. Ними виражають модально-логічні категорії ствердження, заперечення, питання, спонукання, емоційної оцінки та ін.: *Повечеряємо разом? — Ні...* (М. Стельмах); *Гайда!* — гукнула Тоня й першою шагнула в хліба (О. Гончар); *О-ох!* — зітхнув Макар Іванович (М. Коцюбинський).

Слова-речення своєрідні в багатьох аспектах. Із синтаксичного погляду не мають будови речення, жодного з його членів, не поширюються пояснювальними словами. У морфологічному аспекті такі речення виражаються переважно службовими словами і лише іноді повнозначними. У семантико-функціональному плані через свою синтаксичну нечленованість слова-речення не містять значення диференційовано вираженого суб'єкта і об'єкта дії, самої дії, різних ознак, кількостей тощо.

Зміст синтаксично нечленованих слів-речень детермінований контекстом і значеннєво-функціональними можливостями слова чи сполучення слів, за якими закріпились типові модальні функції: за словом-реченням *Так* — ствердження, *Ні* — заперечення, *Невже?* — запитання, *Геть!* — спонукання та ін. Водночас слова-речення *Так* може бути індикатором не тільки ствердження, а й запитання (*Так?*); так само й заперечне слова-речення *Ні?* може виражати запитання. У таких словах-реченнях важливу роль відіграє інтонація в конкретній мовленнєвій ситуації, у якій їх використовують.

Основна сфера функціонування слів-речень — діалогічне мовлення, здебільшого побутове, часто насичене почуттєвістю й експресією. Зокрема, стверджувальні й заперечні слова-речення часто властиві мовленню спокійно-врівноваженому, емоційно-нейтральному чи май-

же нейтральному, тому простежуються в наукових діалогах, публіцистиці і мові засобів масової інформації. За комунікативного зорієнтованістю слова-речення поділяють на стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні, етикетні.

Стверджувальні слова-речення. Залежно від функції, яку виконують стверджувальні слова-речення, виділяють чотири групи цих синтаксично нечленованих конструкцій:

1. Власне стверджувальні слова-речення. Вони слугують прямою і водночас позитивною відповіддю на поставлене запитання. Одні з них репрезентують весь зміст репліки-відповіді, інші — тільки її частину, бо у відповідь, крім слова-речення, входить речення, в конкретному змісті якого розкривають сутність самого слова-речення, як, наприклад, у такому контексті: *На всі? — Авжеж, що на всі* (І. Франко). Один чи кілька членів попередньої репліки повторюють у більшості випадків не буквально, а у формі, якої вимагає граматично-змістовий зв'язок репліки-запитання з реплікою-відповіддю: *Марійко, — сказав я тихо, — ви поїдете з нами?.. — Авжеж, поїду* (І. Микитенко).

Пряме ствердження того, про що запитують, виражають словами-реченнями *Так* (особливо в нерозмовних стилях мови), *Еге, Та вже ж, Ага, Авжеж, Аякже, Угу, Точно, Так точно* та ін. Написання деяких із цих слів-речень і досі нерегламентоване. Наприклад, у художніх текстах трапляються *Авжеж, А вже ж, Аякже, А як же* тощо.

Слова-речення *Так* найпоширеніше, особливо в літературному мовленні: *Тобі подобається бути в стані життя, так? — Так* (О. Гончар); *Значить, завтра? — Так* (І. Ле).

У розмовно-побутовому мовленні переважають стверджувальні слова-речення *Еге, Ага: А що ви, Франю, уже встали? — Еге* (М. Коцюбинський); *Іван Андрійович. Ага!* (М. Старицький). Значно менш уживане слова-речення *Угу: Ей, вороно, вороно, знав я твого батька і твою матір: славні люди були. — Угу!* — гукнула ворона, а рака кріпенько держить (О. Стороженко).

Залежно від комунікативної потреби стверджувальні слова-речення, як і заперечні, можуть бути по-різному інтоновані: або зі спокійно-спадним рухом тону, або з помітним виявом енергійності, чого досягають

ускладненням слова-речення підсилювальною часткою або його повторенням чи потроєнням. Слова-речення з часткою (або повторювані) помітно емоційніші порівняно зі словами-реченнями без неї, навіть тоді, коли їх вимовляють з однаковою інтонацією та за однакової ситуації: *Слухай, Андрію, в тебе часом єсть вільна година? — Та вже ж* (М. Коцюбинський); *Вам обом пригланулась одна дівчина, чи як? — Еге ж* (М. Стельмах); *А поживитись буде чим? — А як же!* (М. Стельмах); *Справді? — зацікавився тракторист. — Василюна горіла рум'янцем, вже не можучи й слова промовити. — Справді, справді! — відповіла за неї Софія* (М. Стельмах).

Більшістю слів-речень цієї групи (*Атож, Аякже, Авжеж, Та все ж, Так, так* тощо) акцентують увагу на обов'язковості того, що стверджують словом-реченням. Таке наголошування стає особливо вагомим тоді, коли у функції власне стверджувального слова-речення вжито модальне слово зі значенням необхідності, впевненості тощо: *Привіт Пахомові передай. Ти ж побуваєш у нього? — Неодмінно* (О. Гончар); *Так, я сором'язлива. Мені чомусь буває соромно за тебе. — І мені. — Правда? — Йй-богу* (О. Довженко).

Відповідь-ствердження може бути виражена зовні заперечною формою, яку вимовляють стверджувально-окличною чи стверджувально-питальною інтонацією. Слова-речення в такому разі виразно експресивні, передають справжню чи вдавану готовність мовця щонебудь зробити, реалізувати те, про що його запитують із цікавості або в чому мають сумнів: *Ви б мене били? — тісніше притуляється, заглядаючи знизу в вічі матері. — А то б ні? — раптом зітхає* (М. Стельмах); *Перелякався? — А то ні? Вся середина колотиться і прямо розповзається, наче кисіль* (М. Стельмах).

Згустком емоцій, протиставленням їх чи, навпаки, збігом можуть бути сповнені суміжні репліки з двох формально однакових слів-речень, одне з яких є запитанням, а друге — відповіддю: *До вподоби, еге ж? — Еге ж* (О. Гончар).

2. Слова-речення, що виражають модальне значення згоди з чим-небудь. До цієї групи належать слова *добре, гаразд, так, угу, правда, правильно, обов'язково, точно, звичайно, єсть, гаразд, еге, отож-бо, авжеж* та ін., сполучення слів *ще б пак, та вже ж* тощо. Повнозначне

слово може повторюватись або супроводжуватись службовим словом, вигуком, який надає всій конструкції певної емоційності: *Заспівай про нашого Йвана. — Про Йвана? Ну, добре...* (О. Довженко); *Добре, шепоче Денис. — Я швиденько впораюсь* (О. Копиленко); *Ну що ж, — після паузи сказала Мирослава. — Гаразд* (А. Головка); *Щоб порядок був, чуєш? Коли хто не так — під ніготь! — Обов'язково!* (О. Довженко); *Омелько ще повагавсь трохи. — Та правда* (А. Головка); *Язика приведіть? — Єсть!* (О. Довженко); *І вже не «ура» виходить, а не знати що. Ревіще!* — *Точно* (О. Довженко); *Віталік тільки зітхнув. Ще б пак, не пригадати ті ключі-джерельця на березі Дніпра* (О. Гончар). Згоду з висловленням-міркуванням іншої особи іноді виражають ухильно, засвідчуючи цим вагання: *Тут тільки душею фальш можна почути. — Можливо й так, — погодився Варивон* (М. Стельмах).

Словами-реченнями з вираженням згоди, як правило, мовці реагують не на попередні прямі запитальні репліки (як власне стверджувальними конструкціями), а на розповідні та оклично-стверджувальні й заперечні. Також співрозмовник може висловлювати свою думку формою питально-риторичного речення, що містить приховане ствердження або заперечення: *А коли вмирати нема за що, для чого тоді жити? — Офіцери мовчали. — Абсолютно вірно, — тихо промовив полковник Федоров і стримано зітхнув* (О. Довженко).

3. Слова-речення, в яких, крім ствердження чи згоди, виражено підсумок почутого, побаченого і ставлення мовця до нього. Такі «підсумкові» стверджувальні слова-речення — це здавна усталені в мові нерозкладні сполучення слів, які виникли внаслідок різного поєднання службових або повнозначних і службових слів: *Отаке-то діло!, Так воно і є!, Так тому й буде, Ще й як!, Самий раз!, Воно і правда!* тощо. Це емоційно-вольові засоби мовлення, які формуються за різних обставин, найчастіше тоді, коли людина впродовж певної паузи попередньо щось обмірковує, виявляє збентеження, глибоко переживає і навіть, коли їй «нічого сказати», що особливо характерно для «вступів» у широков'язне мовлення: *Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната: — Отаке-то діло! Ти Гнат Музика? — Я* (М. Коцюбинський); *Тепер можна:*

коли дали. А на плечах не наносишся. — *То таке діло, — погодився Тимофій...* (М. Стельмах); *Хіба такий день повік забудеш?* — сказав схвильовано і замовк. — *Отож бо й є. Це ті дні, що наше життя до сонця повертають* (М. Стельмах); *Невже і йому трішки-трішки лачно, тривожно?* — *Ще б пак, така темна, лиснюча стихія стелиться навкруги* (О. Гончар); *Від поміщицької і я б не відмовився. — Чому б не так, — засміявся хтось із гостей* (М. Стельмах).

4. Стверджувальні слова-речення, що підтверджують міркування, погляди самого мовця. Вони є своєрідними відгуками на його власні думки, сказані вголос або невисловлені. Цю функцію переважно виконує стверджувальне слово *так*. Такі слова-речення експресивні, мають окличну або сповнену чуттєвості розповідну інтонацію, фігурують у монологічному мовленні (також внутрішньому) як автора, так і персонажів: *Максимов слухає, думаючи про щось своє, що хвилює його, і, ніби відповідаючи на власне запитання, багатозначно промовляє: — Та-ак!* (О. Довженко); *Так, так, так! Голова у батюшки... Боже мій, яка голова!* — заметушився Малибога (І. Микитенко).

Загалом стверджувальними умовно можна вважати слова-речення *Нічого, Та нічого, Не без того*, які становлять стверджувальну відповідь на поставлене запитання, але ця відповідь ухильна й невизначена: *Певне, добре партизанили?* — *Та ніби нічого* (М. Стельмах); *Значить, відомості батькові деякі привезли?* — *Не без того, — відповів стримано* (М. Стельмах).

У стверджувальних експресивних конструкціях із часткою *та* на початку особливо відчутне живе народне усне мовлення: *Та нехай, Та хай, Та таке, Та й таке, Та таке ж воно, Та так же, Та давай, Та давайте, Та так, Та воно так, Та воно-то так, Та воно ж і правда, Та вжеж, Та мабуть, Та страшне, Та таке-таке, Та ще й як, Та він самий, Та правда ж, Та нібито тощо: Та отож, — зітхнув Легенда; А до того часу забудеться, чи хліб як золото був, чи згорів наполовину. — Та таке* (А. Головка); *Не був би то син...* — *Та так, — зітхнув Гнат* (В. Кучер).

Заперечні слова-речення. Серед них вирізняють власне заперечні; слова-речення, якими виражають не-

згоду з чийм-небудь висловленням чи дією; і слова-речення, якими заперечують сказане самим мовцем. Лексично ці групи в усіх стилях, жанрових різновидах і формах мови здебільшого представлені заперечним словом *ні*, яке сприймається як емоційно нейтральне або з певним модально-експресивним відтінком.

1. Власне заперечні слова-речення. Вони функціонують як прямі заперечні відповіді на поставлене запитання, у більшості випадків виражені словом *ні*, яке набуває змістового підсилення і відповідного інтонаційного виділення, стає емоційно вагомим, якщо подвоюється чи потроюється (*ні-ні, ні-ні-ні*), супроводиться часткою (*та, бо, зовсім, ще, ба, ой, майже*) або вигуком (*о!, е!, ах!, ох!*): *Дмитре, ти нічого не чув?* — *озивається невидюща темінь. — Ні* (М. Стельмах); *А було б цікаво?* — *Зовсім ні* (І. Франко); *Не знайшли?* — *А ні?* (І. Ле); *Щось лихе?* — *Ані чуть* (М. Стельмах); *Ти, либонь, гніваєшся на мене?* — *Ба ні* (М. Кропивницький); *Думаєш, хвалюся перед тобою?* — *Ой, ні!* (М. Стельмах); *Перелякався?* — *Та ні* (О. Гончар).

Власне заперечні слова-речення набувають ширшої, ніж звичайно, модальності, якщо оформлені модальними словами *навпаки, дзуськи, ніскільки, аніскільки* тощо: *Ти проти силосу?* — *з вдаваною підозрою глянув на промовця Сашко. — Навпаки, — заперечив Мамайчук* (О. Гончар); *Признався?* — *Дзуськи!* (О. Гончар).

2. Заперечні слова-речення, що виражають незгоду з пропозицією, міркуванням чи діями співрозмовника. Мовцеві не адресоване пряме запитання, через що такі слова-речення не становлять прямої заперечної відповіді. Вживають їх після розповідної, розповідно-окличної або спонукальної репліки для заперечення того, про що йдеться в реченні, або вираження незгоди з його змістом, яка часто супроводиться сумнівом, здивуванням, ваганням тощо. Крім слова *ні*, в цій функції вживають модальні слова *неправда, неправильно, невірно* та ін.: *Я з вами хоч до лісу поїду. — Ні* (М. Стельмах); *Ну, чому не побитися: на те дав Бог свято й горілку...* — *Та ні...* — *А може до мирового: певно, судитесь з ким за землю...* — *Та ні...* (М. Коцюбинський); *Давай сюди, спробуєм розгадати твою шифровку...* — *Ні, ні, ні!* — *схопилася Тоня* (О. Гончар); *Знаєш?* — *Ні. — Неправда* (Розмовне).

3. Заперечні слова-речення, якими мовець заперечує самому собі. У такий спосіб автор мовлення намагається переконатися в правильності заперечення і, отже, в доцільності деяких власних міркувань, висновків, поведінки тощо: *Скажіть-бо: хто не любить торта? Хіба ви можете на нього байдуже дивитись? Ні! Не можете* (І. Микитенко); *Ти прикріплена до приюту. Скажи, будь ласка... а ти була там хоч раз? Ні! Ну й погане ж ти, я скажу тобі, дівчисько* (О. Гончар).

Заперечні слова-речення, як і стверджувальні, можуть вступати в різні змістові зв'язки зі звертаннями, вставними словами чи вставними сполученнями слів, лексичне значення та інтонуювання яких (часто в супроводі міміки, жестів) вносить певну емоційність у заперечення, конкретизує його, доповнює, виражаючи сумнів, здивування тощо: *Не покинеш? — Ні, Ярино* (Т. Шевченко); *Так ви не знаєте? — На превеликий жаль, ні* (І. Кочерга).

Значно частіше заперечне слово-речення, як і стверджувальне, поширюється двоскладним або однокладним реченням (чи навіть кількома), яке підсилює заперечення, розгортає його й мотивує. Цей напрям особливо виразний, коли повторюється логічно наголошене слово попередньої репліки: *Чи довго ще ся ніч? — Недовго, ні* (Леся Українка); *Не ваше діло! — Ні, наше!* (О. Довженко); *Береш двісті двадцять? — Ні, не беру* (Остап Вишня); *Ви з Уралу? — Ні, з Архангельська* (І. Ле).

Заперечення з певним модально-емоційним відтінком, наприклад незгоди, може бути виражене стверджувальним словом. Заперечна функція такого слова-речення зумовлена змістом попередньої репліки, знаходить вияв у відповідній інтонації і тому зрозуміла: *Отой Чемберлен, чи як його, ще не втихомирився? — Еге. Він вам втихомириться* (М. Стельмах).

Питальні слова-речення. Словам-реченням цього різновиду властива виразна питальна інтонація, різні логічно-модальні відтінки, які залежать від змісту запитання, контексту чи конкретної ситуації розмови. Виражаються стверджувальними чи заперечними словами *так, ні, нема, добре, вірно, правильно, невірнo, неправильно, справді, частками не вжe, хіба, наевряд, тобто, ну, га* тощо.

Виокремлюють такі функціональні групи питальних слів-речень:

1. Слова-речення, адресовані співрозмовникові з метою отримати від нього пряму відповідь на конкретно сформульоване запитання або запитання з приводу якоїсь події чи явища: *Коли старостів прийдеш? — скрикнула Гашица роздратовано в саме ухо Йонові... — Не пришлю... — відрізав він рішуче. — То так?* (М. Коцюбинський); *От і добре. На гарбі сидітимеш, коні поганятимеш. Добре?* (Остап Вишня).

2. Питальні слова-речення, що мають характер перепитування, яке сам мовець часто розгортає, уточнює наступною синтаксично членованою реплікою, щоб тільки почути пряму і чітку відповідь: *А курей на буряки вивозила? — Ні. — Ні? А чому ні? — Та воно, знаєте, все ніколи та ніколи* (Остап Вишня); *А Кряп'як тікає? — Ні. — Ні?* (М. Стельмах).

3. Слова-речення, які втілюють непряме запитання з відтінком якоїсь емоції — сумніву, вагання, справжнього чи вдаваного подиву (*Невже?, Справді?, Хіба?, Та ну?* тощо): *М и х а й л о. Від слюз очі теряють ясність, яскравість і красу. Н а т а ш а. Невже?* (І. Тобілевич); *Ти мені не жбурляйся камінням. Бо визнаєш. — Хе? Невже?* (І. Микитенко); *Полк, який втратив прапор, — розформовується. Не існуватиме більше! — Справді? — Ляля стояла, глибоко вражена* (О. Гончар).

Глибоке й раптове здивування часто передають питальним словом-реченням, вираженим займенником *що*, займенниковим прислівником *як* чи вигуком *га*: *Ти не зробиш цього! — Що?! Зроблю!* (М. Стельмах); *Як?! — скочив Свирид. — То ти пан Гаєвський?* (М. Коцюбинський). Оклична інтонація в таких утвореннях переважає над питальною, через що вони втрачають функцію запитання-спонукання і передають інтенсивну реакцію мовця на певні події, явища, сказане кимось тощо. Однак у деяких мовленнєвих ситуаціях *що* і *як* варто вважати не словами-реченнями, а неповними реченнями, які своїм змістом прирівнюються до синтаксично членованих запитань на зразок *Що вони зробили?, Що ти кажеш?: Коли старостів прийдеш? — голос Гашиці звучав різко, суворо. Але віз так торохтів, що Йон не дочув. — Що?* (М. Коцюбинський). Інтонуювання обох побудов — питально-експресивне. З нього, як і з

самого контексту, впливає, що мовець не розчув або не зрозумів запитальної репліки (чи вдає, що це так) і тому потребує відповіді-пояснення.

Ще одна група питальних слів-речень втілює пряме спонування до продовження розповіді, до певного вчинку чи дії. Таку функцію здебільшого виконує частка *ну* (за можливого поєднання з іншими словами), зрідка *тобто*, вигуки *а*, *га* тощо: *Другого дня вертався Хома від пана. — Ну? — зустріла його на порозі Хима. — Дав. П'ять дав на відробітки, на буряки* (М. Коцюбинський); *В мене екзаме́н був. — Ну і як? — поцікавився батько* (О. Гончар); *Ну що? — привітався Гаврило, підходячи до Дмитрика* (М. Коцюбинський); *Ще рба́нь. Все може бути, Степане. Глуща́к. Тобто?* (О. Довженко).

Спонукальні слова-речення. Ними виражають певне спонування — наказ, заклик щось зробити, припинити що-небудь виконувати, розмову, прохання прийти на поміч, стати комусь у пригоді тощо. Такі слова-речення відтворюють емоційну реакцію мовця на ситуацію, що склалась, чиюсь поведінку або попереднє висловлення співрозмовника (чи навіть на своє власне). Залежно від характеру передаваного спонування такі конструкції набувають різної функції та експресії, яка майже в усіх випадках є виразною і динамічною. Такі значеннєво-стилістичні якості спонукальних слів-речень втілюються у відповідній інтонації, переважно спонукальний чи спонукально-окличний, певних жестово-мімічних рухах та лексичному вираженні. Їх оформлюють за допомогою вигуків і функціонально близьких до них слів (*годі, геть, гей, гайда, стоп, марш, ура, караул, гвалт, крапка, шабаш, ну, цить, ша, т-с, ц-ц, доволі, вистачить, буде* та ін.): *Годі! — гукає отаман. — Підпалити комиші* (М. Коцюбинський); *Авжеж вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліться за душі, померші...* — *Та годі й бо* (М. Коцюбинський); *Точка!* — *крикнув десятник. — Шабаш, хлопці!* (Я. Баш); *Хтось постукав прикладом у зачинену віконницю і гукнув знадвору: Ну-ну-ну! Ви оточені!* (О. Довженко); *Геть! Геть! Не давай те йому слова!* (О. Довженко); *А гей, Нуник. Уже запряжено. Доки ж ти спатимеш?* (І. Микитенко); *Чому не доповів, що порожній? Марш!* (О. Гончар); *Братці мої! — кричав він. — Ура!* (С. Скляренко); *Гвалт!* — *кричав він у нестямі, — рятуйте!* (М. Ко-

цюбинський); *Калавур! Грабують! — зарепетував дід* (М. Коцюбинський); *Матросе, Матросе, дивися! — Цить!* — *відповів безгучним шепотом Матрос* (І. Микитенко).

Своєрідними є спонування, якими звертаються до свійських тварин: *Вйо!* — *спокійно гукнув на коня* (М. Стельмах); *Ню... Ну-у-у, конику, Ню!* (С. Скляренко); *Гов, гов, бики!* (М. Стельмах); *Гей, соб, волики, соб, сивії!* (М. Коцюбинський).

Емоційно-оцінні слова-речення. Ними виражають безпосередню реакцію на те, що відбувається чи мовиться. Будучи позитивною або негативною, така реакція є водночас і емоційною, і оцінною. Коли у відповідь на запитання *Україна подобається?* (О. Гончар) з уст іноземця зривається напівмимовільна репліка *О!*, то в ній відчутне захоплення, яке свідчить про вкрай загострену почуттєвість (емоційність) мовця і органічно зливу з нею позитивну оцінку. Це підтверджують контекст, інтонація і певний обов'язковий жест. У вигуковій звук і жест невіддільні, злиті. Різні інтонації і супровідні жести стають неодмінними складниками емоційно-оцінних слів-речень, яким, крім відмінностей у функції, властива своєрідність морфологічного вираження, за якою емоційно-оцінні слова-речення умовно поділяють на вигукові та іменникові.

1. Емоційно-оцінні вигукові слова-речення. Звичайно їх вимовляють окличною інтонацією і виражають не тільки вигуками, а й (рідше) їх заміниками — службовими словами в єдності з повнозначними займенниками. Такими словами-реченнями виявляють різне емоційно-оцінне ставлення до певних фактів, зробленого, сказаного кимось, а іноді й самим мовцем. Емоційно-оцінним словам-реченням властиві модально-експресивні значення, бо оформлювачами їх слугують вигуки, які, будучи виразниками афектів, емоцій та волевиявлень, не мають предметного значення і тому об'єктивно невіддільні від інтонації, міміки і жестів. На модально-експресивні значення вигуків у писемному мовленні вказують, зокрема, авторські слова, ремарки і розділові знаки: *А-а!* — *каже вона протягом* (І. Микитенко); *Ага!* — *багатозначно протягує бандит* (М. Стельмах); *Я льотчиком буду... Як Петро ваш...* — *Ага!* — *хихикає Корній* (О. Гончар); *О-Ох!* — *з пільгою зітхнув*

Макар Іванович (М. Коцюбинський); *Хм! Куди загнув! — сердито і насмішкливо чмигнув Свирид Яковлевич (М. Стельмах); Е-е! — скептично протягла Аніка (М. Коцюбинський); Йон сильним рухом скинув її з воза і поторохкотів далі... — Уу! — посварилась наздогін йому кулаком Гашица (М. Коцюбинський).*

В усному мовленні на емоційно-оцінне значення таких вигуків може нашаровуватись психічно-емоційний відтінок страху, болю, погрози, сумніву, нерішучості, вагання, недовіри, двозначного натяку, обурення, досади, докору, невдоволення, гніву, іронії, насмішки, зловтіхи, подиву, захвату тощо: *Хто там? — ліниво-зневажливо запитав, хоча добре бачив, хто не голосував. — А-а... — І оте зневажливе «а-а» багато чого сказало Яремчукові (В. Більшак); Глянь, де вода! — Ого-го! Далеченько (О. Гончар); Де ж це Віталік? Хм!.. (О. Гончар); Сафрон Варчук! — здивовано промовив Тимофій. — Тьху! Куди його чорти несуть проти ночі? (М. Стельмах); Узявши таку височінь, мати аж ойкає — Ой Боже! (О. Гончар); Е-е! — Не будь нас з Григорієм, ніхто б тої науки в Харкові й не нюхав (О. Довженко); По району? — здивувався Дмитро. — По області. — Ого! (М. Стельмах); Пхе! Звідкіль ти такий розумний взявся? (М. Коцюбинський); Коли б я був одної з вами думки, я б зараз кинув службу, — змішався Рудик, — Ф'ю-ф'ю-ф'ю! — засміявся Савченко (М. Стельмах).*

До вигуків слів-речень належать і деякі усталені поєднання слів, функціонально близькі до вигуків. Емоційну оцінку і органічно пов'язану з нею модальність (сумнів, невдоволення, здивування, рішучість тощо) такі слова-речення передають чіткіше, ніж звичайні вигуки, бо цьому сприяє поширеність їхньої структури: *Ах он як! Розумію (О. Довженко); Що се ви, кумо? Господь з вами! Моя дочка удовиця, її люди трапляються (М. Коцюбинський); Йон і Маріца заперечили. Ні, вони не додивлялися, чи є в неї хвіст. — Отож й ба! А се перше діло: без хвоста відьма не буває... (М. Коцюбинський); Олександра не витримала: — Отсе, господи! Точать мою душу, як той шашіль! (М. Коцюбинський); Оце тобі маєш! Тримайся, тримайся з нею [скринею], а то зразу комусь і продав (М. Стельмах); Хай йому цур! — сплюнув Семен (М. Коцюбинський).*

2. Емоційно-оцінні іменникові слова-речення. Такі одиниці виражені формою іменника в називному відмінку, рідше — іменника із залежним від нього прикметником чи займенником, сповнені виразної експресії і мають оклично-оцінну інтонацію. На відміну від номінативних речень, вони не позначають самого по собі буття, існування, предмета, явища. Їхня функція — показати ставлення мовця до ситуації, що склалась, або до чийого-небудь висловлювання, дати сприйманому певну емоційну оцінку. Комунікативна сутність таких слів-речень зумовлена конкретною обстановкою розмови або контекстом сусідніх речень, знаходить відтворення в самих словах-реченнях: *Молодість! — Іван Васильович теплим поглядом дивиться на Сніженка і Недрежного (М. Стельмах); Красота, — тихо промовив Жердяга. Чого ж ще кращого треба? (С. Скляренко); Оце життя! Щодуху мчать — їм весело, буксують — їм весело теж... (О. Гончар); Яка краса! — тихо вигукнула мати (О. Гончар); Прокляття! Воевода Острозький, напевно ж, про це й не відає (І. Ле); Злидні прокляті! — тихо сичить Карпо і люто запускає грабки в овес (М. Стельмах).*

Іменникові слова-речення цього типу слугують засобом вираження узагальненої емоційної оцінки подій і вчинків людей. Пор.: *Боягузи! — рипів зубами генерал. — Батьківщина гине, а вони... Сволота! (С. Скляренко)* — словом-реченням у цьому контексті є тільки *Сволота!*, тоді як *Боягузи!* становить двоскладне неповне речення: в ньому наявний присудок, але випущено підмет (це «бунтівні» солдати денікінської армії), зрозумілий із контексту. Таке тлумачення обґрунтоване граматично: в неповному реченні присудок стоїть у тому самому числі, що й неназваний підмет (в одинині збіг був би і в роді), а в слові-реченні такого узгодження немає, що також посилює узагальненість емоційної оцінки. Емоційно-оцінні неповні речення наявні і в таких прикладах: *Весела дівчина. — Вогонь! (С. Чорнобривець); Вона нас, спасибі їй, не забуває, — сміється Федір. — Погань! — гаркнула баба (Панас Мирний).*

Етикетні слова-речення. До них належать однослівні, рідше дво- і кількаслівні синтаксично нечленовані конструкції, які становлять традиційні загальноприйняті формули вітання, прощання, вибачення, подяки,

прохання, запрошення, побажання успіхів, щастя тощо, якщо вони не є еліптичними конструкціями. До слів-речень їх зараховують умовно: ними нічого не стверджують і не заперечують, а здебільшого виражають експресивно-модальну оцінку чийого-небудь висловлення. Це тільки вияв певного ставлення мовця до особи (осіб). Часто особу називають, і тоді слова-речення сполучаються зі звертанням, утворюючи з ним одну звертальну конструкцію. Підставою для визнання таких утворень словами-реченнями є їхня здатність виражати ставлення до особи і нерозкладність синтаксичної будови, відсутність у ній членів речення: *Здрастуйте, діду, — почувлися дзвінки дитячі голоси. — Здрастуйте!* (О. Довженко); *Дмитре! Агий на тебе! Здоров!* — тиче короткі пальці приземкуватий червоний Варивон і регоче (М. Стельмах); *Добридень, Замфіре* (М. Коцюбинський); *А! Моє шанування!* (А. Головка); *Ну, то бувай, — сказав Харитон, простягаючи руку* (І. Микитенко); *До побачення, дорогесенька* (О. Довженко); *Спасибі, друже. Проща-а-ай!* — доноситься з тайги голос Степана Глушача (О. Довженко); *Мерсі...* — сухо відповів (О. Довженко); *Прошу,* — підкреслено невдоволено відповів Вурм (О. Довженко); *Будь ласка...* — улесливо обізвався один з полковників (О. Довженко); *Щастя тобі!* (А. Головка).

Отже, слова-речення різних типів становлять особливі, семантично усталені, стислі, синтаксично нечленореченнєві мовні одиниці, якими висловлюють різноманітні модально-логічні значення ствердження, заперечення, спонукання та ін. Вони примножують виражальні засоби мовлення, структурно їх урізноманітнюють і функціонально збагачують.

6.2. Незакінчені та перервані речення

Комунікативні одиниці, особливо в уснорозмовному мовленні, можуть мати незавершену семантику, незакінчену синтаксичну будову та неповне, своєрідне інтонаційне оформлення. До таких одиниць належать неза-

кінчені та перервані речення. З огляду на неповноту вияву в них основних реченнєвих ознак термін «речення» до таких комунікативних одиниць застосовують умовно.

Незакінчене речення — початкова частина простого, складноспряданого чи складнопідрядного речення, що вживається як репліка не має внутрішньої структурної організації речення.

Грамаптичне оформлення їх багатоваріантне й різноманітне, тому лише умовно піддається власне синтаксичному опису, бо серед незакінчених речень не просто розмежувати явища типові і менш типові, рідше простежувані, епізодичні. Незакінчені речення здебільшого фрагментарні, малослівні, не підлягають аналізу за членами речення. Зміст і побудова таких структур органічно пов'язані з властивою їм функцією. Джерелом цих утворень є певний емоційний стан мовця, його волевиявлення за певних життєвих ситуацій, переживання й оцінка, міркування, наміри тощо.

Найбільш виразні, лексично та інтонаційно самостійні такі незакінчені речення, що мають у своєму складі повнозначні слова. Однак їх не можна вважати членами реченнями, бо вони становлять обірваний його склад. Незакінчені речення здебільшого сформовані з повнозначного слова (слів), іноді доповненого службовим: *А Гонти нащо? А Залізник? До Гонти сама... сама писала: — Коли, каже...* (Т. Шевченко); *Так було кілька день. Од середи до суботи. А в суботу...* (А. Головка); *Ну, якби не стримався!* — пригрозив старшина. *Я б тобі...* (О. Гончар); *Один пішов шукати другої голови, а тепер...* — *Піду батька шукати,* — вимовив чітко й переконливо (С. Скляренко); *Як же оце ви... перше...* — не договорив старшина, здивованим поглядом окидаючи Андрія (М. Коцюбинський); *Югині накажи, щоб завтра забігла, і не сама, а з Андрієм. Тільки хай добре закутає його. Бо ті молоді матері...* (М. Стельмах); *Вона [Батьківщина] послала їх на Дунай не для того, щоб вмирали, а для того, щоб...* (О. Гончар).

Незакінчені речення виникають унаслідок *апосіопези* (грец. *aposiōpēsis* — мовчання) — умовчання, недовисловлення певних елементів (елементу) думки, зумовленого конкретною комунікативною причиною і потребою. Сфера функціонування незакінчених речень стилістично обмежена. Їх практично не використовують

в офіційно-діловому стилі і тільки епізодично вживають у науковому. Найбільш звичні вони в розмовно-побутовій сфері і деяких жанрах художнього стилю. Незакінченість (і перерваність) на письмі позначають трьома крапками, а в усному мовленні — своєрідною паузою й особливою інтонацією.

Здебільшого незакінчені речення є ознакою мовлення схвилюваного, почуттєво напруженого. За їх допомогою часто оформляють найдраматичніші уривки в художніх творах, зображують найгостріші ситуації: *Отут з муштри виглядала. Отут розмовляла, а там... а там... сину, сину! — Та й не показала (Т. Шевченко); Я не Ганна, Не наймичка. Я... Та й оніміла (Т. Шевченко); Нехай сьогодні командує комендант, а завтра... (С. Скляренко); Яке там у тебе важливе діло було? — Та... — зам'явся Степан; За наш став я пробував сперечатися, але... (М. Стельмах).*

Причиною недомовленості може бути те, що замовчувані факти здебільшого зрозумілі співрозмовникам. У таких випадках апосіопеза нерідко дає змогу уникнути тих слів, які могли б викликати в учасників розмови небажані асоціації, почуття, враження: *Іди, Варивоне, подаль. Не мозоль очей. І без тебе... (М. Стельмах); Куди мені приткнутися?... Коли б не нога... — Я подумав... (М. Стельмах); Ще де та череда, а вони... (І. Микитенко).*

Незакінчені речення часто формуються під впливом моральних, етичних і естетичних мотивів, коли, наприклад, потрібно уникнути надто ясного висловлення, грубої лайки, а також слів, пов'язаних із непристойними уявленнями, тощо: *І вперше в ту ніч думала за нього — хворого. Навіть хотілось, щоб швидше... (А. Голловко); Ти того... Кинь натякати. Бо я... (І. Рябокляч); Грицькові менше я вірю, та й про нього недобрі чутки пішли, що з Федорою... (М. Стельмах); Ах ти ж... — вискочив з саней і рвонув гарпника з руки Карпа (М. Стельмах); Ет, все те дурниця... бабські вигадки. А чи дивились ви, чи є в неї тес... — Що таке тес? — звирілась на нього образлива жінка. — Ну, що тес... звісно, без чого відьма не буває... хвіст (М. Коцюбинський).*

У творах художньої літератури незакінчені речення можуть бути використані з метою характеристики персонажів або дійових осіб (у драматичних творах), на-

приклад для того, щоб показати безініціативність персонажів, відсутність у них рис діяльної, енергійної, волевої людини. Наприклад, у новелі М. Коцюбинського «Коні не винні» майже всі репліки Ліди — це типові конструкції з умовчанням: *Я думаю, що... — прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головоку мадонни; Безумовно, мені здається, що батько...; Я була певна, що...; Щодо мене, то я...; Ти не тривожся, тату, але...; Але, тату, мені здається, що я...*

Іноді незакінчені речення виникають унаслідок психічної перенапруги мовця, глибокої схвилюваності, збентеження, тривоги, гострого дорікання комусь або самому собі за вчинене: *Отак ви сієте, вражі діти! Отак наше добро переводите? Отак... — він захлинався від гніву і тугих клубків слів (М. Стельмах); Прощай, сину. Нехай тебе доля боронить від лихого. Хай... — раптом Дмитрові перехопило дух, він вже не міг дивитись на бліде обличчя сина (М. Стельмах); Ну, пора мені. Ех ти... — Макар Іванович здвиг плечима й сердито подер відкритку на дрібненькі шматочки (М. Коцюбинський).*

Незакінченими реченнями мовець може виражати намагання ухилитись від прямої відповіді: *Чому б це я не зробив?... — То таке діло... — Дмитре Івановичу, ви хитруєте, з чимось криєтесь (М. Стельмах).* Інколи замовчуване однією особою розкриває репліка іншої: *Та не так-то й дорого, — зам'ялась. — Але... — В поличку тра влазити, — докінчив Дмитро (М. Стельмах).*

Кількісно значну групу незакінчених речень становлять синтаксичні одиниці, утворені під впливом зовнішніх, незалежних від оповідача причин. Такі речення називають *перерваними*, *обірваними*: мовець до кінця не висловлює своєї думки, бо його мовлення хтось свідомо перериває чи людина припиняє говорити через фізичний або психічний стан: *Луги Соболевського поділити, поле поділити, ліс наш, Лош наша. Ге-ге, не буде діла. У дев'ятсот п'ятому... — Знаю!.. — перебив Дмитро (О. Десняк); І таке моє слово, Югину: коли кріпко любиш нас — вийди за Дмитра. — Тату... — Не перебаранчай (М. Стельмах); Йон заглянув у глиб і охолов, побачивши Гашицу. — Та це я... вона... — белькотав парубок, але батько не дав йому скінчити, потяг його в сін*

і причинив двері (М. Коцюбинський); А тобі що? Ти мені з ним гляди, не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то... — Але він не скінчив: саме в той момент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти горщик з печі, з-за пазухи висунулась в неї книжка і впала додола. Андрій перевів здивований погляд на Маланку (М. Коцюбинський); Так би й давно... — не докінчив патруль: розвідницький кинджал з розмаху нахилив його до землі (М. Стельмах).

Іноді незакінчені речення можна об'єднати в одному повному: *Офіцери вмиль оточили солдатів: — Говоріть перед смертю, що ви мали сказати. — Ми... — Хто ми?! — ...звірені вам збройні сили Німеччини дізналися... — Від кого? — ...від українських більшовиків про революцію в Німеччині (О. Десняк).*

Отже, незакінчені й перервані речення — це такі висловлювання-репліки, які з різних причин не стали реченнями. Проте і в цьому випадку вони привертають увагу слухача або читача до певних явищ, натякають на що-небудь, наповнюють мовлення своєрідною модальністю, емоцією, через що функціонують не менш повноцінно, ніж речення й слова-речення.

6.3. Звертання-речення

Крім звичайних звертань, які перебувають поза реченням і не становлять окремих і самодостатніх комунікативних одиниць, у сучасній мові, особливо в її розмовно-побутовому стилі, нерідко простежуються звертання, які комунікативно сприймаються на рівні речення, специфічно виконуючи його функцію.

Звертання-речення (вокативні (лат. *vocativus* — кличний відмінок) **речення**) — різновид синтаксичних конструкцій, що складаються тільки з іменника чи субстантивованого слова у кличному відмінку і вимовляються з особливою звертальною інтонацією.

Уперше звертання-речення окреслив О. Шахматов, який запровадив термін «вокативні речення», вважаючи їх односкладними структурами. Підставою для цього є те, що в них головним і єдиним членом речення є звертання, ім'я особи, до якої звернене мовлення, якщо це

ім'я вимовлене з особливою інтонацією, що викликає складне уявлення, в центрі якого стоїть ця особа. В цій думці може бути виражений жаль, докір, закид, обурення тощо.

За морфологічним оформленням звертання-речення збігаються з непоширеними і поширеними звертаннями. **Непоширене звертання-речення** представлене лише іменем особи, рідше — кличкою тварин або назвою неістоти у формі кличного (найчастіше) або називного відмінка. **У поширених звертаннях-реченнях** також наявне пояснювальне слово (слова), яке привносить додаткову емоцію у вокативний вислів. Основним змістом слугує спонукання, адресоване, як правило, особі, до якої звертаються. Цей зміст багатший від змісту звертання, бо «приховано» і нерозчленовано виражає певну думку-почуття, яка супроводить звертання до особи і зрозуміла із ситуації (в усному мовленні) або контексту (в писемному), а також зі спільної теми, яку розкриває конситуація і поза якою немислиме функціонування звертань-речень. Передаваний ними зміст завжди модально й емоційно забарвлений і виявляється у своєрідній інтонації, яка не повністю збігається з інтонацією звичайного звертання, бо передає ширше значення і складніше уявлення. Порівняно зі звичайним звертанням у структурі речення звертання-речення залежно від інтонування в кожному конкретному випадку мовленнєвої комунікації може передавати звертання і пересторогу, звертання і докір, звертання і пораду, звертання і прохання, наказ тощо. Звертаючись, наприклад, на прізвисько до учня під час уроку, вчитель в одних випадках пропонує йому, не вдаючись при цьому до інших слів, іти відповідати до дошки, в інших — записати приклад на дошці, ще в інших — наказує уважно слухати товариша, застерігає його від чогось, попереджає або докоряє йому. Усі ці й подібні думки, спонукання та емоційні реакції, які долучаються до звертання, зрозумілі всьому класові й учневі, якому адресоване звертання, бо щоразу передаються за допомогою відповідної інтонації. Допоміжними засобами слугують конкретна обстановка мовлення, в т. ч. спільний досвід мовців, виразнювальний супровідний жест і мімічний рух.

У писемному мовленні інтонація, міміко-жестові засоби, як і характеристика емоційного стану мовця, докладаються до опису певної життєвої ситуації, у відтворенні якої і полягає функція контексту: *Люборацький!* — гукнув учитель. Антосьо піднявся на ноги і стоїть, ні живий, ні мертвий; Став Антосьо ще й на коліна, та й думає собі: щоб був знав, не прийшов би; хай би склачили. Ковінський не боїться, що склучать. Як підходить учитель. — *Люборацький!* — гука. Встав Антосьо (А. Свидницький). Подібні звертання-речення простежуються в різноманітних життєвих ситуаціях: *Паленим димом пройнято нічне повітря. Снаряди смертельно білим блиском розщеплюються на стінах. Провалюються крізь дахи. Осколки глухо гуркочуть по блясі — наче домовики ходять, — зауважив хтось. — Хома зухвало задирає голову до гори. — Гей ви, нехрещені!.. Ніж там гуркотіти, ходіть-но сюди!.. На рукопаш!.. — Хасцький!* — прикрикує Іван Антонович. — Далі просувається мовчки (О. Гончар); Відчинивши двері до ванькирчика, він крикнув: — *Федьку!*.. — Федько, хлопець років шістнадцяти, вийшов з ванькирчика і став до каси (М. Коцюбинський); *Марто!* — загрозливо озвався з порога Варчук. І дівчина злякано метнулася вбік (М. Стельмах).

За змістом і функцією розрізняють такі основні групи звертань-речень:

1. Спонукально-кличні звертання-речення. До цієї групи належать речення з різноманітною семантикою. Ними мовці виражають:

— заклик, вимогу, кликання, прохання зреагувати на звернення, зробити що-небудь, розповісти про щось, пояснити тощо: *Збоку, з гущавини садка, її зупиняє сторожкий, стримано-владний голос: — Лукіє!* (О. Гончар); *Заходить [пан] у чорну пекарню, пхає рукою двері й кричить: — Марино! — Нікого. — Олено!* (М. Коцюбинський); *Кость!* — гукають з гурту. Кость злякано кидає нашвидку Насті: — *Хай розкажу після* (С. Васильченко); *Із-за другого боку школи вискочив Петро, радісний, схвилюваний, мов зовсім не той. — Товариші! — Що таке? — сухо спитали його* (С. Васильченко); *Лушня постояв-постояв та знову підійшов до вікна. — Чіпко! Чіпко!* — Чіпка лежить на полу, мовчить (Панас Мирний);

— попередження, заборону, наказ тощо: *Батько підіймає рушницю. Секунда, і станеться злочин. Дівчина кидається до батька і повисає на зброї з криком: — Батьку...* (О. Довженко); *Пиши, Прісько, розписку. Вона в мене всю бухгалтерію веде влітку, — хвалиться Дмитрові. — Так пише, так пише, що й волосний писар так не утнув би, і вчиться добре в цьому, як його... технікумі. — Тату!* — перебиває його Пріська (М. Стельмах).

Окрему групу становлять одиничні й розгорнуті, давніші й сучасні звертання-речення, адресовані колективі і певній групі осіб. Це усталені в мові офіційні звертальні формули, якими звичайно починають виступи, промови, доповіді, звіти та ін.: *Мої панове, сусіди і добродії!..* — *Тихо! Тихо! Пст!* — загомоніло кругом і втихло. — *Леон говорив далі* (І. Франко); *Поправивши на голові скривавлений завіт, він мовив до людей хороше, просте слово: — Миряни!* — *Шарудіння й ледве чутний поважливий гомін раптово вищушли* (О. Ільченко); *Товариші!* — гукнув Іванов. Йому треба було зіп'ятись на щось, але поруч була лише діжка (Ю. Смолич).

Звертання-речення може бути адресоване тваринам, особливо свійським, найчастіше слугуючи мовним засобом впливу на них, сигналом. Основна функція таких утворень — спонукальна. Проявляється вона в інтонації: *Грицько таки забіг уперед. Бичок став і, мотаючи головою, грізно подивився на його. — Бицю! Бицю!* — кликнув той. — *Бичок товсто загув, мов сердито гримнув — не лізь! — і наставив молоді різки. — Бицю!* — роздався біля бичка голос Івасів. Бичок повернує голову (Панас Мирний); *Лиско!* — гукнув Чіпка. — *Лиска підведе, нехотя, голову, подивиться на Чіпку і знову кладе її на ноги...* (Панас Мирний).

2. Емоційно-оцінні звертання-речення. Крім основної функції звернення до особи, звертання-речення можуть виражати внутрішні переживання мовця. Вони завжди містять додатковий відтінок — співчуття, захоплення, подиву, наполегливого прохання, невдоволення, докору, обурення, перестороги, відчаю та ін.: *Катя молилась за батька, за маму, за Олю-сестричку, коли ззаду шепнув хтось їй одне тільки знайоме слово: — Серденько!* (О. Ільченко); *Дід простяг руки, обмацав Гапочку й помалу притулив до своїх грудей. — Моя*

дитинонько!.. — Галочка відчула, як їй на руки рясно-рясно стали падати холодні дідові сльози (Ю. Яновський).

Різноманітні реакції мовців і внутрішні переживання (радість, любов, ніжне ставлення, гнів, ненависть, переляк, здивування, збентеження тощо), сконцентровані у звертанні, можуть бути посилені інтонацією, ситуацією чи контекстом: *Марко!! З тюрми! (С. Васильченко); Хватить пекти мені очі своїм добром. Було, та загуло, сину. — Сину! — Дмитро почув таке тоскне зітхання, що мимоволі й сам зітхнув (М. Стельмах); Ось воно, його довгождана щастя, стоїть перед ним... Югимо! — задихаючись, дивиться на задумане обличчя і нічого від хвилювання не може сказати (М. Стельмах); Але Дмитрик випручується з обіймів і кидається далі. Він усе зрозумів, і страшна безнадійність обняла його серце. — Матінко моя!.. — кричить він. — Матінко!.. (М. Коцюбинський); ...в куцах зупинився Андрій з пістолям в руці. — Тату! — більше нічого не промовляє, біжить і опускається на землю біля батька (М. Стельмах).*

Експресії звертання-речення набувають тоді, коли їх повторюють, супроводять вигуком або часткою: *Кинувся Архип у сина до Хоми. — Хомо! — Нема Хоми. — Хомо-о!!! — Хома тікав, мов загнана звіринка (О. Довженко); Діду, агов! — розриваючи ті чари, гукаємо з синею мужніми голосами (С. Васильченко); Потім, неприємно, він знов полинув додому, але вже не міг наблизитись. — Гей, гей, Уляно!.. — гукнув він до своїх рідних (О. Довженко).*

Звернення до особи і пов'язані з ним емоції можуть бути виражені різнофункціональними звертаннями-реченнями, як, наприклад, у такій драматичній ситуації: *Перед тим як вистрілити в зрадника, Глушка раптом промовляє одне слово таким тоном, наче в останню фатальну мить він скинув з себе пістолет: — Вася... І вистрілив. — Мамо... — прошепотіли тихо вуста. — Ходяков падає мертвий (О. Довженко).*

Можливе паралельно-однорідне функціонування кількох звертань-речень: *Валя! Кость! Вітя! — розставляє широченно руки, мов їх усіх хоче обійняти (С. Васильченко).*

У формі звертань-речень іноді здійснюють короткочасний обмін репліками на початку зустрічі, яка для співрозмовників виявилась несподіваною, жаданою і відбувається за драматичних умов, на початку або в процесі розмови осіб, котрі виявляють взаємну прихильність, сердечність чи безжурність, грайливість чи іронію: *Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим на берег і кинувся до ніг батькові. — Батьку мій! — Синку, Максиме! — Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми (І. Франко); У коридорі почувся кроки. Пимон жадібно стежив за дверима. Ось вони розчинились. Увійшла жінка з дівчинкою. Нерішучі і зніяковілі, вони спинилися біля порога, розглядаючи солдатів. Пимон, не витримавши, гукнув: — Танюшо! Томо! Рідні мої! — і цей голос погасив у них боязкість. — Тату! Тату! — і дівчина метнулась до батька, вся сяючи від щастя і нестримної радості (П. Панч); О к-с а н а. Козаче мій!.. Я р е м а. Козачко моя! (Ю. Яновський).*

Іноді різноособові звертання адресовані кільком особам: *Згодом він уже бігає. Дослухається, чи не стогне знову Палазя. Бідна донечко... — Сестра! — лине чийсь голос. — Докторе! — долучається другий (Ю. Яновський).*

Звертання-речення мають не тільки обмежене морфологічне вираження (кличний і називний відмінки), а й лексичне. Хоча їхню функцію може виконувати будь-який іменник із матеріальним значенням (і навіть деякі типи абстрактних іменників у сполученні з прикметником чи займенником: *Красо моя! Щастя моє миле!* — у мовленні закоханих та ін.), однак цілком природні і тому часто простежувані звертання-речення виражаються дуже вузькою групою слів. Це — власні назви людей: на ім'я, ім'я і по батькові, тільки по батькові, на прізвище, прізвисько; назви спорідненості і свояцтва, часто в суфіксальному обрамленні: *мати, батько, тато, син, дочка, брат, сестра, дід, баба, внук, правнук; чоловік, жінка, дружина, дядько, тітка, зять, теща, свекруха, тесть, племінник, невістка.*

Звертання-речення є еквівалентами (замінниками) речень, такими синтаксичними одиницями, які перебувають поза межами двоскладних і односкладних

речень. Наявну у звертаннях-реченнях форму кличного або називного відмінка не можна вважати ні підметом (присудком) двоскладного речення, ні головним членом односкладного. Тільки дуже умовно, зважаючи на певну розчленованість думки, почуттєвості, що їх виражають звертання-речення, вони можуть наближатися до речень двоскладних або односкладних, виразно не переходячи до котроїсь групи реченнєвих конструкцій.

Запитання. Завдання

1. Визначте семантичні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні і функціональні особливості синтаксично нечленованих одиниць.
2. Яку роль у розумінні змісту слів-речень відіграють контекст, конкретна мовленнєва ситуація та інтонація? Наведіть приклади і поясніть.
3. Охарактеризуйте кожен із різновидів слів-речень.
4. Дайте визначення і наведіть приклади незакінчених та перерваних речень. Яку функціонально-стилістичну роль вони виконують у мовленні.
5. Розкрийте специфіку звертань-речень порівняно зі звичайними звертаннями. Яку семантику можуть мати ці синтаксичні одиниці? Яка їх стилістична функція?

7.

Текст. Абзац.

Пряме й непряме мовлення

Синтаксичною і комунікативною одиницею найвищого порядку є текст, який зазвичай містить повноцінне повідомлення і побудові якого підпорядковані всі одиниці мови. Текст має внутрішнє членування на абзаци, якими передається розгалужена й відносно закінчена думка. У тексті знаходять вияв різні типи мовлення — розповідь, опис, роздум; можуть бути відображені висловлювання мовців у прямій чи непрякій формі.

7.1. Текст. Абзац

Текстуальність репрезентує сконденсований вияв мовлення, його логічну диференційованість, різноманітність і сполучуваність, відповідність/невідповідність певним життєвим реаліям. Потреба в текстовому оформленні та виявленні думок і почуттів зумовлена потребою мовців у словесно розгалуженому контактуванні з іншими або — у деяких особливих випадках — із самим собою (т. зв. внутрішнє мовлення).

Текст (лат. *textum* — побудова, зв'язок, сплетіння) — писемний чи усний мовленнєвий масив, переважно багатослівна семантична і граматична єдність, яка утворюється певною кількістю речень, абзаців і який властива зв'язність, цілісність, змістова завершеність.

Найменшим текстом є навіть поєднання двох повнозначних слів, які різняться семантично і об'єднані граматично й синтаксично. Водночас мінімальним текстом не можна вважати сполучення слів, узяті поза реченням, і таке, що виражає одне поняття: *Тихий океан, Російська Федерація, Борис Грінченко, теревені правити, почнемо працювати, заспівати заспіваю* та ін.

Тексти обсягом в кілька речень членуються на абзаци.

Абзац (нім. *Absatz* — перерва, пауза, відступ) — частина тексту (чи весь текст) від одного відступу до наступного, сформована з одного, частіше з кількох чи багатьох речень, які становлять відносно завершене семантичне й граматичне ціле.

Основи лінгвістичних знань про абзац заклав О. Пешковський, який вважав, що абзаци розмежовуються тільки надмірно подовженою паузою.

Абзац у синтаксисі є засобом виділення значеннєво важливих відрізків тексту і його побудови. Це одиниця композиційного членування мовлення. Абзац найчастіше репрезентує частину тексту, хоча може містити і весь текст, позначений єдністю і завершеністю змісту.

Синтаксична структура, семантика і стилістичні функції абзацу й тексту зазвичай ширші й різноманітніші, ніж це властиво реченням (також і реченням складним, які граматично й лексично найбільш розгалужені).

Повністю вмотивованого й чіткого розмежування текстів і абзаців немає, практично й бути не може, бо властиві їм ознаки багато в чому збігаються. Абзац як окремий текст або певна складова тексту може слугувати засобом:

— увиразнення, актуалізації, підсилення комунікативно важливих фрагментів тексту;

— логічного й комунікативного членування висловлення, основу якого становить узагальнення чи конкретизація, подрібнення значних за обсягом відрізків мовлення;

— найбільш природної і доцільної ритмізації мовлення, його інтонаційного оформлення;

— індивідуалізації творчої манери, стилю автора.

Текст у широкому розумінні — це будь-яка послідовність слів у взаємопов'язаних реченнях чи навіть в одному реченні; певна сукупність слів, синтаксично поєднаних на членореченнєвому рівні. У тексті об'ємніше, ніж в абзаці, реалізується семантико-синтаксичний зв'язок між членами речення в реченні, ще більшою мірою між реченнями на основі їхньої сполучуваності, цілісності та змістової єдності.

Визначальною ознакою тексту є його всебічна мовленнєва нормативність, логічність, а в багатьох випадках і образність, метафоричність, синонімічність, пор.: *Він зрадив. — Його пройняла радість. — Ним оволоділа радість* — приклади словесно обмежених текстів, бо в них дуже стисло виявляється послідовність і впорядкованість певних мовних знаків та одиниць.

Спільною ознакою тексту й абзацу є семантико-граматична й стилістична категорія *зв'язність*, що виявляється в системі різноманітних засобів фонетичного, словотвірного, лексичного, граматичного рівнів, чим забезпечується цілісність, логічність і послідовність тексту, його мікро- і макротематична єдність. До засобів зв'язності тексту належать, зокрема, лексичні повтори, синоніми, займенники, співвіднесеність видо-часових форм дієслів, деякі вставні слова, сполучники тощо.

Попри спільні ознаки, текст і абзац різняться деякими формальними і змістовими показниками, зокрема: мінімальний обсяг тексту — двослівний, абзац може формуватися й окремим словом, наприклад:

І чом не живу я, вічна істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу... Втопився... (М. Коцюбинський).

Членування текстів мовлення на абзаци не повинно бути надмірним, бо це може спричинити ефект мозаїчності, строкатості, нестилістичності висловлювання, його невмотивовану динамічність. І, навпаки, об'ємна, надмірна нерозчленованість мовлення на абзаци ускладнює читання і сприймання тексту, зневиразнює його. У членуванні тексту на абзаци потрібно дотримуватися функціональної гармонії.

В оформленні абзаців і текстів завжди простежується розумово-мовленнєва суб'єктивність, індивідуальність

мовлення, свідоме чи інтуїтивне прагнення мовця виділити цілісні за змістом і функціонально своєрідні за певною ознакою (ознаками) частини свого висловлювання, наприклад:

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міради дрібних крапель, мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додола і плывуть, змішані з землею, брудними потоками...

Маленьке сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — і Андрієві, і Маланці, як брудною, розгужалою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й йдуть, чорні, похилі, мокрі, нещасні, немов каліки журавлі, що відбились від свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірі безвісті...

Тьмяно в хатинці. Цідять морок маленькі вікна, хмураються вогкі кутки, гнітять низька стеля, і плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, із цим безупинним спаданням дрібних крапель плывуть і згадки. Як краплі сі — упали й загинули у болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба... (М. Коцюбинський).

У цьому тексті чотири абзаци: у першому описано похмуру, але типову картину осінньої природи і характерний для такої ситуації внутрішній стан людини; у другому — також змальовано негативи осені, а на цьому тлі настрої Андрія і Маланки, які крізь «сіре, заплакане віконце» чутливо спостерігають, «як брудною, розгужалою дорогою йдуть заробітчани». У третьому абзаці на фоні гнітючого інтер'єру автор описує глибоку безнадію, яка оселилася в душах героїв, розвиває думку, розпочату у попередніх абзацах. Четвертий абзац вкрай лаконічний, чотирислівний, завершально-підсумковий. Він є контактним фразовим повтором попереднього абзацу, за допомогою якого автор спонукає читача до роздумів, певної соціальної і внутрішньої психологічної налаштованості.

За умови своєї вмотивованості, доречності та досконалості абзацам і текстам властива семантико-структурна цілісність і функціональна зорієнтованість.

7.2. Пряме, непряме і невласне пряме мовлення. Цитування

Синтаксичній системі української мови властиві особливі засоби реалізації мовлення. Залежно від способу й точності відтворення розрізняють мовлення пряме, непряме і невласне пряме. Цими способами висловлювання передають або мовлення певних осіб без змін у ньому (пряме мовлення), або мовлення іншої особи з певними змінами в його структурі (непряме мовлення): *Куди зникає вночі сонце?* (Павас Мирний) — пряме мовлення і *Чіпка запитає, куди зникає вночі сонце* — непряме.

Пряме мовлення — мовлення певної особи, відтворене в усній чи писемній формі точно, дослівно, без змін.

У цьому мовленні повністю зберігаються лексико-синтаксичні особливості сказаного чи написаного будь-ким: *«Ідея зрошення наших степів не нова, не мені вона належить — належить вона самому народові», — говорив Мурашко наступного вечора своїм приятелям (О. Гончар).*

В обох формах мовлення — усній і, особливо, писемній — пряме мовлення здебільшого супроводиться словами автора, якими називається мовець і позначаються певні особливості його мовлення: *«Послухай, — каже Клим, — ти справді вже глузуєш?» (Л. Глібов).*

Від прямого мовлення істотно відрізняється непряме.

Непряме мовлення — мовлення іншої особи, передане не дослівно, без збереження його форми, а тільки із дотриманням змісту й синтаксичної будови сказаного (написаного).

Пряме мовлення внаслідок перетворення на непряме зазнає певних синтаксичних і лексичних змін, бо мовець пристосовує його до конкретної мовленнєвої ситуації. Внаслідок цього з'являється потреба у використанні певних мовних засобів, зокрема одного з дієслів мовлення — *казати, сказати, говорити, мовити, запитувати, допитуватися, згадати, командувати,*

заперечувати, шепнути, погоджуватися, відповісти тощо, наприклад: Черниш скомандував, щоб бійці піднімались, пор.: «Піднімайтесь!» — скомандував Черниш бійцям (О. Гончар); Всякий, хто гляне, скаже, що Дніпро чудовий, пор.: «Чудовий Дніпро!» — скаже всякий, хто гляне (С. Олійник). Авторські слова можуть мати у своєму складі й інші дієслова: зі значенням певного вияву мислення, мети висловлювання чи емоційного стану мовців — *подумати, засумніватися, згадати, домислити; втішатися, поцікавитися, зрадити, засміятися, зітхнути* та ін.

Якщо в непрямому мовленні займенники й особові форми дієслів добирає сам мовець, то в прямому весь зміст і структура сказаного чи написаного іншою особою не підлягає жодним змінам, залишається в первісно створеній формі: *І мовлять учні, що землю милу повік любить не перестануть.* — непряме мовлення, пор.: *І мовлять учні: «Землю милу повік любить не перестанемо»* (М. Сом).

Перетворення прямого мовлення зі словами автора на непряме в усіх стилях мови призводить до певних синтаксичних змін. Найтиповіші з них такі:

1) просте розповідне речення в непрямому мовленні стає підрядним (підрядною частиною складнопідрядного речення) зі сполучником *що, щоб, хто, кого* та ін., а слова автора утворюють головне речення, пор.: «*Він загинув від власної гармати*», — *похмуро говорив Сагайда* (О. Гончар) і *Сагайда говорив, що він [товариш] загинув від власної гармати*;

2) просте питальне речення з питальним словом стає підрядним реченням з тим самим сполучним словом — *хто, що, куди, коли* та ін. або зі сполучником *чи*: «*Куди ж прямує Україна?*» — *поспитав я з боєм депутата* (З газети) і *З боєм я поспитав депутата про те, куди прямує Україна; «Чи ти справді хочеш зі мною дружити?» — допитувався з тремтінням у голосі Павлик* (Ю. Збанацький) і *Павлик із тремтінням у голосі допитувався, чи я справді хочу з ним дружити* — цим прикладом демонструються очевидні морфологічні й синтаксичні зміни в написаному чи висловленому в усній формі (займенник *ти* замінено займенником *я*, дієслівну форму *хочеш* трансформовано у форму *хочу*; змінився й порядок слів);

3) просте спонукальне речення у формі прямого мовлення стає підрядним зі сполучником *щоб* (найчастіше): «*Іди сюди, до мене*», — *стиха попросив хворий* (П. Загребельний) і *Хворий стиха попросив, щоб я ішов до нього* (з'явився займенник *я*, змінилась дієслівна форма, випущено прислівник *сюди*).

Синтаксичні особливості непрямого мовлення визначає мовець, а не той, кому належить первинне висловлювання у формі прямого. Непряме мовлення, витворене зі змісту й структури прямого, завжди зберігає його семантичну адекватність, сприймається як синтаксично паралельна, заміна форма, але з виразною комунікативно-стилістичною особливістю: непряме мовлення зі словами автора, яких немає у складі прямого, сприймається як більш книжна, офіційна форма висловлювання, частково позбавлена звичної для прямого мовлення емоційності.

Слова автора в складі прямого мовлення — це його коментувальна, роз'яснювально-доповнювальна складова. На відміну від непрямого мовлення, яке формується на основі *гіпотаксису* (грец. *hypo* — під, знизу і *taxis* — розташування) — підрядного зв'язку між реченнями, пряме основане на мовних ресурсах *паратаксису* (грец. *parataxis*, букв. — розміщення поруч) — зв'язку синтаксично самостійних, незалежних і послідовно розміщених частин висловлювання: *Син сказав: «Яка ти, мамо, добра»* — пор. книжність, емоційну нейтральність цього висловлювання у формі складнопідрядного речення і непрямого мовлення: *Син сказав, що його мама добра*. Тільки пряме мовлення зорієнтоване на повне й буквально відтворення мовлення іншої особи (в деяких випадках і свого власного) з усіма його особливостями — граматичними, лексичними, інтонаційними і стилістичними.

На думку деяких мовознавців (І. Кучеренко), за певних умов, особливо, коли в словах автора немає дієслова зі значенням мовлення, а наявне, наприклад, дієслово зі значенням руху, перетворення прямого мовлення зі словами автора на непряме виявляється структурно і стилістично незграбним або зовсім недоречним, навіть неможливим: *У двері постукали.* — *Пора вставати* (М. Стельмах); *Тим часом пронеслося поміж купою:*

«Кармелюк! Кармелюк! Це Кармелюк! Це він! Ось він!» (Марко Вовчок).

Звертання, вигуки, рідше — вставні слова і частки в непрямому мовленні зазвичай випускають: *Коли зайшла мова про Берлін, Роман Блаженко покаркався: «Ой, далеко, браття до нього йти»* (О. Гончар), пор.: *Коли зайшла мова про Берлін, Роман Блаженко покаркався, що далеко до нього йти.*

Особу, яка висловлює своє або передає чуже мовлення, називають *автором*, а особу, яка реалізує мовлення, — *мовцем*. Пряме мовлення завжди діалогічне або, рідше, полілогічне, у якому слова двох чи більше мовців передаються без супровідних слів автора або доповнюються ними. Діалоги, особливо розмовно-побутові, на відміну від монологів, здебільшого експресивні, емоційно напруженіші, бо формуються за таких мовленнєвих ситуацій, які лише іноді почуттєво нейтральні. Крім того, в діалогах широко використовуються зовсім не книжні синтаксичні конструкції — неповні речення, зокрема еліптичні, часто однослівні (*Де? Куди? Звідки? Коли? Чому? Доброго дня! Зі святом Вас!*), слова-речення (*Так, Ні, Невже?, Геть!, Ого!* та ін.), вставні слова, звертання тощо.

Структура діалогів різноманітна. У них можливе використання всього арсеналу наявних у мові засобів.

Позиція слів автора стосовно прямого мовлення триваріантна:

а) слова автора займають постпозицію стосовно прямого мовлення: *«Хіба щось погане приснилося?» — питають мати* (Гр. Тютюнник); *«Закохався я і гину», — каже лицар* (Леся Українка);

б) слова автора перебувають у препозиції щодо прямого мовлення: *Обізвався старий батько: «Чого ждеш, небого»* (Т. Шевченко); *Гукає володар: «Приведіте Самсона — бранця у палати»* (Леся Українка);

в) слова автора, розміщені в інтерпозиції щодо прямого мовлення, мають серединне місце в ньому: *«Голос маю, — каже лицар, — та не тямлю віршування»* (Леся Українка); *«Та-а-к, — зітхнув Дорош. — Все можуть зробити людські руки, коли захочуть»* (Гр. Тютюнник).

Пряме й непряме мовлення та слова автора в прямому мовленні позначені певною інтонаційною своєрідністю. Інтонація кожного речення прямого мовлення —

це інтонація речення розповідного, питального, спонукального або окличного (розповідно-окличного, питально-окличного, спонукально-окличного). Інтонація слів автора в усіх можливих випадках є тільки розповідною. Її відтінкові особливості залежать від місця слів автора (препозиції, інтерпозиції, постпозиції) стосовно прямого мовлення:

— перед прямим мовленням слова автора вимовляють з попереджувальною паузою, яка вказує на незавершеність думки за відсутності прямого мовлення;

— після прямого мовлення слова автора вимовляють прискорено і з незначним зниженням голосу; після них витримують паузу, характерну для кінця розповідного речення;

— слова автора, які вжито всередині прямого мовлення, вимовляють або з інтонацією, властивою вставним словам, або зі зниженням голосу й попереджувальною паузою після слів автора перед продовженням прямого мовлення.

Оформлення прямого мовлення на письмі визначається особливими правилами пунктуації:

1. Пряме мовлення завжди беруть у лапки, а також виділяють двокрапкою або тире.

2. Двокрапку ставлять після слів автора перед прямим мовленням. Перше слово прямого мовлення починається з великої літери: *Син казав: «Клянусь тобі я боронити рідний край!»* (В. Сосюра); *І тихо-тихесенько я промовляла: «Сон літньої ночі, мені тебе жаль»* (Леся Українка).

3. Після прямого мовлення перед словами автора ставлять кому (знак питання, знак оклику або три крапки) і тире. Слова автора починаються з малої літери: *«Будеш командиром танкової бригади», — сказали* (Ю. Збанацький); *«Хто ще хоче говорити?» — запитала Катя* (В. Собко); *«Ідіть сюди!» — наказав командир* (В. Собко); *«Аркадій... заспокойся, Аркадій»... — благала Софія Петрівна* (М. Коцюбинський).

4. Якщо слова автора розривають пряме мовлення, то можливі три варіанти вживання розділових знаків:

а) слова автора розділяють пряме мовлення, яке становить одне речення; в такому разі їх виділяють з обох боків комою і тире: *«Опізнився, небораче, — одказав земляк йому, — хто кохав життя ледаче, непереливки тому»* (Л. Глібов);

б) пряме мовлення, яке розділяють словами автора, становить два чи більше речень; у такому випадку після першої частини прямого мовлення ставлять кому (знак питання чи знак оклику) і тире, а після слів автора — крапку і тире. Пряме мовлення після слів автора починається з великої літери, лапки ставлять тільки на початку і в кінці прямого мовлення: *«А ми здавна альпіністи, товаришу Хасцький, — сказав Воронцов, крокуючи поруч з бійцем. — Ми альпіністи з часів Суворова»* (О. Гончар); *«А що, дітки? — питає бабуся. — Чого прийшли, мої соколята?..»*; *«Помилуйте! — йому Ягнятко каже. — На світі я ще й году не прожив»* (Л. Глібов);

в) у словах автора, які розміщені всередині прямого мовлення, вказано, що пряме мовлення продовжуватиметься; після слів автора пишеться двокрапка й тире, другу частину прямого мовлення починають із великої літери: *«Ну що, покатами тебе на літаку? — запитав Михайло брата і, побачивши благальні очі Андрія, сказав: — Тобі не можна, малий іще»* (О. Копиленко); *«Він мене так розглядає, ніби прижиряє, яким я буду в бою! — подумав Черниш і додав: — Чудово»* (О. Гончар).

Існує ще один спосіб передавання чужого мовлення — невласне пряме мовлення, в якому поєднуються певні особливості прямого й непрямого. Воно характерне переважно для художнього стилю і деяких жанрів публіцистичного.

Невласне пряме мовлення — чуже мовлення, яке вводиться в авторський текст зі збереженням певних особливостей живого, прямого мовлення персонажа (без цитування і специфічної пунктуації, характерної для прямого мовлення).

У такий спосіб часто передають монологи-роздуми, оповіді осіб, про яких що-небудь мовиться. У невласне пряму мовленні широко представлені такі синтаксичні структури, як речення питальні, окличні, неповні, еліптичні, незакінчені та обірвані частини речення, слова-речення, інші експресивні конструкції тощо: *«Степан вийшов на галявину. Боже, та це ж тут він у дитинстві пас худобу! І одного разу довго-довго шукав оту прокляту Маньку, що завжди кудись забігала. Гей-гей, скільки ж це часу збігло? І не порахуєш... Усього було: робфак, Оксана, війна, шпиталь... Сте-*

пан зітхнув і присів на горбок (П. Автомонов) — у цьому прикладі займенник *я*, котрий був би вжитий у прямому мовленні, замінено займенником *він*; бракує звичного оформлення слів автора, немає дієслова *сказав* чи *промовив*; увесь інший текст (крім кінцевих речень — *Степан зітхнув...*) є типовим виявом прямого мовлення.

Особливий різновид прямого мовлення становлять цитати.

Цитата (нім. *Zitat*, від лат. *cito* — приводжу, проголошую) — дослівно використаний уривок писемного чи усного мовлення іншої особи.

Нею без найменших змін передають думки, висловлені іншим мовцем: *«Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може й сам викликати поваги до себе»* (О. Гончар).

Якщо цитата є частиною речення, його продовженням, то її пишуть з малої літери: *Справжнє, глибоке, «досконале знання рідної мови є однією з необхідних умов активної і всебічної участі в багатогранному житті народу»* (М. Жовтобрюх); *Один з відомих сучасних лінгвістів писав про те, що «без мови не може бути справжнього людського розуму»* (Л. Успенський), пор. оформлення цієї думки у вимірах прямого мовлення: *...Л. Успенський писав: «Без мови не може бути справжнього людського розуму»*.

У тих випадках, коли цитату оформлено як самостійне речення чи поряд наведено кілька речень, перед початком цитування ставлять двокрапку, а кожну цитату пишуть з великої літери: *В одному зі своїх приватних листів Леся Українка писала: «Розсердив мене «Вісник», поробивши з моєї статті цитати тільки про Стефаника і зовсім поминувши мою характеристику Ваших творів»*.

Якщо цитату наводять не повністю, то на місці пропущених слів (слова) ставлять три крапки: *«Раніше чи пізніше з'являться на малоруській мові всякі книги... не самі вірші й повісті, а також учені трактати з різноманітних наук* (М. Чернишевський).

Цитати завжди беруть у лапки, крім цитування поетичних текстів, у яких збережено віршовані рядки і строфи:

*Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій... (Т. Шевченко).*

Цитати вводять у текст з різною метою, зокрема: щоб підтвердити чи заперечити власну думку, критично чи схвально оцінити процитоване, створивши привід для полеміки, дискусії; щоб зміцнити, ствердити чи заперечити, обґрунтувати науковість висловленого (написаного чи сказаного) іншою особою. Цитати з іншомовних джерел наводяться мовою оригіналу або у перекладі; у них зберігають давній правопис або передають їх за сучасними правописними правилами. У наукових текстах цитати обов'язково паспортизують, тобто подають повністю, фіксують за ustalеним правописним зразком, вказують на джерело, з якого їх узяті.

Отже, пряме і непряме мовлення, невластне пряме мовлення, цитування становлять особливі способи писемного й усного висловлення. Ними забезпечуються усі спілкувальні потреби мовців у передаванні чужого мовлення.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте визначення тексту та абзацу. Охарактеризуйте їхні основні ознаки як мовних одиниць. Укажіть спільні і відмінні ознаки тексту й абзацу.
2. Сформулюйте визначення прямого мовлення. З якою метою його вживають у текстах? Розкрийте пунктуаційні особливості його оформлення на письмі.
3. Визначте сутність непрямого мовлення. Охарактеризуйте його стилістичну специфіку порівняно з прямим мовленням.
4. Які інтонаційні особливості властиві прямому і непрямому мовленню?
5. У чому полягає сутність невластне прямого мовлення? Наведіть приклади, поясніть.
6. Розкрийте мету і особливості цитування. На основі конкретних прикладів сформулюйте правила пунктуаційного оформлення цитат.

8.

Пунктуація

Систему позаалфавітних (небуквених) знаків, властивих тільки писемному мовленню, вивчає окремий розділ мовознавства — пунктуація. Кожен пунктуаційний (розділовий) знак має своєрідний писемний вияв у рукописній чи друкованій формі, виконує тільки йому властиві функції, слугує тому, щоб надрукований чи написаний текст усі читачі сприймали однозначно і в ustalених, найбільш звичних вимірах інтонаційно відтворювали його у своєму усному мовленні.

8.1. Виникнення, розвиток і сутність української пунктуації

Як і графіка — вчення про графеми (літери, букви), найменші смислорозрізнявальні одиниці писемного мовлення та орфографія — вчення про орфограми (особливості написання слів), пунктуація стосується норм і правил використання *пунктограм* — розділових знаків.

Пунктуація (лат. *punctum* — крапка) — розділ науки про мову, теорія і практика зображення, вияву та використання пунктограм (розділових знаків) у друкованій і рукописній формах.

Це найменш націоналізована система мовних знаків. У деяких мовах пунктуації або повністю збігаються, як, наприклад, в українській, російській та білоруській, або різняться несуттєво, як в інших слов'янських мовах — західнослов'янських і південнослов'янських.

Кожне окреме пунктуаційне правило є складовою частиною пунктуаційної теорії. Засвоєння й послуговування будь-яким пунктуаційним правилом потребує певних навчальних зусиль.

Розділові знаки вживають для розчленування мовлення, яке не можна передати ні морфологічними засобами, ні порядком слів у реченні. Іноді у формулюванні пунктуаційних правил немає такої суворої категоричності, обов'язковості, як у фонетиці, морфеміці, морфології, синтаксисі.

Вивчення розділових знаків започаткував грецький математик Арістофан Візантійський (260—180 до н. е.), який запровадив три розділові знаки (крапку вгорі рядка, посередині і внизу рядка), вперше використав знак наголосу. У VII—VIII ст. н. е. англієць за походженням Алкуїн (735—804) вживав крапку, знак оклику і знак питання. У грецьких рукописах IX—X ст. вживали крапку внизу, посередині, вгорі рядка і двокрапку. У певних варіаціях давньогрецьку, латинську і давню західноєвропейську пунктуаційну практику перейняли східні слов'яни.

За часів Київської Русі писали тільки від руки, здебільшого не відділяли слів одне від одного. Вирішальну роль у формуванні початків східнослов'янської (отже, й української) пунктуації відіграло книгодрукування XVI—XVII ст. Уже тоді в друкованих текстах вдавалися до використання таких розділових знаків, як крапка, три крапки (проставлені трикутником), чотири крапки (розміщені ромбіком), але вони не були пов'язані з певними синтаксичними правилами, а позначали паузу для перепочинку того, хто писав. У XV ст. з'явилася кома. Згодом, у 1513 р., завдяки італійському друкареві Альду Мануцію (1448—1515) запроваджено до вжитку й деякі інші розділові знаки, які зумовлювалися синтаксичними та інтонаційними потребами.

У XVI—XVII ст. творці західноєвропейських граматики доклали чимало зусиль для того, щоб уже на певній теоретичній основі врегулювати правила використання більшості нинішніх розділових знаків. Пунктуаційні зміни відбувались і в східнослов'янському мовознавстві. Наприклад, у граматиках Лаврентія Зизанія («Лексис...», 1596), Мелетія Смотрицького («Граммати́ка славенская правильное синтаґма», 1691), Памви Беринди («Лексикон словенорусский», 1627) тощо уже використано шестичленну систему розділових знаків: крапки посередині і внизу рядка, кому, креску у функції сучасної коми, двокрапку, крапку з комою, дужки. Проте всі ці знаки застосовувалися з дещо іншими функціями, ніж тепер.

Усередині XVIII ст. в Росії, майже одночасно і в Україні, поширення набула восьмичленна система розділових знаків М. Ломоносова, яку вчений виклав у «Російській граматиці» (1755): крапка, знак запитання, знак здивування (знак оклику), кома, крапка з комою, дужки, єднальний знак (рисочка), тире, лапки. Під впливом цієї праці вийшла друком «Граммати́ка малороссийского наречия» (1818) О. Павловського, у якій використання розділових знаків переважно збігається із сучасними правилами.

У «Кобзарі» Т. Шевченка (1840) вжито дев'ять видів розділових знаків: крапку, знак питання, знак оклику, кому, крапку з комою, двокрапку, тире, дужки, крапки; проте немає лапок, не зовсім системно використовувалося тире та ін. Певна неусталеність пунктуації простежувалась у художніх творах українських письменників практично до 1928 р. — до схвалення народним комісаром освіти УРСР М. Скрипником «Українського правопису», який діяв до 1933 р., коли його оголошено «ворожим», «націоналістичним». У 1945 р. узаконено новий «Український правопис», у якому правила пунктуації повністю узгоджено з чинними пунктуаційними правилами російської мови. Результатом подальшого унормування цієї системи є четверте видання «Українського правопису» (1993), зокрема виклад правил пунктуації в ньому, формулювання яких ґрунтується здебільшого на синтаксичній основі й охоплює всі різновиди мовно-синтаксичних одиниць.

У становленні сучасної української пунктуації чимала заслуга лінгвістів І. Огієнка, Л. Булаховського, О. Вержбицького, А. Москаленка, В. Русанівського, А. Медушевського, А. Бурячка, Н. Тоцької, А. Загнітка, О. Пономарева та ін.

8.2. Принципи української пунктуації

Українська пунктуація є загальноприйнятою нормативною системою використання розділових знаків, сформованою на основі єдності структурного, семантичного та інтонаційного принципів вивчення способів використання розділових знаків у писемному мовленні.

Структурно-синтаксичний принцип. Цей принцип виявляється у правописному виділенні чи невиділенні члена (членів) речення у складі одного речення, предикативних частин складного речення, предикативних і напівпредикативних частин (прикметникових, дієприкметникових чи дієприслівникових зворотів) у простому ускладненому реченні, однорідних членів речення, вставних, вставлених і звертальних конструкцій та ін.: *Мова — то не просто звуки, витворені відповідними м'язами відповідних органів. Це голос народу, неповторного тембру й інтонації, що є одним із чинників спадкового механізму... Втрата слуху веде до втрати тембру, отже — власного голосу, що в кінцевому рахунку нівелює народ як неповторне явище* (Б. Олійник). Розділові знаки в цьому тексті нормативні, кожен із них передбачений певним пунктуаційним правилом. Щоправда, тире у третьому реченні необов'язкове, факультативне, його можна легко замінити комою, хоча така заміна позначилася б на інтонуванні цього відрізка тексту; знаком три крапки передано розрив тексту, випущення певних слів у ньому. Усі речення розповідні, що виявляється в їхньому інтонуванні.

Цей принцип пунктуації пов'язаний зі змістом усього речення. Наприклад, предикативні частини складно-сурядного речення найчастіше виділяються комою (комами), однак кому не ставлять між двома сурядними частинами з неповторюваними сполучниками *і, та* (в

значенні *і*), *чи, або*, якщо вони мають спільний другорядний член речення: *За селом знов шелестіли хліба й пахло полином* (А. Головка); *По узліссі і на галявині зеленіє перший ряс і цвітуть проліски та сон-трава* (Леся Українка).

Семантичний (смысловий) принцип. У використанні розділових знаків обов'язкове врахування семантики всього речення, його членів, смислових відношень між членами речення і предикативними частинами, між членореченневими і нечленореченневими одиницями (вставними, вставленими словами і сполученнями слів, звертаннями). Семантично вмотивоване використання розділових знаків має на меті домогтися того, щоб думка, висловлена в писемній формі (судження, виражене розповідним чи питально-риторичним реченням, певне запитання, яке знаходить вияв у питальних реченнях, або спонукання — наказ, заклик, прохання та ін.), сприймалася найбільш однозначно.

Найвиразніше семантичний принцип пунктуації виявляється в деяких різновидах складних безсполучникових речень з неоднорідними предикативними частинами, одна з яких пояснює іншу: *Не кидай іскри в попіл: і сама згорить, і село спалить* (Нар. творчість).

У цьому реченні наявне семантико-причинове синтаксичне відношення між предикативними частинами, пор.: *Не кидай іскри в землю, бо (тому що) і сама згорить, і село запалить* — обидві структури функціонально синонімічні. Або: *Вам страшно — геть ідіть з дороги* (Леся Українка), пор. *Якщо вам страшно, то геть ідіть з дороги* — перше просте речення в безсполучниковому складному має значення умови, що впливає з усього змісту речення й пунктуаційно позначається тире.

Показовим прикладом семантичного принципу пунктуації є речення: *Стратити не можна, помилювати*. Або: в реченні *У студії один, записує музику* кома вказує на те, що в залі лише одна особа, нікого іншого немає, але: *У студії один записує музику* — в залі є ще хтось, але записує музику тільки один із них.

Інтонаційний принцип. Він ґрунтується на структурно-синтаксичному і семантичному принципах, адже спілкувальної інтонації самої по собі не буває, в усіх випадках інтонація пов'язана з певною семантикою і синтаксичною будовою речення.

Пунктуація на письмі неповно відтворює відтінки усного мовлення. Нюанси висловленого усно неможливо повністю відобразити ні розділовими знаками, ні літерами, ні діакритичними (надрядковими) знаками (апострофом, наголосом, знаками транскрипції тощо). Це свідчить про факультативність (необов'язковість) саме такого, а не іншого послуговування розділовими знаками, які, на відміну від використання літер, у багатьох випадках не становлять єдиного і повного писемного стандарту. Наприклад, незалежно від характеру інтонування кому можна ставити і не ставити між двома однорідними членами речення, з'єднаними повторюваним сполучником *і* (*й, та*), якщо між ними існує тісний смисловий зв'язок і немає пояснювального слова: *А потім і щастя і горе обірвались так раптом* (Леся Українка), пор.: *...і щастя, і горе...*

Принципів пунктуації зазвичай не застосовують окремішньо, а тільки в комплексі. Кожен розділовий знак, кожне правило його використання ґрунтуються на структурі й семантиці, а також усталеному інтонуванні речень, хоча акцент при цьому зміщується або на структуру, або на зміст писемно висловленого. Немає ні суто структурних, ні суто семантичних, ні суто інтонаційних (ритмомелодійних) розділових знаків, ні відповідних пунктуаційних правил.

8.3. Система і функції розділових знаків

Розділові знаки є умовними одиницями писемного мовлення. Зображення їх і правила вживання усталювалися традиційно. Їх використовують для розчленування писемного мовлення з метою полегшити читачеві сприймання написаного чи надрукованого. Те, що позначено розділовими знаками, не може бути замінено іншими писаними знаками, наприклад літерами, апострофом та ін.

За властивістю розділовим знакам функцією їх поділяють на роздільні (їх 8) і видільні (дужки, лапки). За написанням вони або одиничні (крапка, кома, тире), або

складаються з двох знаків (? ; !), трьох (...) чи з двох однакових знаків ([], (), « »).

Роздільні розділові знаки. Розділну функцію виконують: крапка, знак запитання, знак оклику, кома, крапка з комою, тире, двокрапка, три крапки.

Крапка (.). Ставиться в кінці розповідних речень та спонукальних, якщо їх вимовляють без виразної окличної інтонації: *Від давніх часів і до наших днів митці прагнули оспівати красу рідної землі.* (І. Вихованець); *Заспіваймо пісню щиро.* (Т. Масенко).

Знак питання (?). Цей знак використовують:

а) наприкінці речення з метою вказати на те, що воно є питальним, вимовляється питальною інтонацією: *Хто ви? Як ви зветесь? Як живете, по якій ступаєте пуні?* (М. Рильський);

б) після однорідних членів речення з метою розчленувати запитання: *Ти що? Добре все знаєш? Мову? Математику? Географію?* (З газети);

в) всередині, особливо в кінці цитованого тексту для вираження сумніву чи здивування; знак питання в таких випадках беруть у дужки: *Завтра (?) все зроблю* (Розмовне); *Хто дасть мені втіху бути самотнім?* (М. Коцюбинський).

Знак оклику (!). За його допомогою позначають емоційність висловлення (здивування, захоплення, гнів тощо) або його спонукальну спрямованість. Позиція цього знака може бути в кінці речення або в його середині в дужках. Знак оклику використовують:

а) у кінці спонукального речення: *Гетьте, думи, ви, хмари осінні!* (Леся Українка);

б) у кінці експресивно насичених речень: *О, як мені жилося, і як мені страждалось!* (Л. Костенко);

в) в реченні, яким потрібно привернути увагу до когось (чого): *Він (!) прийде без запізнення!; Він прийшов (!) без запізнення.*

Для передавання чуттєво загострених ситуацій використовують розповідно-окличні, питально-окличні і спонукально-окличні речення, які завершуються подвійним, навіть потрійним, нерідко змішаним вживанням знаків питання і оклику: *З хат вибігали дядьки... Хапали відра, лопати... — Де горить?! — Що зчинилось?! — Бігом до волості!! — Може, банда яка!!* (М. Потупейко).

Кома (,). Як і крапка, вона належить до найуживаніших розділових знаків. Її сутність виявляється в різнофункціональності. Кому ставлять:

а) між предикативними частинами складного речення: *Дружба має різні прояви, але закон у неї один — вірність* (М. Коцюбинський); *Моя далека юнь, ти не здаєшся сном, хоч зморшки на чолі все глибшають у мене* (В. Сосюра);

б) між однорідними членами речення, поєднаними без сполучників чи з їх допомогою: *Сонце встало ясне, веселе, уміте* (М. Коцюбинський); *У кожного з нас є вдома або дружина, або діти, або мати, або наречена* (О. Гончар);

в) для виділення відокремлених членів речення (прикметникових, дієприкметникових і дієприслівникових зворотів, прикладок, додатків; вставних слів, сполучень слів, звертань, часто й слів-речень): *Сильна, вправна, вона працювала завзято і самовіддано* (В. Собко); *Налита сонцем і вітрами, хлюпоче веслами весна* (М. Стельмах); *Хочеться, щоб, нищачи старе, одразу люди і нове ростили* (В. Лучук); *Та цур їм, отим царям поганим* (Т. Шевченко); *А я не знаю нічого ніжнього, крім берези* (Леся Українка); *Чули, серце, скоро землю нам мають давати. — Аякже, Маланю, чула. Аякже* (М. Коцюбинський); *Без сумніву, знайшла б і тут її чиясь любов* (О. Гончар); *Мій синку, нема тако-го зілля на землі, щоб серце лікувати* (Д. Павличко).

Крапка з комою (;). Цей знак вживають відносно рідко, переважно в таких випадках:

а) перед сполучником *а, але, проте, однак* (рідше *і, та*), якщо прості речення в складносурядному словесно розгалужені, поширені, мають у своєму складі розділові знаки або істотно різняться одне від одного своїм змістом: *Річка широка та глибока, а вода синя та чиста; і котиться вона, виблискуючи та шумуючи* (Марко Вовчок);

б) у складних безсполучникових реченнях, предикативні частини яких нетісно пов'язані своїм змістом, особливо за наявності в них коми (ком): *У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють* (Т. Шевченко);

в) у кінці абзаців, які тематично пов'язані між собою і становлять одне велике речення (особливо в документах).

В усному мовленні крапці з комою відповідає тривала пауза.

Тире (—). Це функціонально розгалужений, часто-вживаний розділовий знак, найменш упорядкований у своєму використанні, особливо в сучасному публіцистичному мовленні. Його переважно ставлять:

а) між підметом і присудком, які виражені іменниками: *Марс — планета; Життя — це праця*;

б) після однорідних членів речення перед узагальнювальним словом: *Примхи твої й легковажність, і ревності — все люблю* (О. Гончар);

в) на місці пропущеного члена речення: *Вони реготали, мов діти. Вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина* (М. Коцюбинський);

г) перед прикладкою (або перед і після неї) всередині речення і в кінці: *І ми — поети атомного віку — останні трубадури на землі* (О. Пахльовська); *Взяли її — сиріточку — й вернули всім полям...* (П. Тичина); *Вічна слава народові — трудівнику* (М. Рильський);

г) між предикативними частинами складного безсполучникового речення, якщо в другій із них йдеться про причину, умову або наслідок дії того, про що мовиться в першому реченні: *Дощ пройшов — подекуди ще стояли калюжі* (Панас Мирний); *Натиснув кнопку — і гримить дзвін* (О. Копиленко); *Посієш зерно золоте — забричить пшениця, як струна* (П. Тичина);

д) для відокремлення слів автора від прямого мовлення: *«Серйозно вирішив стати агрономом?» — цікавився Ярослав* (Ю. Збанацький); *«Життя в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — краще смерть»* (І. Франко);

е) перед початком прямого мовлення, якщо воно починається з абзацу: *— Ось вони, герої наші, — привітав їх Кошовий* (М. Стельмах);

е) для виділення вставлених слів, сполучень слів і речень: *В щирім серці, в чесних грудях — вірю, знаю! — квіти є* (В. Симоненко); *Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело — а біляво-хвилясте волосся світилося на сонці шовком* (Г. Тютюнник).

Двокрапка (:). Використовують її в простих і складних безсполучникових реченнях у таких випадках:

а) перед переліком однорідних членів речення після узагальнювального слова чи сполучення слів: *Все у цейті сонця золотого: наша школа, вулиця й завод*

(В. Бичко); *Ах, як усього багато: неба, сонця, веселої зелені* (М. Коцюбинський);

б) у безсполучниковому складному реченні перед предикативною частиною, якою пояснюється чи вмотивовується те, про що йдеться в першій предикативній частині: *Коло самої греблі взяв ліворуч: він хотів на самоті побродити полями* (М. Стельмах); *Пізно над містом проноситься шум ескадрилій: пливе голубів моїх ланка залізна* (С. Голованівський);

в) перед прямим мовленням: *Цар побілів: — Я вас в темницю! Я вас у мурах заморю!* (Л. Костенко).

Крапки (...). Цей знак вживають із такою метою:

а) на позначення незакінченості або перерваності мовлення: *Ти не тривожся, тату, але...* (М. Коцюбинський); *Тільки хай добре закутає його. Бо ті молоді матері...* (М. Стельмах); *Ге-ге, не буде діла. У дев'яност п'ятому... — Знаю!... — перебив Дмитро* (О. Десняк);

б) щоб указати на пропуск слова (слів) у цитаті: *Це за такими, певно, здавна... все плаче й плаче Ярослава — в Путивлі... в музиці... в душі* (Л. Костенко).

Видільні розділові знаки. Функцію виділення виконують парні розділові знаки — дужки і лапки.

Дужки ([], (), { }). Найчастіше використовуються заокруглені дужки; у прямі дужки беруть посилання на список використаних джерел. Заокруглені дужки ставлять для того, щоб:

а) виділити наявні в реченні вставні і вставлені слова, сполучення слів, речення: *Він досить незручно, боком лежав на холодних земляних (мабуть, глина!) східцях* (П. Загребельний); *На морському березі (море хлюпає ось поруч) розвішані старі рибальські сіті* (В. Большак);

б) виділити ремарки в драматичних творах: *Іван (прокинувся). Хто це по хаті ходить? (Засвічує свічку). Це ти, Микито? (Підходить до нього). Що це з тобою подіялось?* (М. Кропивницький);

в) пояснити підзаголовки, терміни, іншомовні та малозрозумілі слова: *Односкладні речення (речення з одним головним членом речення); Інфінітив (неозначена форма дієслова) є вихідною для дієслова одиницею;*

г) визначити ставлення слухачів, глядачів до слів (промови) певної особи: *(Сміх), (Оплески), (Гамір у залі);*

г) назвати прізвище автора, яке вживають після наведеної цитати з його творів: *Трапиться слово зрадливе, геть його, сину, гони!* (Б. Олійник).

Лапки («»). Цим знаком виділяють елементи, синтаксично або семантично чужорідні у складі речення, зокрема:

а) пряме мовлення, цитати: *«Ні, світла не здолає тьма», — сказав давно поет* (Л. Дмитерко); *Відомий український письменник-класик Панас Мирний писав про те, що «найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова»;*

б) назви заводів, фабрик, клубів, організацій, підприємств, пароплавів, наукових праць, літературно-художніх творів, газет, журналів, кінофільмів та ін.: *завод «Металург», пароплав «Тернопіль», газета «Україна молода»;*

в) слова, вжиті у підкреслено переносному значенні, чи умовні назви: *Наш розумний сусід — людина зовсім «показової порядності»* (3 газети).

Нормативне послуговування розділовими знаками є однією з основ культури письмового мовлення, що полегшує розуміння і забезпечує однозначність написаного чи надрукованого.

8.4. Пунктуація в різностильових текстах

Більшість пунктуаційних правил має усталений характер, загальний для всіх стилів мови. Водночас кожен стиль позначений певними пунктуаційними особливостями.

Пунктуація в науковому писемному мовленні. Її визначальна особливість — нормативність усіх синтаксичних конструкцій, обов'язкова логічність і точність написаного, наприклад: *«Речення — основна синтаксична одиниця, що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також є відносно завершеною одиницею спілкування та*

вираження думки» (І. Вихованець) — одне розгалужене складне речення; значна кількість лінгвістичних термінів; відсутність семантичної полісемії; виклад послідовний, однозначний, ущільнений, сконденсований, емоційно нейтральний, незабарвлений.

Для суто наукового мовлення (академічного, галузевого) майже не характерна синтаксична неповнота і еліптичність речень, умовчування, недомовленість, вживання вигуків, афористичність та ін. Своєрідний синтаксичний лад наукового мовлення суттєво визначається його пунктуаційними особливостями: стандартним, найбільш усталеним, синтаксично-логічним використанням розділових знаків.

Пунктуація офіційно-ділового мовлення. Синтаксична структура офіційно-ділових текстів ще більш стандартизована, ніж у наукових висловлюваннях. Крім такого жанру як протоколи засідань, зборів, у яких досить точно повинні фіксуватися виступи учасників, майже всі інші документи (заяви, автобіографії, довідки, договори, інструкції тощо) пишуть за усталеним зразком, дотримуючись певних шаблонів. Така строга однотипність зумовлена потребою в уніфікації документів. Щоб полегшити це завдання, для більшості видів документів створюють і друкують бланки.

Писемним жанром цього стилю не властиве пряме мовлення, емоційно забарвлені синтаксичні конструкції; натомість часто вживаються дієприкметникові і дієприслівникові звороти, фразеологічні штампи на зразок *за наказом, згідно з наказом, відповідно до наказу, за розпорядженням, ввести до складу, виділити кошти* та ін.

Використання пунктуаційних засобів чітко регламентоване вимогами, які ставляться до оформлення кожного виду документів. Особливо це стосується мовленнєво-пунктуаційного відтворення найбільш типових і важливих офіційних документів, основне місце серед яких належить Конституції України та Акту проголошення незалежності України (уривок з його тексту):

...Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Соціалістичної Республіки урочисто проголошує

Незалежність України та створення самостійної української держави — України...

Розділові знаки у наведеному тексті відповідають нормам української пунктуації. Це, зокрема, стосується тире, яким виділено показові, найважливіші соціальні реалії, які спричинилися до проголошення державної незалежності України.

Пунктуація художньо-літературного мовлення. У цій мовленнєвій сфері пунктуація виконує дуже складні й різноманітні функції. Письменники у художніх творах широко використовують розділові знаки з метою вираження не тільки фактів і роздумів, а й переважно почуттєвої, емоційної налаштованості — власної і персонажів. Особливо це стосується поетичних творів, у яких почуття і настрої здебільшого представлені в яскравих, образних мовленнєвих формах:

*Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди...
Відбилися зорі у воді,
Летять до хмар тумани...
Тут ллються пахощі густі,
Там гнуться верби п'яні (О. Олесь).*

У вживанні розділових знаків можуть простежуватися й відступи від усталених правил, що зумовлено задумом автора, його індивідуальною манерою. Деякі поети іноді взагалі відмовляються від використання розділових знаків, у такий спосіб створюючи простір для смислової гри, певної двозначності, що змушує читача вдумливіше сприймати поетичні рядки, навіть якоюсь мірою ставати співтворцем тексту.

Діапазон використання сучасної української пунктуації широкий. Водночас в основних своїх значеннях і функціях розділові знаки єдині для текстів усіх стилів і жанрів мовлення.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте визначення пунктуації. У яких значеннях вживають цей термін?
2. Яка мета формування пунктуаційної системи окремої мови? Яку роль відіграють розділові знаки у мовленні?
3. Охарактеризуйте основні принципи української пунктуації. На якій підставі їх виокремлюють? Як вони взаємодіють? Наведіть, пояснивши, приклади речень, у яких вжито розділові знаки за певним пунктуаційним принципом.
4. Усно визначте систему розділових знаків сучасної української мови. На які групи їх поділяють? Чим це зумовлено?
5. Сформулюйте, навівши приклади, правила використання крапки, тире, двокрапки, коми, крапок, знаків питання та оклику, дужок і лапок.
6. Від чого залежить факультативне використання деяких розділових знаків? Наведіть приклади таких явищ.
7. Які особливості пунктуаційного оформлення текстів наукового, офіційно-ділового та художнього стилів?

Термінологічний словник

Абзац (нім. *Absatz* — *перерва, відступ, пауза*) — відступ у початковому рядку тексту; частина тексту від одного відступу до наступного, що становить смислову єдність; одиниця не синтаксична, а семантико-змістова.

Апозитивні (лат. *appositio* — *прикладка*) **відношення** — відношення між означуваним словом, яке виражене субстантивом, і прикладкою.

Атрибутивні (*attributum* — *приєднане, додане*) **відношення** — відношення між словом зі значенням ознаки і словом зі значенням предмета.

Багатокomпонентні складні речення (**складні речення ускладненого типу**) — складні речення, сформовані не менше як із трьох предикативних частин: складнопідрядні речення з кількома підрядними, складні речення змішаної будови — із підрядністю і сурядністю, періоди та ін.

Бажальне (*оптативне* (лат. *optativus* — *бажаний*)) **речення** — речення, яке виражає побажальну модальність.

Безособові речення — односкладні речення, головний член яких означає стихійну дію чи стан природи або таку дію чи стан особи, які відбуваються незалежно від її волі.

Безсполучникові складні речення — речення, предикативні частини яких об'єднані в одне змістове й синтаксичне ціле не сполучником (сполучниками) чи сполучними словами, а інтонацією, порядком розміщення предикативних частин, певною співвіднесеністю дієслівних форм. Поділяються на речення з однофункціо-

нальними (відношення між ними сурядні) та різнофункціональними предикативними частинами.

Вербальні (лат. *verbalis* — дієслівний) (дієслівні) словосполучення — вид підрядних словосполучень, головним елементом яких є дієслова.

Відокремлені члени речення — другорядні члени речення, виділені інтонаційно (на письмі — комами) для посилення їх смислової ролі в реченні.

Відокремлення — змістове, синтаксичне та інтонаційне виділення одного, двох- чи кількох другорядних членів речення з метою посилення їх значеннєво-комунікативно важливості.

Вокативні (лат. *vocativus* — звертання) речення — речення-звертання, які нечленореченнєво виражають думку, передають різноманітні почуття і волевиявлення людини, характеризуються звертальною інтонацією.

Вставлені слова, сполучення слів і речення — граматично не пов'язані з реченням конструкції, що виражають додаткові повідомлення чи побічні зауваження, які доповнюють зміст висловлення, вказують на такі деталі або факти, які мовець не передбачав у початковий момент формулювання думки.

Вставні слова, сполучення слів і речення — граматично не пов'язані з реченням конструкції, введені з метою виявити ставлення мовця до висловлюваного, дати емоційну оцінку думці, вказати на її джерело, порядок повідомлення тощо.

Головне речення — предикативна частина складнопідрядного речення, якій підпорядковується підрядне (підрядні).

Головні члени речення — підмет і присудок двоскладного речення та головний член односкладного.

Двоскладні речення — речення з двома головними членами речення — підметом і присудком.

Деривація (лат. *derivatio*; від *derivo* — відведення; відводжу, утворюю) синтаксична — трансформація однієї синонімічної базової моделі речення, мовного звороту в іншу, близьку чи тотожну за змістом.

Дієприкметниковий зворот — напівпредикативний зворот мови з дієприкметником у центрі, що виконує синтаксичну функцію поширеного відокремленого означення.

Дієприслівниковий зворот — напівпредикативна одиниця мови з дієприслівником у центрі, що виконує синтаксичну функцію відокремленої обставини.

Додаток — другорядний член речення, що називає об'єкт і виражається іменником, займенником чи субстантивованим словом у непрямої відмінку.

Еквіваленти (лат. *aequivalentis* — рівнозначний, рівноцінний) речення — комунікативні одиниці, які не мають членів речення: слова-речення, незакінчені речення, звертання-речення).

Еліпс, еліпсис (грец. *elleipsis* — нестача) — семантична й синтаксична нестача у реченні певного його члена, який зрозумілий зі змісту й структури самого речення; один із засобів мовленнєвої економії.

Звертання — інтонаційно виділене в реченні слово або сполучення слів (не член речення), яким називають особу, тварину або персоніфікований предмет чи абстрактне явище, до яких адресоване мовлення; типовим морфологічним вираженням його слугують називний і кличний відмінки іменника.

Імперативне (лат. *imperativus* — владний) речення — різновид спонукальних речень, що виражає категоричну вимогу, веління, наказ чи побажання.

Інверсія (лат. *inversio* — перестановка) — мовленнєвий засіб, який полягає в зміні усталеного порядку слів у реченні з метою інтонаційного виділення якогось слова чи формування особливої ритмомелодійної побудови.

Інтонація (грец. *intonare* — голосно вимовляти) мовлення — сукупність певних усномовленнєвих засобів, що охоплює мелодику, інтенсивність, тривалість звучання, наголошене виділення певного складу в слові, логічний наголос, ритм, тембр, темп, паузи; засіб усного вираження не тільки певного змісту, а й експресивно-емоційних відтінків висловлення.

Інфінітивні речення — односкладні речення, головний член яких виражений синтаксично незалежним інфінітивом.

Керування — різновид підрядного синтаксичного зв'язку, за якого головне (опорне) слово зі значенням дії чи стану вимагає від залежного певної відмінкової або відмінково-прийменникової форми.

Координація (лат. *co(n)* — разом і *ordinatio* — погодження, узгодження) — форма предикативного зв'язку між підметом і присудком у двоскладному реченні.

Кореляція (лат. *correlatio* — співвідношення) синтаксична — своєрідний зв'язок-узгодження прикладки з означуваним словом.

Модальність (лат. *modus* — міра, спосіб) — напівсемантична категорія, складова предикативності мовлення — суб'єктивна оцінка висловлюваного, центральним для якої є значення реальності/нереальності; комунікативної спрямованості висловлюваного (повідомлення, питання, спонування), його стверджувальності/заперечності, імовірності/неімовірності; виражається інтонацією, модальними словами, частками, формами способів дієслова тощо.

Надфразна єдність (складне синтаксичне ціле) — відрізок мовлення з двох і більше самостійних речень, об'єднаних спільністю теми в певному інтонаційно-смысловому мовленнєвому блоці.

Невласне пряме (напівпряме) мовлення — спосіб передавання чужого мовлення, в якому поєднуються особливості прямого і непрямого мовлення; структурно наближене до прямого мовлення, зберігає його лексичні й синтаксичні особливості, але подане у формі авторського мовлення, не виділяється пунктуаційно.

Незакінчені (обірвані, перервані речення) — речення ситуативної структури, що завжди є тільки початком певного речення, обіраного через зовнішні обставини мовлення чи психофізичний стан мовця.

Неозначено-особові речення — односкладні речення, у яких виконувач дії мислиться неозначено, а головний член виражений формою 3-ї особи множини теперішнього, майбутнього часу або формою множини минулого часу чи умовного способу.

Неповні речення — речення, один із елементів внутрішньосинтаксичної будови яких (один чи більше членів речення, навіть частина одного з членів речення) не виражений словесно, але усвідомлюється повністю.

Непоширені речення — прості двоскладні або односкладні речення мінімальної будови, в яких наявні лише головні члени речення і немає жодного другорядного.

Непряме мовлення — чуже мовлення, введене в авторський текст як мовлення автора — у формі складнопідрядного речення.

Номінативні (називні) речення — односкладні речення, в яких ідеться про буття предмета, особи чи явища; головний член таких речень виражений іменником, іменниковим займенником або субстантивованим словом у називному відмінку.

Нумеральні (лат. *numeralis* — числовий, від *numerus* — число) словосполучення — словосполучення, у яких синтаксично провідним словом слугує числівник.

Об'єктні відношення — відношення між компонентами словосполучення зі значенням дії (або ознаки) і предметів, на які переходить ця дія.

Обставина — другорядний член речення, який характеризує дію, процес, стан або вказує на умови, за яких відбувається дія чи явище.

Обставинні відношення — відношення між компонентами словосполучення зі значенням дії, стану чи ознаки та обставини, яка характеризує дію, стан або ознаку.

Односкладні речення — речення з граматичною основою, вираженою одним головним членом, що не потребує доповнення його другим головним членом.

Однорідні члени речення — співвіднесені з одним і тим самим словом, незалежні один від одного члени речення, поєднані між собою інтонацією переліку або інтонацією переліку та сурядним сполучником (сполучниками).

Означення — другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета і синтаксично підпорядковується іменнику чи субстантивованому слову.

Означено-особові речення — односкладні комунікативні структури, у яких виконувач дії мислиться означено, а головний член речення виражений дієсловом у формі 1-ї або 2-ї особи однини чи множини теперішнього, майбутнього часу або наказового способу.

Оклічні речення — розповідні, питальні чи спонукальні речення, зміст яких мовець передає з очевидною почуттєвістю, піднесенням та емоційним насиченням.

Парадигма (грец. *paradeigma* — приклад, зразок) синтаксична — сукупність усіх форм певного різновиду словосполучень чи речень.

Паралельні (грец. *parallelōs* — той, що рухається поряд) синтаксичні одиниці — синтаксичні побудови, у яких за певною схожою ознакою розміщені члени речення чи предикативні частини.

Період (грец. *periodos* — рух по колу) — багатослівна синтаксична конструкція, стилістична фігура з двох значеннєво-інтонаційних частин (висхідної і низхідної), розмежованих тривалою паузою, яку на письмі найчастіше позначають комою і тире.

Питальні речення — комунікативний різновид речень, якими мовець у питальній формі, питальною інтонацією спонукає когось до відповіді.

Питальні риторичні речення — реченнєві питальні конструкції, використання яких не передбачає прямої відповіді.

Підмет — граматично незалежний головний член двоскладного речення, що означає предмет, якому приписують якусь дію, стан або ознаку в часі.

Підрядні речення — синтаксично залежні предикативні частини («прості речення») у складнопідрядному реченні.

Підрядність (гіпотаксис) (грец. *hupo* — під, знизу і *taxis* — розташування) — синтаксичний зв'язок підпорядкування одного компонента (повнозначного слова, сполучення слів) іншому в словосполученні чи реченні (зв'язок узгодження, керування, прилягання).

Повне речення — речення, у якому є всі члени речення, передбачені його структурною схемою.

Порівняльний зворот — частина простого речення, сформована порівняльним сполучником (як, мов, немов, наче, неначе,

мовби, немовби, немовбито, ніби, нібито, буцім, буцімто) і повнозначним словом, які виражають порівняння.

Порядок слів — послідовне розміщення слів у реченні чи тексті, реалізоване на логічно-змістовій і граматичній основі. Залежно від позиції слів у реченні їх порядок найчастіше є прямим (підмет передє присудком), рідше непрямым, зворотним (присудок передє підметом).

Поширене речення — просте двоскладне або односкладне речення з наявністю в ньому хоча б одного другорядного члена речення.

Предикат (лат. *praedicatum* — сказане) — центральна синтаксема у семантично простому елементарному реченні; те що мовиться про суб'єкт висловленого в реченні у певному часовому й модальному плані.

Предикативний зв'язок — зв'язок між підметом і присудком, які формують весь склад двоскладного речення або його семантико-синтаксичну основу (ядро, центр).

Предикативність речення — лексико-синтаксична категорія, яка виражає конкретний зв'язок висловленого в реченні змісту із дійсністю.

Присднувальні (парцельовані (франц. *parceiler* — поділяти на дрібні частини, від лат. *particula* — частка)) речення — речення, кожне з яких виражає додаткове повідомлення до того, що висловлене в попередньому опорному реченні.

Прикладка — різновид означення, виражений іменником, який узгоджується з опорним словом у формі відмінка.

Прикметниковий зворот — поєднання прикметника із синтаксично залежним від нього словом чи сполученням слів; найчастіше становить один поширений член речення — відокремлене означення.

Прилягання — різновид підрядного зв'язку слів, за якого залежне слово, будучи незмінним, поєднується з головним тільки за змістом.

Присудок — головний член двоскладного речення, який виражає предикативну ознаку предмета і перебуває в синтаксичному взаємозв'язку з іншим головним членом — підметом.

Пронімінативні (лат. *pronomen* — займенник) словосполучення — підрядні словосполучення, в яких синтаксично провідним словом є займенник.

Пунктограми (лат. *punctum* — крапка і грец. *gramma* — написання) — розділові знаки або знаки пунктуаційної системи, використання яких визначене й закріплене певним пунктуаційним правилом.

Пунктуація — 1) система графічних позаалфавітних знаків (розділових знаків), які разом з графікою утворюють основні засо-

би писемного вияву мовлення; 2) правила, якими регламентовано норми пунктуаційного оформлення тексту; 3) розділ мовознавства, який вивчає закономірності пунктуаційної системи, норми вживання розділових знаків.

Репліка (грец. *repliko* — повертаю назад) — окремий вислів особи, яка бере участь у розмові — діалозі чи полілозі.

Речення — основна комунікативна мовна одиниця, якій властиві такі категоріальні ознаки: предикативність, модальність, відносна закінченість змісту, певна логічна сутність, структурно-синтаксична організованість, інтонаційна оформленість.

Рима — одна з ознак інтонаційного оформлення висловлювання: милозвучна узгодженість у розташуванні однакових чи подібних звуків у кінці слів.

Ритм (грец. *rhythmos* — розміреність, узгодженість) — рівноправне поєднання у мовленні таких його інтонаційних ознак, як прискореність, напруга й послаблення, довгота й короткість; рівномірне чергування елементів мови (фонетичних, морфемних, словесних тощо).

Ритміка (грец. *rhythmos* — рівномірний) — лінгвістичне, літературознавче вчення про ритми й ритми; сукупність усіх можливих і конкретних виявів ритму.

Розповідні речення — комунікативний різновид речень, що містять інформацію про кого-небудь, що-небудь, про реальне або ірреальне в житті.

Синтагма (грец. *syntagma* — разом побудоване) в синтаксисі — семантико-синтаксичне та інтонаційно-мелодійне поєднання певних слів, членів речення в реченні.

Синтаксис (грец. *syntaxis* — побудова, поєднання, порядок) — розділ граматики, в якому вивчають будову і функціонування речень і словосполучень, членів речення, способи поєднання слів у них, способи їх творення й умови використання.

Синтаксична конструкція — поєднання слів (словоформ), з яких утворюються речення, словосполучення, неоднослівні члени речення.

Синтаксична система мови — сукупність синтаксичних одиниць мови — членів речення, словосполучень, речень і слів-речень.

Синтаксичний зв'язок — зв'язок слів, членів речення і предикативних частин складних речень. Поділяють на підрядний зв'язок (керування, узгодження, прилягання та ін.) і сурядний.

Синтаксичні відношення — формальні відношення між окремими синтаксичними компонентами простого речення або предикативними частинами складного. У простому реченні виокремлюють предикативні відношення (між підметом і присудком), атрибутивні, об'єктні, обставинні та ін.; у складному — єднальні, протиставні, причинні, умовні, наслідкові.

Складні речення — речення, утворені з двох чи більше предикативних частин, які, маючи будову простих речень, поєднуються в єдине смислове, інтонаційне і структурне ціле, становлять окрему комунікативну одиницю мови.

Складнопідрядні речення — різновид складних речень, утворених із двох чи більше предикативних частин, які синтаксично нерівноправні, поєднуються підрядними сполучниками або сполучними словами; одна їх частина (підрядна) залежить від іншої (головної).

Складносурядні речення — складні речення, предикативні частини яких поєднуються за допомогою сурядних сполучників, сприймаються як синтаксично рівноправні, незалежні.

Словосполучення — лексико-семантична і граматична цілість щонайменше двох повнозначних слів, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком.

Спонукальні речення — комунікативний різновид речень, які виражають спонукування до певної дії (наказ, вимогу, запрошення, заборону, застереження, умовляння, благання тощо).

Субстантивні (лат. *substantivum* — іменник) **словосполучення** — словосполучення з іменником у ролі головного слова.

Судження — основна форма мислення, якою стверджують або заперечують наявність в особи, предмета якихось ознак або зв'язків. Складається із суб'єкта (того, про кого чи що йдеться в судженні), предиката (того, що саме мовиться про суб'єкт судження) і зв'язки.

Сурядність (паратак西斯 (*грец. parataksis*, букв. — розміщення поряд)) — синтаксичний зв'язок між граматично рівноправними компонентами — однорідними членами простого речення або предикативними частинами складносурядного і деякими предикативними частинами складного безсполучникового.

Текст (лат. *textum* — сплетіння, побудова, зв'язок) — писемний або усний мовленнєвий масив, найчастіше багатослівна семантична й граматична єдність, утворена одним, кількома чи багатьма реченнями, що виражають завершену думку.

Тяжіння — нечітко виявлений різновид підрядного синтаксичного зв'язку між узгодженням і керуванням, у дво- чи трикомпонентних поєднаннях слів.

Узагальнено-особові речення — різновид односкладних конструкцій, у яких дія (стан) сприймається узагальнено, як така, що за певних умов може стосуватись кожної особи. Своєрідний їх різновид становлять речення з т. зв. частковою узагальненістю, що виражають дію або стан самого мовця, його настрої, переживання.

Узгодження — різновид підрядного синтаксичного зв'язку, за якого форма залежного слова зумовлена граматичними формами головного.

Ускладнені прості речення — двоскладні й односкладні речення з однорідними членами, відокремленими членами, звертанням, вставним або вставленим елементом.

Цитата (лат. *cito* — приводжу, проголошую) — дослівне відтворення певної частини невластивого тексту зі збереженням усіх його граматичних і стилістичних особливостей.

Член речення — мінімальна синтаксична одиниця, яка виражає в реченні певне поняття, називає певну особу (осіб), предмет, дію, стан людини або явище, ознаку, ознаку ознаки чи кількість.

Чуже мовлення — введене до авторського мовлення чи тексту мовлення іншої особи.

Штампи (італ. *stampa* — печатка) **мовлення** — літературні слова, сполучення слів, які здебільшого вживають традиційно, за досить усталеною мовленнєвою звичкою; мовні моделі, звичні для мовлення в межах більшості жанрів певного стилю.

Література

- Аникин А. И.** Вводные слова и словосочетания в современном русском языке. — К.: Высшая школа, 1953.
- Арват Н. Н.** Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. — К.: Высшая школа, 1984.
- Арібджанова І. М.** Структура простого речення (формально-граматичний аналіз): Навч. посіб. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001.
- Арутюнова Н. Д.** Предложение и его смысл. — М.: Наука, 1976.
- Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов. — М.: Советская энциклопедия, 1966.
- Бабайцева В. В.** Односоставные предложения в современном русском языке. — М.: Просвещение, 1988.
- Бабайцева В. В.** Переходные конструкции в синтаксисе. — Воронеж, 1967.
- Бабайцева В. В.** Русский язык. Синтаксис и пунктуация. — М.: Просвещение, 1979.
- Бабайцева В. В.** Система членов предложения в современном русском языке. — М.: Просвещение, 1988.
- Бабич Н. Д.** Практична стилістика і культура української мови. — Львів: Світ, 2003.
- Балли Ш.** Французская стилистика. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955.
- Бевзенко С. П.** Структура складного речення в українській мові. — К., 1987.
- Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В.** Сучасна українська мова. Синтаксис. — К.: Вища школа, 2005.
- Белошапкова В. А.** Сложное предложение в современном русском языке. — М., 1967.
- Белошапкова В. А.** Современный русский язык. Синтаксис. — М., 1977.
- Бенвенист Э.** Общая лингвистика. — М.: Прогресс, 1974.
- Білодід І. К.** Вибрані праці: В 3-х т. — К.: Наукова думка, 1986.
- Блумфильд Л.** Язык. — М.: Прогресс, 1968.
- Богданов В. В.** Семантико-синтаксическая организация предложения. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977.
- Будагов Р. А.** Литературные языки и языковые стили. — М.: Высшая школа, 1967.
- Булаховський Л. А.** Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958.
- Булаховський Л. А.** Вибрані праці: В 5-ти т. — К.: Наукова думка, 1977. — Т. II.
- Валгина Н. С.** Синтаксис современного русского языка. — М.: Высшая школа, 1978.
- Валимова Г. В.** Функциональные типы предложений в современном русском языке. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовск. ун-та, 1967.
- Ваников Ю. В., Котляр Т. Р.** Вопросы строения предложения. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1960.
- Великий тлумачний словник української мови.** — Вид. 2-ге. — К. — Ірпін, 2001.
- Вержбицький О. Є.** Складне речення // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951.
- Виноградов В. В.** Русский язык. Грамматическое учение о слове. — Изд. 3-е. — М.: Высшая школа, 1986.
- Виноградов В. В.** Проблемы русской стилистики. — М.: Высшая школа, 1981.
- Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис. — К.: Либідь, 1993.
- Вихованець І. Р.** Прийменникова система української мови. — К.: Наукова думка, 1980.
- Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П.** Граматика української мови. — К.: Наукова думка, 1982.
- Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М.** Семантико-синтаксична структура речення. — К.: Наукова думка, 1983.
- Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М.** Современный русский язык. Синтаксис. — М.: Учпедгиз, 1958.

- Гвоздев А. Н. Современный русский язык. Синтаксис. — М., 1969. — Ч. II.
- Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. — К.: Наукова думка, 1991.
- Горпинич В. О., Горяний В. Д. Українська мова: Підручник. — К.: Вища школа, 2003. — Ч. II.
- Грамматика русского языка. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. II. Синтаксис.
- Грамматика современного русского языка // Отв. ред. Н. Ю. Шведова. — М.: Наука, 1970.
- Грищенко А. П. Складносу́рядне речення в сучасній українській мові. — К.: Наукова думка, 1969.
- Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. — Чернівці, 1999.
- Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. — Х., 1980.
- Дудик П. С. Із синтаксису простого речення. — Вінниця, 1999.
- Дудик П. С. Просте ускладнене речення. — Вінниця, 2002.
- Дудик П. С. Синтаксис сучасної розмовної літературної мови. — К.: Наукова думка, 1973.
- Дудик П. С. Словосполучення в українській літературній мові. — К.: 1998.
- Дудик П. С. Стилїстика української мови. — К.: ВЦ «Академія», 2005.
- Дудик П. С., Литовченко В. М. Сучасна українська мова. Завдання і вправи. — К.: ВЦ «Академія», 2007.
- Есперсен О. Філософія граматики. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1958.
- Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістика. — К.: Наукова думка, 1982.
- Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис. — Донецьк, 2001.
- Загнітко А. П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс. — К., 1996.
- Заоборна М. С. Просте речення. Складні випадки аналізу: Навч. посіб. для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. — Т., 2002.
- Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976.
- Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М.: Наука, 1982.
- Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М.: Наука, 1973.
- Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. — К.: Вища школа, 1986.

- Іваницька Н. Л. Синтаксис простого речення. Складні випадки аналізу. — К.: Вища школа, 1989.
- Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови (формально-граматична структура простого речення). Навч. посіб. — Ч. I. — Вінниця, 1999.
- Історія української мови. Синтаксис. — К.: Наукова думка, 1983.
- Кадомцева Л. О. Сучасна українська мова. Синтаксис простого речення. — К., 1985.
- Калашникова Г. Ф. Многоаспектные сложные предложения в современном русском языке. — Х., 1979.
- Камышина А. А. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. — М., 1983.
- Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. — К., 1978.
- Ковтунова И. И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. — М., 1976.
- Козачук Г. О. Українська мова. — К.: Вища школа, 1991.
- Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом: Синтаксис текста. — М., 1979.
- Кротевич Е. В. Слово, часть речи, член предложения. — Львов. — Изд-во Львов. ун-та, 1960.
- Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. — М.: Наука, 1960.
- Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — Синтаксис. — Ч. II. — К.: Радянська школа, 1965.
- Купалова А. Ю. Словосочетание и предложение в школьном курсе синтаксиса. — М., 1974.
- Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — Т. 2. Синтаксис.
- Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. — Вінниця: Поділля-2000, 2003.
- Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. — М., 1974.
- Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1990.
- Мацько Л. І., Мацько О. М., Сидоренко О. М. Стилїстика української мови. — К.: Вища школа, 2003.
- Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика. — К.: Вища школа, 2003.
- Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови. — К.: ВЦ «Академія», 2007.
- Мельничук О. С. Словосполучення // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. — К.: Наукова думка, 1973.
- Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. — К.: Наукова думка, 1966.

Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. — Л.: Наука, 1968.

Мірченко М. В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення, просте речення). — К., 1997.

Пешковский О. М. Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1956.

Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення: Навч. посіб. — К.: Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1978.

Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ. — К.: Вища школа, 1995.

Плющ М. Я., Грипас Н. Я. Граматика української літературної мови: Навч. посіб. — К.: Вища школа, 2004.

Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови. — К.: Либідь, 1992.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — Т. I—II.

Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. — М.: Высшая школа, 1990.

Проблеми синтаксису: Праці міжвузівської конференції з питань синтаксису. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963.

Проблеми теорії простого речення. — Кишинів — Штиница, 1973.

Прокопчук Л. В. Порівняння в структурі простого речення (семантико-функціональний аспект). — Вінниця, 2005.

Прокопчук Л. В. Синтаксис сучасної української мови: Навч. посіб. — Вінниця, 2005.

Распопов И. П. Строение простого предложения в современном русском языке. — М., 1930.

Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. — М.: Высшая школа, 1977.

Руднев А. Г. Синтаксис осложненного предложения. — М.: Учпедгиз, 1959.

Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К.: Наукова думка, 1988.

Русская грамматика. — М.: Наука, 1982. — Т. II. Синтаксис.

Русский язык. Энциклопедия. — М., 1979.

Сепир Э. Язык / Под. ред. Р. О. Шор. — М.: Соцэкгиз, 1934.

Синявский О. Нормы української літературної мови. — Х. — К.: Літ. і мистецтво, 1931.

Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка. — М.: Высшая школа, 1980.

Сиротинина О. Б. Русская разговорная речь: Пособие для учителей. — М.: Просвещение, 1983.

Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. — К.: Вища школа, 1994.

Словник української мови: В 11-ти т. — К.: Наукова думка, 1970—1980.

Современный русский язык: Учебник / Под ред. В. А. Белошапковой. — М.: Высшая школа, 1981.

Сосюр Фердинанд де. Курс загальної лінгвістики. — К.: Основи, 1998.

Степаненко М. І. Просторові поширювачі в структурі простого речення. — Полтава, 2004.

Степаненко М. Історія, граматики, поезика українського слова. — Полтава: АСМІ, 2008.

Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. — М.: Наука, 1981.

Супрун Л. В. Українська мова в засобах масової інформації. Синтаксис. Пунктуація. — Вінниця, 2008.

Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К.: Вища школа, 2003.

Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — 2-ге вид. — К.: Вища школа, 2000.

Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. — К.: Наукова думка, 1972.

Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. — К.: Наукова думка, 1973.

Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. — К.: Либідь, 1997.

Украинская грамматика // Авторы — А. П. Грищенко и др. — К.: Наукова думка, 1986.

Українська мова. Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2007.

Українська мова: Підручник / За ред. П. С. Дудика. — К.: Вища школа, 1993. — Ч. I.

Український правопис. — 7-ме вид. — К.: Наукова думка, 1998.

Федоров А. К. Трудные вопросы синтаксиса. — М., 1972.

Фирсов Г. П. Обособленные второстепенные члены предложения. — М.: Изд. Акад. пед. наук РСФСР, 1957.

Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. — К.: Радянська школа, 1962.

Черемисина М. И. Сравнительные конструкции русского языка. — Новосибирск, 1976.

Чесноков П. В. Грамматика русского языка в свете теории семантических форм мышления. — Таганрог, 1992.

Чеснокова П. Д. Проблема членов предложения в теоретическом и методическом аспектах. — Таганрог, 1996.

Чорній С. Грамматика української мови. Синтаксис. — Нью-Йорк, 1969. — Ч. 2.

- Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — Л., 1941.
- Ширяев Б. Н. Бессоюзные сложные предложения в современном русском языке. — М., 1986.
- Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису разговорной речи. — М., 1960.
- Шкурятна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. — К.: Літера, 2000.
- Шмелев Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. — М., 1976.
- Шульжук К. Ф. Синтаксис складного речення. — Рівне, 2000.
- Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. — К.: ВЦ «Академія», 2004.
- Шульжук К. Ф. Складне речення в українській мові. — К., 1989.
- Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. — К., 1986.
- Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. — М.: Учпедгиз, 1957.
- Щеулин В. В. Структура сложного предложения. — Ростов-на-Дону, 1968.
- Юрченко В. С. Простое предложение в современном русском языке. — Саратов: Приволжск. кн. изд-во, 1972.



Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

ДУДИК Петро Семенович

ПРОКОПЧУК Людмила Володимирівна

Синтаксис української мови

Підручник

Спільний проект із видавництвом «Академвидав»

Редактор Н. А. Ганжа
Коректор Т. А. Дічевська
Комп'ютерна верстка С. М. Байдюка

Підписано до друку 27.08.2010.
Формат 84×108/32. Папір офс. № 1.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,06.
Обл.-вид. арк. 21,35. Зам. № 10-356.

Видавничий центр «Академія»
04119, м. Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.
E-mail: academia-pc@svitonline.com; academia.book@gmail.com
Свідок: серія ДК № 555 від 03.08.2001 р.

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика».
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4